

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ

4•2002

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежем, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38
E-mail: redakcia@iananu.kiev.ua

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВІНОКУР,
М.І. ГЛАДКИХ, Л.Л. ЗАЛІЗНЯК,

В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),

С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В.К. МІХЄЄВ, О.П. МОЦЯ,

В.Ю. МУРЗІН, В.В. ОТРОЩЕНКО,

В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,

Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГИЛИК,

Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор *О.І. Калашникова*

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка
О.О. Канигіної, Д.О. Шевченка

Здано до набору 12.10.2002. Підписано до друку 27.02.02. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 18,07. Тираж 700 прим. Зам. 800

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика», 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2002

ЗМІСТ

Від реколетії	3
До 70-річчя Сергія Дмитровича Крижницького	5

Статті

ПАНЧЕНКО Ю.В. До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України	7
КРУЦ С.І. Антропологічні дані до кіммерійської проблеми	13
САЗАНОВ А.В. О хронології амфор IV—V вв. из Северного Причер- номорья	29
СЕРГЕСОВА М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі	50

Публікації археологічних матеріалів

БАБЕНКО Л.І. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області	59
ІВАНОВ О.В. Археологічні пам'ятки перших століть н. е. на західному березі Балаклавської бухти	70
АРХИПОВА Є.І., МОВЧАН І.І. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.)	75

Дискусії

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Новітні міфи в індоевропейській Східній Європі	88
КРАСОВСКИЙ И.С. Реконструкція архітектурного облика Десятин- ної церкви	98

Нові відкриття і знахідки

СМИНТИНА О.В. Розкопки пізньомезолітичного поселення За- лізничне.....	108
КУРБАН О.В., КУЧУГУРА Л.І. Комплексна пам'ятка поблизу с. Вільне	120
УЖЕНЦЕВ В.Б. Жилой дом I—II вв. н.э. из цитадели Калос Лимена	123

Хроніка

ЗІНЬКО В.М. Міжнародна археологічна конференція «Треті Боспорські читання»	134
НАЗАРОВ В.В. Конференція «До 100-річчя підводної археології»	137
ВІДЕЙКО М.Ю. Між Балтикою і Понтом: відкриваючи сторінки пра- історії Європи	139

Пам'ять археології

ПУСТОВАЛОВ С.Ж. Слово про Олімпіаду Гаврилівну Шапошникову	142
Пам'яті Надії Михайлівни Кравченко	145
ГАВРИЛЮК Н.А. Пам'яті Валерія Сергійовича Ольховського	146
ПЮРО І.С. Все творче життя — науці археології (Пам'яті В.В. Кропоткіна)	147
Наші автори	153
Список скорочень	154
Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 2002 р.	155

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

У цьому році видатному українському вченому зі світовим ім'ям, доктору архітектури, професору, члену-кореспонденту Національної академії наук України, заступнику директора з наукової роботи Інституту археології НАН України, завідувачу відділу античної археології інституту Сергію Дмитровичу Крижицькому виповнюється 70 років. Колектив Інституту археології НАН України, редколегія журналу «Археологія» і всі археологи України щиро вітають ювіляра з цією подією, зичать міцного здоров'я, бадьорості, творчих успіхів і насаги, нових відкриттів на ниві античної історії, культури й археології.

ДО 70-РІЧЧЯ СЕРГІЯ ДМИТРОВИЧА КРИЖИЦЬКОГО

11 грудня 2002 р. виповнилося 70 років від дня народження видатного українського вченого Сергія Дмитровича Крижицького.

Сергій Дмитрович народився 1932 р. у Києві в сім'ї службовців. Успішно закінчивши Київську художню середню школу, він у 1954 р. вступив на факультет архітектури Київського художнього інституту. Після закінчення інституту в 1960—1964 рр. працював на посаді архітектора і потім — молодшого наукового співробітника в Науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури. З 1964 р. і понині його професійна діяльність нерозривно пов'язана з Інститутом археології НАН України, де він написав дисертації на здобуття кандидата історичних наук (1968) і доктора архітектури (1980). У 1974—1981 рр. він завідував заповідником «Ольвія», який практично створив заново. З 1981 р. С.Д. Крижицький очолює відділ античної археології і разом з цим з 1987 р. є заступником директора Інституту археології НАН України.

За час його керівництва відділом античної археології і фундаментальними плановими темами вперше істотно зросла і розширилась наукова діяльність усіх його співробітників, які займаються розробками різних проблем з історії, духовної і матеріальної культури та археології античних держав Північного Причорномор'я VI ст. до н. е. — V ст. н. е. Загалом С.Д. Крижицький і очолюваний ним науковий колектив значно поповнили джерелознавчу та історико-культурну базу публікацією низки узагальнювальних наукових праць монографічного характеру та наукових статей. Саме він уперше поставив консервацію та часткову реставрацію будівельних залишків Ольвії на науковий рівень, запровадив та досі здійснює керівництво плановими темами історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України, який нещодавно став національним, у чому й велика заслуга С.Д. Крижицького та його учнів.

Протягом 1972—1994 рр. С.Д. Крижицький беззмінно очолював Ольвійську археологічну експедицію Інституту археології НАН України, нині є її науковим керівником. Саме він свого часу ініціював нові проекти щодо дослідження не лише Ольвії та її некрополя, а й численних поселень сільськогосподарської округи. За роки роботи вченого Ольвійська експедиція стала базою якісно нової методики розкопок і розвідок, упровадження нових принципів класифікації, фіксації та реставрації археологічних пам'яток, а також проведення масштабних підводних археологічних досліджень.

Науковий доробок Сергія Дмитровича налічує близько 200 праць, опублікованих в українських і зарубіжних виданнях. До найважливіших з них належать фундаментальні монографії «Жилые ансамбли древней Ольвии» (1971), «Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов» (1985), «Архитектура античных государств Северного Причерноморья» (1993), «Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье» (1999, у співавторстві) та ін.

Крім того, С.Д. Крижицький брав участь у написанні понад 10 колективних узагальнювальних праць, очолюючи авторські колективи.

За участю С.Д. Крижицького видано також навчальні посібники для студентів вищих навчальних закладів — «Давня історія України» (1994, т. I) і «Великая Скифия» (2002). За кордоном видано монографію «Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum» (Лейден, Нью-Йорк, Кельн, 1995, у співавторстві).

До особистого внеску С.Д. Крижицького у розробку наукових проблем належать дослідження характеру грецької колонізації в районі Ольвії і створення її моделі; вивчення залежності розвитку цієї держави від змін довкілля; визна-

чення демографічного потенціалу в самому місті, його сільській околиці, сусідній Тірі; вивчення взаємовідносин Ольвії і скіфів у V ст. до н. е.; створення історичної періодизації Ольвійського полісу. Були також розроблені принципи реконструкції відкритих залишків античних житлових будинків Північного Причорномор'я, класифікації типів житлових будинків і античних кладок стін. Сергій Дмитрович особисто виконав понад 50 графічних реконструкцій житлових будинків і кількох північнопричорноморських храмів, двох курганів, західних міських воріт і центральної частини Ольвії. Він також уперше у вітчизняній історіографії створив історію домобудівництва античних держав Північного Причорномор'я з визначенням його локальних і загальних особливостей, періодизації його розвитку, обґрунтуванням загальних закономірностей, які проявились у використанні на ранніх етапах земляного домобудівництва і виокремлення будинку колоніста, а також двох основних планувальних принципів. С.Д. Крижицький приділив значну увагу створенню історії архітектури античних міст Північного Причорномор'я, зокрема виокремленню особливостей змішаного греко-варварського стильового напрямку в архітектурі, а також специфіки північнопричорноморської школи.

Під науковою редакцією Сергія Дмитровича вийшла у світ велика кількість монографій і збірників статей. Упродовж довгого часу він є заступником головного редактора журналу «Археологія», членом редколегії журналів «Вестник древней истории» (Москва), «Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology» (Лейден), «Проблемы истории, филологии, культуры» (Москва; Магнітогорск), а також одним з головних редакторів румунсько-українського журналу «Interacademika».

С.Д. Крижицький віддає чимало часу підготовці і становленню молодих науковців. Серед його учнів є вже досить відомі фахівці, кандидати історичних наук, які досліджують різні проблеми з античної і скіфської археології.

Учений також проводить значну науково-організаційну та координаційну діяльність, налагоджує активне співробітництво із зарубіжними колегами. Його призначено головою Українсько-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики при Президії НАН України.

Як відомий фахівець у галузі античної історії і культури, визнаний у нашій країні та за кордоном, С.Д. Крижицький був нагороджений у 1994 р. премією М.О. Макаренка, а в 1997 р. — Почесною грамотою Російської Академії наук. Його обрано академіком Української академії архітектури та почесним доктором Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудівництва.

Загалом керівництво С.Д. Крижицького протягом 20 років відділом античної археології, в якому сформувались основні кадри українських антикознавців — доктори й кандидати наук, дає змогу констатувати успішну підготовку спеціалістів і створення сучасної української школи української античної археології та історії Північного Причорномор'я, яка визнана і вже добре відома в Україні та за її межами.

У зв'язку з 70-річчям колектив Інституту археології НАН України, співробітники античного відділу зичать Сергію Дмитровичу довгих років життя, міцного здоров'я, нових творчих здобутків на ниві наукової діяльності.

Саме до 70-річчя С.Д. Крижицького античний відділ ІА НАН України підготував збірку наукових праць його учнів та колег.

Ю.В. Панченко

ДО ЕТНІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ НЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті подано аналіз поглядів стосовно етнічних ознак водночасної неолітичної культури ямково-гребінцевої кераміки Північно-Східної України. На основі аналізу археологічних та лінгвістичних матеріалів зроблено висновок щодо місцевого фінно-угорського характеру носіїв цих культур.

Визначення етнічної належності культурних спільнот минулого є одним з перспективних напрямів сучасної археології. Утім через свою фрагментарність археологічний матеріал надає обмежені можливості для повноцінних етнічних реконструкцій. Останні можливі лише у разі синтезу даних, а також методик різних дисциплін, що доповнюють одна одну: археології, лінгвістики, антропології, письмових джерел тощо¹. Етнічна карта території України доби неоліту має ще досить багато «білих плям».

Статтю присвячено визначенню етнічної належності неолітичного населення території Північно-Східної України — сучасні Чернігівська, Сумська, а також частково Харківська та Полтавська області. Окреслений регіон певною мірою є контактною зоною, в якій взаємодіяли два найбільші культурно-історичні світи неоліту Східної Європи: ямково-гребінцевої кераміки та гребінцево-накольчатої кераміки (дніпро-донецький). Більшу частину цієї території займає культура ямково-гребінцевої кераміки України (КЯГКУ). Ця культура є південно-західним проявом масиву споріднених між собою культур ямково-гребінцевої кераміки Східної Європи. Лінія розмежування між цими культурними світами, імовірно, не була сталою. Вона проходила в районі верхніх течій Дону, Сіверського Дінця, Ворекли, Пела, Сейму, через середню та верхню Десну, а поза описаним регіоном — по верхів'ях Волги — Оки і Західній Двіні². Ця територія входить і до ареалу поширення пам'яток лисогубівської та верхньодніпровської культур. Останню зараховують до дніпро-донецької етнокультурної спільноти³, а належність лисогубівської культури до певного культурного кола викликає дискусії. Її або зараховують до дніпро-донецької етнокультурної спільноти⁴, або з неї виводять КЯГКУ⁵.

Особливістю домінуючої у зазначеному регіоні КЯГКУ є її периферійне положення щодо основного масиву археологічних культур ямково-гребінцевої кераміки лісової зони Східної Європи, які досить давно пов'язують із пращурами фінно-угорських народів. Тому означену проблему етнічної інтерпретації носіїв КЯГКУ традиційно вирішували в контексті етногенезу фінно-угрів. Першим звернувся до питання стосовно етнічної інтерпретації населення КЯГКУ та пов'язав його із фінно-уграми ще О.О. Спицин⁶. Однак науково обґрунтували цю теорію О.Я. Брюсов та О.О. Формозов⁷. Вони порушили питання про співвідношення населення масиву культур ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК) із уральською мовною родиною (фінно-уграми). Основним аргументом їх концепції є факт безперервності розвитку місцевого населення лісової зони Східної Європи починаючи з доби неоліту. Частина дослідників пов'язує з фінно-уграми не носіїв КЯГК, а людність пізньобронзової культури із сітчастою керамікою. Відповідно у лінгвістичних розробках було виділено пласт архаїчних назв, який

вважали дофінно-угорським та пов'язували саме із масивом ямково-гребінцевої кераміки⁸. Викреслення цих культур із «ланцюжка» фіногенези ці дослідники пояснювали перекриттям матеріалів КЯГК волосівською культурою, яка має західне походження, а її матеріали не вважали спорідненими із ямково-гребінцевою керамікою⁹. Нині уявляють, що носії КЯГК відігравали провідну роль у формуванні волосівського культурного кола Волго-Окського міжріччя¹⁰. Населення волосівської культури асимілювало населення східного арсалу масиву КЯГК і стало основою культури із сітчастою керамікою¹¹. Це твердження було прийнято переважною більшістю дослідників і нині не викликає дискусій. Тому, на наш погляд, доцільніше, не «розвиваючи» хронологічний ланцюжок фіногенези, розглядати умовно фінно-угорським як у цілому населення масиву ямково-гребінцевої кераміки, так і носіїв КЯГКУ зокрема.

Умовність використання терміна «фінно-угорське» в інтерпретації неолітичного населення пояснюється дискусіями щодо часу розпаду уральської мовної родини. Потрібно мати на увазі, що датування лінгвістичних подій ніколи не були точними. Зокрема, традиційні дослідники радянського часу, не ризикуючи поглиблювати уральську передісторію, датували розпад уральської мовної родини III або навіть I тис. до н. е.¹² Сучасні лінгвісти значно подавили цю подію. Так, В.В. Напольських датує виділення з уральського масиву самодійської прамови VI — кінцем V тис. до н. е., а виокремлення праугорської мови — серединою III тис. до н. е.¹³ Отже, за новими дослідженнями період існування КЯГК відповідає добі прафінно-угорської єдності, а носіїв цієї культури відповідно можна вважати фінно-уграми або протофінами — найдавнішою основою фінно-угорських народів¹⁴.

Не менш важливим для висвітлення етнічної належності КЯГКУ є визначення місця її носіїв щодо масиву фінно-угорських народів. Це питання, на наш погляд, слід вирішувати лише в контексті проблеми походження фінно-угорського населення Східної Європи — так званої західної групи фінно-угорських мов. Стосовно проблеми походження фінно-угрів існують протилежні думки, що викликає гостру дискусію серед фахівців. Традиційно археологи, які досліджували культури цього регіону, користувалися лінгвістичними побудовами, в яких чітко зафіксовано уральські елементи в західнофінських мовах. Тому спроби археологічної інтерпретації першопочаткових фінно-угорських культур були обмежені пошуками східних уральських елементів у матеріальній культурі. Датування цих впливів давало змогу, у свою чергу, судити про час появи фінно-угрів у регіоні. Так, О.Я. Брюсов вважав фінно-угорське населення Східної Європи вихідцями з областей Уралу, датуючи їх появу мезолітом¹⁵. Археологічним відповідником цього розселення він вважав свідерську культурну область, яка, на його думку, поширювалася зі сходу на захід.

Пізніше це положення доповнив Г.О. Панкрушев, який пов'язував розселення фінно-угрів із поширенням носіїв мезолітичної культури типу Оленеострівського могильника¹⁶, які, на його думку, були вихідцями з верхньої Волги¹⁷. Погляд щодо східних коренів фінно-угрів довгий час домінував серед науковців¹⁸, він популярний і нині¹⁹. Певні невідповідності цій теорії, а саме антропологічну різницю між населенням західної та східної частин масиву, наявність в уральських народів певних рис матеріальної культури, що мають аналоги у неоліті — енеоліті Карелії, відсутність уральських топонімів у західному фінно-угорському масиві, трактували як свідчення участі субстратних етносів у формуванні західних фінно-угорських народів²⁰.

На противагу вищевикладеному погляду існує протилежна концепція, за якою міграція фінно-угрів відбувалася із заходу на схід. Першим на західне коріння свідерських витоків у Східній Європі вказав М.Я. Рудинський²¹, але пріоритет ідеї про заселення півночі Східної Європи із заходу належить Р. Індреко²². Висновки останнього перегукувалися з дослідженнями Д. Ласло палеоекології протофінського населення. Він першим висунув теорію про його західне коріння, археологічним відповідником розселення якого є поширення на схід свідерської культури²³. Слід зазначити, що обидві теорії стосовно походження фінно-угрів і нині є досить популярними та істотно впливають на вирішення поставленого нами завдання.

Подібно до археологічної, принципова дискусія щодо походження фінно-угрів точиться і в сучасній лінгвістиці між прихильниками датування появи носіїв фінно-угорських мов у західній частині їх ареалу I тис. до н. е. (Д.В. Бубрих, П. Хайду тощо)²⁴ та групою переважно фінляндсько-естонських дослідників (П. Арісте, Е. Ітконен, А. Йокі, І. Койвулехто)²⁵, які подавнюють появу цих мов до II тис. до н. е. або навіть до доби неоліту. У концепціях, що опускають появу західних фінно-угорських мов у добу неоліту, археологічним відповідником останніх вважають культури ямково-гребінцевої кераміки. Прихильники подання появи фінно-угорських народів у західній частині ареалу дотримуються концепції їх центральноєвропейського походження.

Нині в центрі дискусії опинилася книга В.В. Напольських²⁶, написана з позицій теорії уральського походження фінно-угрів. На цю книгу вийшла низка критичних рецензій, в яких разом з високою оцінкою лінгвістичних побудов автора піддано критиці його історичні реконструкції²⁷. За В.В. Напольських, початковий ареал фінно-угрів був обмежений Уральським хребтом на заході, Північним полярним колом на півночі, нижньою течією Ангари та Підкаменною Тунгуски на сході та південним кордоном західносибірської тайги на півдні²⁸. У свою чергу, фінно-угризацію західного ареалу дослідник пов'язує з формуванням у Верхньому Поволжі та Волго-Окському межиріччі культури із текстильною керамікою²⁹. Притому автор заперечує факт генетичної спадковості культури з текстильною керамікою щодо культури ямково-гребінцевої кераміки, який визнано більшістю археологів³⁰. Визнання чи невизнання фінно-угорської етнічної суті культури ямково-гребінцевої кераміки є визначальним для вирішення проблеми походження фінно-угрів.

Звичайно, в Україні ця тематика менш популярна, ніж у Росії та Фінляндії. Утім матеріали Північної України важливі для вирішення багатьох ключових проблем фінно-угорської праісторії, зокрема їх контактів зі світом індоєвропейців. Датування цих контактів дає змогу точніше датувати різні етапи процесу фіногенези.

В.І. Абаєву, який вивчав впливи індоєвропейських мов на фінно-угорські, вдалося виділити кілька етапів цих контактів, починаючи з найдавнішого (тохарського) до впливів, датованих I тис. до н. е.³¹. Якщо тохарські впливи часто вважають недостатньо доведеними, то наявність протоарійського (III—II тис. до н. е.) та протоіранського (кінець III—II тис. до н. е.) шарів мовних впливів визнає переважна більшість дослідників. За відсутності зміни населення, що засвідчено археологічно, пласти зафіксованих мовних контактів можна залучати до реконструкції етнічних процесів у неоліті. Важливим свідченням прямої контактної взаємодії без участі народів-посередників є наявність слова «огја» («раб, слуга») у фінській мові. Відомо, що в мовах багатьох сусідніх народів самоназви сусідів мають принизливе значення. Хоча появу цього слова лінгвісти зараховують до протоарійської доби³², але внаслідок тривалої безперервності культурно-історичного розвитку в регіоні можна припустити певні сусідські контакти з доби неоліту.

У деяких мовах півночі Західної та Центральної Європи зафіксовано доіндоєвропейські лексичні явища, які вважають фінно-угорськими³³. Зокрема, впливами протофінських мов пояснюють спрощення у вимові початкових груп приголосних в англійській, шведській та норвезьких мовах. Значні протофінські запозичення мають і слов'янські мови, про що пишуть В.М. Топоров та О.М. Трубаčov. До найдавніших запозичень ці дослідники зараховують слова: дуб, сом, хміль, сани, половина, шука, щур тощо³⁴. Особливо звертає на себе увагу останнє слово — адже така форма відсутня в російській мові. Подібний факт можна пояснити лише прямими контактами стародавнього фінно-угорського та індоєвропейського населення, що мешкало саме на території сучасної України³⁵. Археологічними відповідниками цих контактів можна вважати контактну зону між масивами ямково-гребінцевої та гребінцево-накольчастої кераміки, що проходить через територію північно-східної України.

Зазначені факти, на нашу думку, дають підстави вважати носіїв КЯГК як на території України, так і поза її межами західними фінно-уграми без монголоїдних домішок.

Не вирішено питання автохтонності людності КЯГКУ. Виходячи з погляду щодо уральської прабатьківщини фінно-угрів, населення найвіддаленішої від неї території може бути визначене як прийшла. Такому трактуванню сприяють хронологічні межі КЯГКУ — традиційно вона належить до пізнього неоліту. За умови прийшлого характеру цієї культури до нас мали б дійти свідчення різкої зміни культурних традицій на теренах північно-східної України за добу розвинутого неоліту. Оскільки подібні свідчення нам невідомі, доцільно шукати корені КЯГКУ в місцевому мезоліті.

Більшість сучасних дослідників виводить КЯГКУ з групи пам'яток типу Студенок. Вона являє собою третій пізньомезолітичний етап розвитку пісочнорівської культури, що датується початком Атлантикуму (7860 ± 100 років тому)³⁶. Л.Л. Залізник зазначає продовження традицій крем'яної індустрії пізнього мезоліту типу Студенка на стоянках раннього етапу КЯГКУ (пам'ятки типу Вирчище)³⁷. Важливо, на нашу думку, те, що бачення генези згаданої пісочнорівської культури не суперечить лінгвістичним побудовам про подавлення процесу фіногенези (роботи П. Арісте, Е. Іконтена, А. Йокі, І. Койвулехто). Адже ця культура виводиться від красносільської культури, яка, у свою чергу, бере свій початок від фінальнопалеолітичної культури Лінгбі, що побутувала на Північнонімецькій низовині³⁸. У фінальному палеоліті внаслідок деградації скандинавського льодовика нащадки культури Лінгбі рушають на схід. Отже, північ Східної Європи була заселена з Південної Балтії носіями споріднених між собою культур (Аренсбург, Свідер, Красносілья), які мали спільну рису — наконечники стріл на пластинах. Поширення цієї людності із заходу на схід, а не навпаки, підтверджує порівняльна хронологія пам'яток. Про це ж свідчать антропологічні матеріали мезолітичних могильників півночі Східної Європи (Оленій Острів, Звейнекі 2, Попово)³⁹. У найдавніших могилах Оленього Острова були поховані європеїди архаїчного типу⁴⁰. Відсутність монголоїдної домішки, притаманної східному ареалу КЯГК⁴¹, вказує на європеїдне, а не сибірське походження похованих. Отже, носіїв культур ямково-гребінцевої кераміки можна вважати нащадками великого мезолітичного масиву культур з наконечниками стріл на пластинах, носіями яких були вихідці з Південної Балтії.

Вищенаведене не свідчить про ранньонеолітичну підоснову КЯГКУ. Внаслідок певного хронологічного розриву між пізнім мезолітом та розвинутим неолітом прийняття спадкоємності КЯГКУ від пам'яток типу Студенка фактично виходить із постулату про опущення нижніх хронологічних меж цієї культури до раннього неоліту. Недовідність існування КЯГКУ в ранньому неоліті та неможливість на існуючих матеріалах вирішити цю проблему, на нашу думку, є істотним недоліком цієї концепції. Проте питання нижньої межі цієї культури останнім часом не було досліджено і вирішено однозначно. За дослідженнями В.І. Непріної, нижня хронологічна межа КЯГКУ належить до першої половини IV тис. до н. е. (некаліброване датування)⁴². Таке датування є досить дискусійним, адже воно відрізняється від датування Д.Я. Телегіна приблизно на 300—500 років углиб⁴³. Зазначимо, що більшого розповсюдження набуло останнє датування. Це можна пояснити неприйняттям подавлення КЯГКУ В.П. Третьяковим і Н.М. Гуріною — провідними на той час фахівцями з неоліту Північно-Східної Європи⁴⁴.

Однак, на користь правомірності погляду В.І. Непріної вказує загальна тенденція стосовно подавлення археологічних пам'яток лісової та лісостепової зон, зокрема блока культур з ямково-гребінцевою керамікою⁴⁵. Таке подавлення, а також вищезгаданий зв'язок КЯГКУ з місцевим мезолітом доводять правомірність теорії центральноєвропейського походження фінно-угрів.

Приймаючи вищеописані побудови та відповідно вважаючи КЯГКУ культурою, що сформувалася на місцевому підґрунті, слід поставити питання про етнічне навантаження близьких їй культур. Має існувати певна невідома нам ранньонеолітична ланка між мезолітичним фінно-угорським підґрунтям та КЯГКУ, яка з'являється у пізньому неоліті. Проблема визначення цієї ланки невід'ємно пов'язана із проблемою трактування лисогубівської культури, з якої В.І. Непріна виводить КЯГКУ, а Д.Я. Телегін трактує її як складову дніпро-донської етнокультурної спільноти. Хронологічно лисогубівська культура давні-

ша за КЯГКУ і зникає з поширенням у цьому регіоні пам'яток із ямково-гребінцевим орнаментом. Тому найпростішим вирішенням окресленої проблеми було б віднесення лисогубівської культури до предків КЯГКУ⁴⁶. Однак це твердження зазнає справедливої критики, яка ґрунтується на великій кількості матеріалів дніпро-донецької етнокультурної спільноти у комплексах лисогубівської культури (за значної кількості трипільських імпортів)⁴⁷. Викладені факти дають змогу припустити інтерпретацію лисогубівської культури як певною мірою «плавильного казану», де змішалось місцеве фінно-угорське населення та витиснені експансією Трипільля носії дніпро-донецької етнокультурної спільноти.

Проблематичним залишається питання щодо меж поширення протофінського населення на теренах Лівобережної України. Південний тип пам'яток КЯГКУ (тип Луком'я та Новодонівки), що був поширений на лівобережних притоках Дніпра (Сулі, Пслі, Ворсклі, Дінці), представлений невеликою кількістю пам'яток. До того ж, у переважній їх більшості матеріали з ямково-гребінцевою керамікою дають невеликі вибірки. Тому доцільніше вважати носіїв цих культурних типів фінно-уграми, які за певних обставин (імовірно, змін кліматичних умов) поширилися на південь і там були асимільовані місцевим індоєвропейським населенням.

Отже, територія північно-східної України за доби неоліту була зоною взаємодії двох великих етнокультурних масивів Східної Європи: ямково-гребінцевої кераміки та гребінцево-накольчастої кераміки (дніпро-донецького). Етнічно населення цього регіону представлено як західними фінно-уграми, так й індоєвропейцями. Зважаючи на археологічні дані, можна говорити про місцевий характер фінно-угорського населення та прийшлий — індоєвропейського. Ці дані добре співвідносяться з даними лінгвістики, які дають змогу подавнити перебування фінно-угрів у Східній Європі до доби неоліту. Наведене дозволяє співвідносити носіїв КЯГКУ з місцевими фінно-уграми, що контактували з індоєвропейською людністю неолітичної дніпро-донецької етнокультурної спільноти.

¹ Клейн Л.С. Стратегия синтеза в современной археологии // СЭ. — 1988. — № 4. — С. 26—33.

² Телегин Д.Я. Про роль носіїв неолітичних культур Дніпро-Двінського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 37.

³ Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. — Киев, 1998. — С. 30—32.

⁴ Там же. — С. 32.

⁵ Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976.

⁶ Спицын А.А. Последний период каменного века в Верхнем Поволжье // ЗОРСА. — СПб., 1903. — Т. 5, вып. 1.

⁷ Брюсов А.Я. Очерки истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952; Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977.

⁸ Серебрянников Б.А. Волго-окская топонимика на территории европейской части СССР // ВЯ. — 1955. — № 6.

⁹ Бадер О.Н. О древнейших финно-уграх на Урале и древних финнах между Уралом и Балтикой // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 11—12.

¹⁰ Никитин В.В. Каменный век Марийского края // Тр. Марийской археол. экспедиции. — Йошкар-Ола, 1996. — Т. 4.

¹¹ Сидоров В.В. Волосовская культура — происхождение, периодизация, судьба // Хронология неолита Восточной Европы. — СПб., 2000; Сидоров В.В. Этногенез финнов по данным лингвистики и археологии // ТАС. — Тверь, 2001. — Вып. 4. — С. 400.

¹² Основы финно-угорского языкознания. Прибалтийско-финские, саамские и мордовские языки. — М., 1975.

¹³ Напольских В.В. Введение в историческую уралоистику. — Ижевск, 1997. — С. 116—125.

¹⁴ Крайнов Д.А. К вопросу о происхождении культур с ямочно-гребенчатой керамикой // Археология Верхнего Поволжья. — Н. Новгород, 1991.

¹⁵ Брюсов А.Я. Указ. соч. — С. 38.

¹⁶ Панкрушев Г.А. Мезолит и неолит Карелии. — Л., 1978. — Ч. 1. — С. 87—92.

¹⁷ Там же. — С. 65—66.

¹⁸ Чернецов В.Н. К вопросу о сложении уральского неолита // История, археология и этнография Средней Азии. — М., 1969.

- ¹⁹ *Fodor I. Régészeti megjegyzések az uráli-indoeurópai kapcsolatokról // Давня історія України та суміжних регіонів. — Ужгород, 2001. — Вип. 13.*
- ²⁰ *Археология Карелии. — Петрозаводск, 1996. — С. 268.*
- ²¹ *Рудинский М.Я. Деякі підсумки та найближчі завдання палеолітичних вивчень у межах УРСР // Антропология. — 1931. — № 4. — С. 161.*
- ²² *Indreco R. Die mittlere Steinzeit in Estland. — Stockholm, 1948.*
- ²³ *Laszlo Gy. Die ältesten Epochen der uralischen Vorgeschichte // Conf. intern. fenno-ugristarum. — Budapest, 1963. — S. 418.*
- ²⁴ *Бубрих Д.В. Происхождение карельского народа. — Петрозаводск, 1947; Хайду П. Уральские языки и народы. — М., 1985.*
- ²⁵ *Аристе П.А. Формирование прибалтийско-финских языков и древнейший период их развития // Вопросы этнической истории эстонского народа. — Таллин, 1956.*
- ²⁶ *Напольских В.В. Указ. соч.*
- ²⁷ *Патрушев В.С. Формирование и взаимодействие уральских народов в эпоху камня // Российская археология: достижения XX и перспективы XXI вв. — Ижевск, 2000; Сидоров В.В. Этногенез...*
- ²⁸ *Напольских В.В. Указ. соч. — С. 132—135.*
- ²⁹ *Там же. — С. 186—197.*
- ³⁰ *Ворошич К.В. К вопросу о происхождении и развитии культуры с сетчатой керамикой бронзового века // ТАС. — Тверь, 1998. — Вып. 3.*
- ³¹ *Абаев В.И. Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М., 1981. — С. 84—89.*
- ³² *Тищенко К. Ранні фінські запозичення з індоєвропейських мов // Етнічна історія народів Європи. — К., 2000. — Вип. 5. — С. 13.*
- ³³ *Тищенко К. Мовні свідчення протофінської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. — К., 2001. — Вип. 9.*
- ³⁴ *Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962. — С. 245—246.*
- ³⁵ *Усне повідомлення д-ра філол. наук проф. К.М. Тищенко.*
- ³⁶ *Залізняк Л.Л. Передісторія України. X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 149.*
- ³⁷ *Там само. — С. 150.*
- ³⁸ *Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи (Культурний поліл і періодизація). — К., 1999. — С. 232.*
- ³⁹ *Там само. — С. 234; Залізняк Л.Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Vita Antiqua. — К., 2001. — № 3—4. — С. 51—54.*
- ⁴⁰ *Гуриша Н.Н. Оленеостровской могильник // МНА. — 1956. — № 47.*
- ⁴¹ *Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — Киев, 1999. — С. 147.*
- ⁴² *Непріна В.И. Неолит... — С. 113.*
- ⁴³ *Телегин Д.Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1973. — № 172.*
- ⁴⁴ *Третьяков В.П. Культура ямочно-гребенчатой керамики в лесной полосе европейской части СССР. — Л., 1972; Гуриша Н.Н. Стоянки с ямочно-гребенчатой керамикой в лесостепи // Неолит Северной Евразии. — М., 1996.*
- ⁴⁵ *Тимофеев В.И. О некоторых аспектах проблемы неолитизации // Археология в пути или путь археолога. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 61.*
- ⁴⁶ *Непріна В.И. Неолит... — С. 125; Непріна В.И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984.*
- ⁴⁷ *Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения... — С. 32—33.*

Одержано 26.02.2002

Ю.В. Панченко

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ НЕОЛИТИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ

В статье дан анализ взглядов на этническую принадлежность населения неолитической культуры ямочно-гребенчатой керамики в Северо-Восточной Украине. На основании общепринятой теории уральского происхождения финно-угорских народов это население традиционно считалось пришлым уральским (западная ветвь). Точка зрения о западном происхождении финно-угров требует пересмотра. Сопоставление археологических и лингвистических данных позволяет сделать вывод о местном финно-угорском характере населения культуры ямочно-гребенчатой керамики.

CONCERNING THE QUESTION OF THE ETHNIC BELONGING
OF THE NEOLITHIC POPULATION OF THE NORTH-EASTERN UKRAINE

The analysis of basic viewpoints on the ethnic belonging of the population of the Neolithic culture of the Pit-comb ceramics of the North-Eastern Ukraine is given in the article. On the ground of the generally accepted theory of the Urals origin of the Finno-Hungarian nationalities, this population was traditionally considered to be arrived from the Urals (the western branch). The opinion about the Western origin of the Finno-Hungarians requires revising. Correlation of the archaeological and linguistic data allows to make a conclusion about the local Finno-Hungarian type of the population of the Pit-comb culture.

С.І. Круц

АНТРОПОЛОГІЧНІ ДАНІ
ДО КІММЕРІЙСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

У статті вперше розглянуто антропологічні матеріали з поховань передкіфського періоду з території Нижнього Подніпров'я, які належать до чорногорівського та новочеркаського етапів.

Кіммерійська проблематика давно привертає до себе увагу вчених. За останні 15—20 років опубліковано велику кількість праць дискусійного характеру, в яких переважно відбито взамовиключні погляди з приводу основних питань кіммерійської історії¹. Відсутність антропологічних робіт, які були б присвячені «кіммерійцям», більшою мірою пояснюється тим, що в археологічній науці поки що немає єдиної думки про те, яку групу пам'яток зараховувати до кіммерійців, і досі немає вірогідно належних кіммерійцям черепних серій. Висловлювалися лише окремі оригінальні гіпотези щодо походження кіммерійців від передкавказьких катакомбників на Західному Кавказі, особливо на Таманському півострові, на основі побічних доказів². І.В. Перевозчиков зробив спробу зіставити деякі черепні серії «карасуксько-кіммерійської» спільності, за Н.Л. Членовою³, зокрема серії з поховань карасукської культури, кизил-кобінської Криму (таврів) і з поховань Сіалка А + В (межа II—I тис. до н. е.). Дослідник зазначав, що брахикранний широколиций антропологічний тип, ототожнюваний з кіммерійцями, був досить поширений в деяких районах Криму, Іранського нагір'я, Середньої Азії й Алтаю⁴.

Іноді в антропологічній літературі трапляються публікації окремих черепів, що зараховані до пізньої бронзи, які нині розглядають як належні кіммерійцям. Маються на увазі черепи з пох. 8 кург. 56/28 поблизу хутора Попова⁵, пох. 4 кург. 3 з Первомаївки і пох. 9 кург. 11 з Акерменя I⁶.

У запропонованій статті опубліковано унікальні за своїм значенням матеріали з поховань степової зони Нижнього Подніпров'я передкіфського періоду, що належать, на думку українських археологів, до чорногорівського і новочеркаського етапів (чи культур). Публікація не претендує на вичерпний охват джерела, вона обмежена матеріалами, дослідженими автором, які потрапили у його розпорядження переважно завдяки безпосередній участі у новобудовних експедиціях Інституту археології НАН України.

Справедливим є зауваження О.Р. Дубівської про те, що знахідки кіммерійсь-

Таблиця 1. Список дослідженого матеріалу з поховань пердкарпаського періоду Нижнього Подніпров'я

№ п/п	Місцезнаходження	Автор і рік розкопок	Стать	Вік	Досліджений матеріал
Чорногорівський етап (IX—VIII ст. до н. е.)					
<i>Запорізька область</i>					
1	Акермень I, кург. 11, пох. 9	В.А. Ільїнська, 1952	Чоловік	Дорослий	Череп
2	Вільно-Грушівка, кург. XI, пох. 2	Д.Я. Телегін, 1969	Дитина	7—8	Уламки черепа
3	Висока могила, пох. 5	В.І. Бідзіля, Е.В. Яковенко, 1971	Чоловік	25—35	Череп, довгі кістки
4	Степове, кург. 9, пох. 2	В.В. Отрошенко, 1972	»	Змужнілий	Череп
5	Жовтене, кург. 1, пох. 1	В.В. Отрошенко, 1978	Чоловік?	16—18	Уламки черепа
<i>Херсонська область</i>					
6	Любимівка, кург. 23, пох. 2	О.М. Лесков, 1968	Чоловік?	30—40	Череп, довгі кістки
7	Софіївка, могильник, пох. 3	О.М. Лесков, 1968	Чоловік	30—40	Череп
8	Любимівка, кург. 56, пох. 2	О.І. Тереножин, 1969	»	30—40	»
9	Василівка 1, пох. 3	А.І. Кубишев, 1977	»	25—35	Уламки черепа
10	Золота Балка, кург. 11, пох. 4	А.І. Кубишев, 1978	»	adultus	»
11	Золота Балка, кург. 14, пох. 3	А.І. Кубишев, 1978	Жінка?	25—35	»
12	Золота Балка, кург. 21, пох. 10	А.І. Кубишев, 1978	Чоловік?	maturus	»
Новочеркаський етап (VIII—VII ст. до н. е.)					
<i>Запорізька область</i>					
13	Висока могила, пох. 2	В.І. Бідзіля, Е.В. Яковенко, 1971	Чоловік	senilis	Уламки черепа
14	Кам'янка-Дніпровська, кург. 4, пох. 2	В.В. Отрошенко, 1986	Жінка	adultus	Уламки довгих кісток
15	Кам'янка-Дніпровська, кург. 4, пох. 4	В.В. Отрошенко, 1986	Чоловік	adultus	Te same

16	Астаніно, кург. 23, пох. 13	Е.В. Яковенко, 1967	Крим	Чоловік	30—40	Череп
17	Вороненці, кург. 1, пох. 2	М.М. Чередічченко, 1983	Полтавська область	Чоловік	semitis	Уламки черепа
18	Первомайівка, кург. 3, пох. 4 *		Херсонська область	Жінка	30—40	Череп
19	Василівка, кург. 1, пох. 8	А.І. Кубишев, 1977		Чоловік	40—45	Череп, довгі кістки
20	Велика Олександрівка, кург. 1, пох. 1	А.І. Кубишев, 1981		»	matutis	Уламки довгих кісток

* Черепи досліджено Т.С. Кондукторовою як зрубні (1969).

ких пам'яток (в основному поховальних) незрівнянно малі у зіставленні з широкою територією їх розповсюдження — від Дунаю до Волги⁷. За підрахунками В.В. Отрощенка, щільність їх близько 200⁸, а якщо врахувати, що збереженість скелетів дуже погана (несприятливі умови залягання, зруйнування грабіжниками у давнину тощо), то антропологічний матеріал представлено ще меншою кількістю.

До *чорногорівської групи* належать поховання, які виявлено, в основному, на території степового Лівобережжя Нижнього Подніпров'я (табл. 1). Антропологічний матеріал характеризувався, як правило, незадовільною збереженістю, що потребувало реставраційної роботи (проведена автором). У результаті одержано невелику серію, яка складалася з 12 скелетів, на 5 з яких можна було виміряти черепи, а на 2 — довгі кістки. Здебільшого скелети належать чоловікам, вік яких вкладається в категорію від підліткового до зрілого, немає жодної особи старіше 40 років. У двох випадках визначення статі викликало сумніви (можливо, жінки), а одне поховання належало дитині 7—8 років. На черепі зі Степового (с. Заповітне, кург. 9, пох. 2) відмічено невідповідність у ступені заростання швів (майже повна облітерація) і ступені стирання зубної системи — вона у відмінному стані. Крім того, на черепі зафіксовано сліди від сильного удару в обличчя — носові кісточки зміщені праворуч, з ознаками подальшого зарощення.

Зріст у чоловіків, виміряний усього на двох скелетах, — від нижче середнього (Любимівка, кург. 23, пох. 2) до вище середнього (Висока могила, пох. 5) за рубрикацією Р. Мартіна⁹.

Чоловічі черепи з чорногорівських поховань мезокранні при великих поздовжньому, висотному й середньому широтному діаметрах; середньоширокому й середньонахиленому лобі, з розвиненим надбрів'ям і надбрівними дугами; вище середнього — виїжними лініями і великими соскоподібними відростками, що свідчать про досить міцний м'язовий рельєф (табл. 2, 3). Лицевий скелет середньої ширини, високий (середньовузкий за показником) мезогнатний, дуже різко профільований. Ніс вузький і середньовисокий (мезоринний), носові кісточки значно виступають. Орбіти невисокі й середньоширокі (мезоконхні за показником). Варіабельність ознак невелика, за винятком, мабуть, вилицевого діаметра на черепі з Високої могили — він більший, ніж у інших.

Новочеркаська група представлена вісьмома скелетами також незадовільної збереженості. Здебільшого вдалося визначити лише стать і вік, за винятком одного чоловічого й одного жіночого черепів і довгих кісток чоловічого скелета, які вдалося виміряти. Із восьми скелетів шість належали чоловікам в основному змужнілого віку, у двох випадках — старечого. Антропологічну характеристику можна дати лише для одного скелета

Таблиця 2. Індивідуальні виміри черепів з поховань передскіфського часу Нижнього Подніпров'я

№ за Мартіном	Ознака	Чорного	
		Висока могила, пох. 5	Степове, кург. 9, пох. 2
		Чоловік	Чоловік
		25—35	?
1	Поздовжній діаметр, мм	188	181
8	Поперечний діаметр, мм	147	142
8:1	Черепний показник	78,2	78,5
17	Висотний діаметр від ба, мм	138	135
20	Висотний діаметр від ро, мм	117	114
5	Довжина основи черепа, мм	105	105
9	Найменша ширина лоба, мм	102	101
10	Найбільша ширина лоба, мм	126	121
12	Ширина потилиці, мм	112	118
32	Кут профілю лоба від gl., град	77	77
—	Кут профілю лоба від nas., град	68	70
—	Надперенісся (за Мартіном 1—6)	4	5
—	Надбрівні дуги (1—3)	3	2
—	Зовнішній потиличний бугор (0—5)	3	5
—	Соскоподібний відросток (1—3)	3	3
40	Довжина основи обличчя, мм	104	102
45	Вилицевий діаметр, мм	140	135
48	Верхня висота обличчя, мм	78	74
43	Верхня ширина обличчя, мм	112	108
48:45	Верхньолицевий показник	55,7	54,8
54	Ширина носа, мм	26,5	21,0
55	Висота носа, мм	57	49
54:55	Носовий показник	46,5	42,9
51	Ширина орбіти від mf.	42,0	42,5
52	Висота орбіти	35,5	30,0
52:51	Орбітний показник	84,5	70,6
SC	Симотична ширина, мм	10,0	9,5
SS	Симотична висота, мм	4,4	6,4
SS:SC	Симотичний показник	44,0	67,4
DC	Дакріальна ширина	—	19,5
DS	Дакріальна висота	—	13,0
DS:DC	Дакріальний показник	—	66,7
72	Загальний лицевий кут, град	78	81
75(1)	Кут виступу носа, град	31	41
77	Назомаллярний кут, град	135	135
<Zm'	Зигмаксиллярний кут, град	117	123
FS	Глибина іклової ямки, мм	4,0	5,0
—	Нижній край грушоподібного отвору	F. pr.	Anthr.

рівський етап			Новочеркаський етап	
Софіївка, могильник, пох. 3	Любимівка		Астаніно, кург.23, пох. 13	Василівка, кург. 1, пох. 8
	кург. 23, пох. 2	кург. 56, пох. 2		
Чоловік	Чоловік?	Чоловік	Чоловік?	Чоловік
30—40	30—40	30—40	30—40	40—45
188	176?	193	181	188
139	134?	139	140	167
73,9	76,1?	72,0	77,3	88,8
—	—	—	136	—
—	—	118	110	117?
—	—	—	103	—
92	98	98	96	—
113	123?	126	120	136?
—	—	116	117	—
—	—	85	76	—
—	—	78	71	—
6	1	3	3	3
3	1	3	2	2
3	—	2	2	3
—	1	3	2	3
—	—	—	102	—
123	—	132	129?	150?
—	75	70	76?	73?
107	107	107?	105	115?
—	—	53,0	58,9	—
—	22	—	—	25?
—	51	49	50	50?
—	43,1	—	—	50,0?
41,5	41,5	41,0	—	44,5
32,0	—	32,5	36,0?	28,0
77,1	—	79,5	—	62,9
10,0	10,0	—	—	—
6,5	4,5	—	—	—
65,0	45,0	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	85	77	—
—	—	—	—	—
127	141	—	140	—
—	—	—	120	131
—	—	5,0	5,0	3,5
—	F. pr.	F. pr.	F. pr.	S. pr.

(чоловік 40—50 років) із пох. 8 кург. 1 Васи́лівки. Череп крупний, брахікранний, із великими поздовжнім, поперечним і висотним (від поріона) діаметрами, з добре розвиненим м'язовим рельєфом. Обличчя дуже широке й високе, помірно профільоване на рівні субспінале, з низькими орбітами й широким носом. Масивність усього скелета підтверджується й потужними довгими кістками з розвинутою дельтоподібною горбкуватістю на плечових кістках і *linea asperia* — на стегнових. Зріст вище середнього (від 169,5 см за формулою Пірсона до 174,2 см за формулою Троттер і Глезер). Інший скелет, на якому можна було виміряти череп (Астаніно, кург. 23, пох. 13), викликав деякі сумніви у визначенні статі. Череп суббрахікранний з середніми основними діаметрами, середньорозвиненим рельєфом. Обличчя високе і нешироке, прогнатне, добре профільоване.

Вишезгаданий жіночий череп із Первомаївки (кург. 3, пох. 4), опублікований раніше Т.С. Кондукторовою як зрубний¹⁰, — мезокранний, з середнім поздовжнім, малими поперечним і висотним (від поріона) діаметрами, спади́стим лобом. Обличчя широке й середньовисоке, мезогнатне, середньопрофільоване. Орбіти мезоконхні; ніс вузький, перенісся високе.

Під час порівняння черепів чорногорівської і новочеркаської груп, незважаючи на їх нечисленність, впадає в око суттєва різниця не тільки за формою черепа, а й за шириною обличчя, його профілюванням, розмірами орбіт і носа. Так, чорногорівські черепи належать до доліхокранного варіанта порівняно вузько- і високолицього антропологічного типу (причому із шести черепів, на яких мож-

Таблиця 3. Середні величини ознак на черепах з поховань чорногорівського етапу Нижнього Подніпров'я

Номер за Мартіном	Ознака	n	X
1	Поздовжній діаметр	5	188,2
8	Поперечний діаметр	5	141,8
17	Висотний діаметр	2	136,5
5	Довжина основи черепа	2	105,0
9	Найменша ширина лоба	5	96,4
32	Кут профілю лоба від gl	3	79,7
—	Надперенісся (за Мартіном 1—6)	5	4,40
—	Зовнішній потиличний бугор (0—5)	4	3,25
—	Соскоподібний відросток (1—3)	3	3,00
40	Довжина основи обличчя	2	103,0
45	Вилицевий діаметр	4	132,5
48	Верхня висота обличчя	3	74,0
54	Ширина носа	2	23,7
55	Висота носа	3	51,3
51	Ширина орбіти	4	41,8
52	Висота орбіти	4	32,5
72	Загальний лицевий кут	3	81,3
75(1)	Кут виступу носа	2	36,0
77	Назомаллярний кут	4	132,25
$\angle Zm'$	Зигомаксиллярний кут	2	120,0
8 : 1	Черепний показник	5	75,3
48 : 45	Верхньолицевий показник	3	54,5
54 : 55	Носовий показник	2	44,7
52 : 51	Орбітний показник	4	77,9
SS : SC	Симотичний показник	3	58,8
DS : DC	Дакріальний показник	2	55,9

на було визначити форму черепа, немає жодного брахікранного). новочеркаські — до кола широколицих мезобрахікранів, з дещо послабленим горизонтальним профілюванням, низькоорбітних і широконосих (Василівка, кург. I. пох. 8). Проте це тільки констатація факту, не підтверджена статистично, з огляду на нечисленність черепів, що порівнюються. Одне безперечно, серед черепів чорногорівської групи немає жодного, схожого на череп з Василівки, що змушує розглядати ці дві групи окремо.

Більшість археологів не тільки вважає пам'ятки чорногорівського і новочеркаського етапів кіммерійськими, а й пов'язує ці старожитності з попередніми культурами епохи бронзи на півдні Східної Європи, хоча у їхніх поглядах є й суттєві розбіжності¹¹. Існують дві основні версії з різними варіантами (якщо не брати до уваги погляд А.Ю. Алексєєва, Н.К. Качалової, С.Р. Тохтасьєва та інших про повне заперечення присутності кіммерійців у Північному Причорномор'ї)¹², за якими: а) чорногорівці й новочеркаські — кіммерійці, генетично пов'язані з попередніми культурами епохи бронзи, але витіснені потім скіфами; б) чорногорівські й новочеркаські пам'ятки можуть належати і кіммерійцям, і скіфам¹³.

Для нас важливо визначити місце досліджуваної групи чорногорівських черепів серед відомих серій пізньобронзового й ранньозалізного періодів і насамперед, наскільки вони подібні до відомих скіфських матеріалів Північного Причорномор'я.

Для порівняння залучено дев'ять скіфських серій¹⁴: Медвин¹⁵, Миколаївка на Дністрі¹⁶, Нікополь¹⁷, кургани Керченського півострова¹⁸, Акташ¹⁹, курганні могильники Нижнього Подніпров'я — Широке, Каховка, Кам'янка-Дніпровська, а також ґрунтовий некрополь Східного Криму — Фронтове I²⁰ (табл. 4).

За попередніми даними антропологічний склад скіфів був далеко не однорідним. Тільки степові скіфи представлені, як мінімум, двома морфологічними варіантами, не кажучи вже про лісостепове населення скіфського часу. Про те, що лісостепові скіфи відрізнялися від степових більшою довгоголовістю й вузьколицістю, неодноразово писали антропологи²¹.

Два основні варіанти, які домінують у степових скіфських групах, розрізняються в основному висотою обличчя, вертикальним і горизонтальним профілюванням. Обидва ці варіанти, очевидно, мають якусь спільну основу, тому що всі вони в цілому належать до мезодоліхокранних, порівняно вузьколицих типів (табл. 5, рис. 1).

Чорногорівські черепи дуже подібні до групи, яка характеризується мезогнатним високим і різко профільованим обличчям. Це кам'янсько-дніпровська, широчанська й керченська курганні серії. Друга група — черепи ортогнатні, менш високолиці, з дещо послабленим профілюванням обличчя, до якої входять каховська, миколаївська, нікопольська, акташська курганні серії й загальна серія з могильника Фронтове I.

Велика схожість чорногорівських і деяких скіфських груп становить певний інтерес стосовно можливих витоків формування подібного морфологічного комплексу, що змушує звернутися до розгляду серій черепів з поховань більш раннього, передуючого чорногорівському, історичного періоду, а саме до епохи бронзи Степового Причорномор'я — культури багатоваликової кераміки (КБВК), зрубної й білозерської²², і могильників пізньої бронзи з території Молдови — Старі Бедражі, Калфа²³.

Особливістю усіх цих серій є виражена доліхокранія і високе черепне склепіння. Відмінність чорногорівських черепів від усіх без винятку серій середньої й пізньої бронзи виявляється саме в цих ознаках. Чорногорівські черепи — ширші і менш високі. Липеві відділи більш різко профільовані. Від черепів з Калфи і культури багатоваликової кераміки України чорногорівські черепи відрізняються ще й кутами вертикального профілювання, останні — ортогнатні.

Усі ці серії епохи бронзи за сумою ознак віддалені від чорногорівської на середньому рівні подібності, що поки що не дає змоги упевнено говорити про прямий генетичний зв'язок між ними. Слід усе ж зауважити, що в будові обличчя — висоті й ширині, вертикальному й горизонтальному профілюванню — між чорногорівськими й білозерськими черепами більше подібностей, ніж відмінностей.

Таблиця 4. Порівняльні дані різних серій пам'яток

Номер за Мартіном	Ознака	Чорногорська (Круц) Круц, 1989		Фронтоне І		Каховка Круц, 1970		Широке Круц, 1970		Кам'янка-Дніпровська	Керченські кургани (Жиласва-	Медвин (Зиневич, Круц, 1997)	Акташ (Покас, Назарова, 1988)	Нікополь (Дебєц, Зиневич, 1967) нова, 1975)	Миколаївка на Дністрі (Веліка-
		5*	11	17	14	19	6	12	52						
1	Поздовжній діаметр	188,2	183,3	194,5	189,4	191,4	188,0	190,7	189,4	188,5	187,0	187,0	189,4	188,5	187,0
8	Поперечний діаметр	141,8	143,3	142,8	141,6	142,3	141,2	137,0	142,0	139,8	139,5	139,5	142,0	139,8	139,5
8 : 1	Черепний показник	75,3	78,2	73,4	74,8	74,3	75,1	71,8	75,0	74,2	74,6	74,6	75,0	74,2	74,6
17	Висота черепа від ба	136,5	136,4	134,8	136,6	136,6	137,0	140,4	134,8	136,1	138,6	138,6	134,8	136,1	138,6
9	Найменша ширина лоба	96,4	98,9	99,2	100,1	98,8	94,5	96,7	98,9	98,5	97,1	97,1	98,9	98,5	97,1
45	Вилцевий діаметр	132,5	134,7	133,9	132,7	137,4	133,6	129,9	134,3	135,1	133,3	133,3	134,3	135,1	133,3
48	Верхня висота обличчя	74,0	68,7	73,4	73,4	73,7	73,5	71,2	69,3	71,2	71,7	71,7	69,3	71,2	71,7
54	Ширина носа	23,7	24,6	24,7	23,4	24,5	25,3	24,6	24,5	24,3	25,2	25,2	24,5	24,3	25,2
52	Висота орбіти	32,5	32,8	33,6	32,4	32,8	33,4	31,0	32,5	32,5	32,6	32,6	32,5	32,5	32,6
72	Загальний лицевий кут	81,3	84,5	86,8	83,3	82,1	81,6	83,3	85,1	85,5	87,7	87,7	85,1	85,5	87,7
75 (1)	Кут вигину носових кісток	36,0	30,0	34,5	27,0	32,1	34,0	30,0	32,8	35,6	31,8	31,8	32,8	35,6	31,8
77	Назомаларний кут	132,3	139,2	138,0	138,4	137,7	138,3	138,0	138,3	140,7	135,4	135,4	138,3	140,7	135,4
<Z _m '	Зитомаксиларний кут	120,0	126,7	125,2	128,5	127,7	124,0	123,0	127,6	130,0	125,5	125,5	127,6	130,0	125,5

* Кількість черепів.

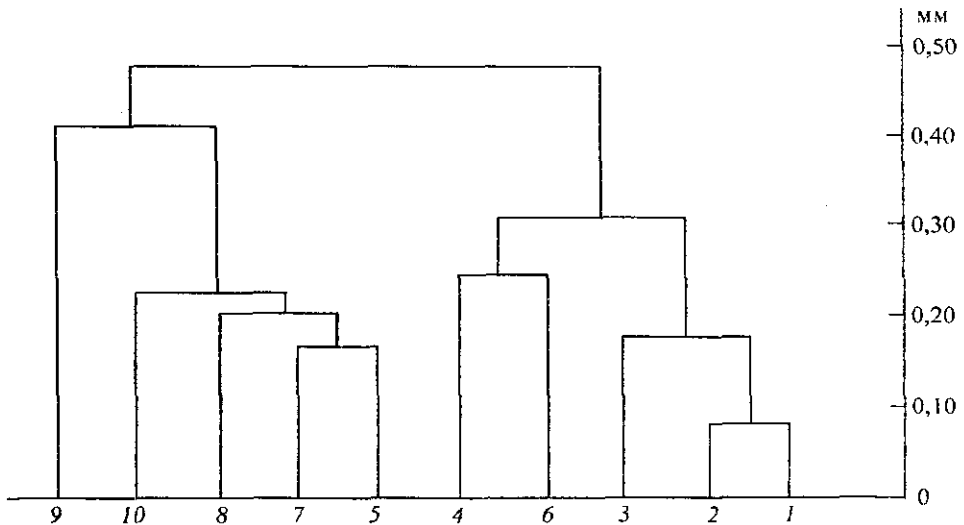

Рис. 1. Графічне зображення узагальнених відстаней між краніологічними серіями скіфів Північного Причорномор'я (1—9) і чорногорівської (10)

На півдні Північного Причорномор'я, у Криму, існувала культура, яка за віком не поступалася чорногорівському ступеню — кизил-кобінська (таврська)²⁴, без порівняння з антропологічними матеріалами якої наш аналіз був би неповним. Ще С.А. Жебелєв уважав таврів кіммерійцями, витісненими в Кримські гори скіфами²⁵. Черепи з таврських поховань²⁶ від чорногорівських різко відрізняються більш коротким, низьким черепним склепінням, широким і низьким обличчям, вертикальним і горизонтальним профілюванням (на рівні субспінале).

У ранніх кочовиків Північного Причорномор'я, до яких належать чорногорівці, дослідники відзначають поживлені контакти з навколишнім середовищем і насамперед з Північним Кавказом, а через нього — із Закавказзям і Передньою Азією. Про контакти з меотами, носіями кобанської культури та іншими представниками кавказького регіону згадується в багатьох археологічних працях²⁷. Інтерес до Кавказу пов'язаний і з іншою проблемою — пошуками в цьому регіоні прабатьківщини кіммерійців²⁸.

Із залучених для порівняння серій періоду пізньої бронзи й раннього заліза з території Кавказу, таких як серія кобанської культури. Самтавро XI—VI ст. до

Таблиця 5. Сумарні відстані між краніологічними серіями скіфів Північного Причорномор'я і чорногорівською

№ п/п	Пам'ятка	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Акташ	—	0,08	0,14	0,18	0,19	0,28	0,34	0,40	0,46	0,53
2	Нікополь		—	0,19	0,23	0,17	0,33	0,29	0,42	0,39	0,68
3	Фровтове I (сумарно)			—	0,43	0,31	0,36	0,40	0,48	0,58	0,70
4	Каховка				—	0,27	0,29	0,33	0,33	0,62	0,40
5	Широке					—	0,48	0,16	0,22	0,36	0,36
6	Миколаївка на Дністрі						—	0,61	0,53	0,38	0,66
7	Кам'янка-Дніпровська							—	0,20	0,44	0,20
8	Керченські кургани								—	0,39	0,22
9	Медвин									—	0,48
10	Чорногорівці										—

н. е., Артїк, Лчашен і Акунк (Вірменія)²⁹, найближчими, майже тотожними виявилися черепи з Лчашенського й Артїкського могильників (басейн о. Севан); найвіддаленішими від них, такими, що різко відрізняються, — черепи із Самтаврського могильника і збірної серії кобанської культури. Останні — більш вузьколиці й ортогнатні. Можливо, ця обставина пов'язана з недостатністю матеріалу щодо кобанської культури. Для порівняння було залучено збірну серію з Верхньої Рутхи й Кобані, яка й вирізняється дуже вузьким і високим (за межами варіацій кавказьких і степових груп) обличчям. Нині відома ще одна серія скіфського часу кобанської культури з могильника Уллубангли³⁰. Вона, за даними С.Г. Єфімової, відрізняється від збірної кобанської масивністю черепа, співвідношенням висоти обличчя і носа (на жаль, ми не маємо цифрових даних щодо могильника). Імовірно, ця відмінність не буде такою різкою, якщо взяти до уваги велику територію Північного й Центрального Кавказу, яку займає кобанська культура і на якій могли мешкати різні групи населення³¹.

Черепи з могильників Вірменії — Лчашен, Артїк — і чорногорівських поховань поєднують великі розміри витягнутої черепної коробки за загальною масивністю; високий і середньоширокий лицевий скелет. Подібний висновок не є несподіваним. Про зв'язки древнього населення Кавказу та степового півдня Східної Європи неодноразово згадувалося в антропологічній літературі³². На думку С.Г. Єфімової, «певну типологічну подібність населення Кавказу в епоху середньої й пізньої бронзи і багатьох степових груп Східної Європи того ж часу заперечувати неможливо»³³. Про це ж свідчать і новітні дослідження вірменських антропологів, які підкреслюють антропологічну близькість вантопсько-урартських поховань VIII—VI ст. до н. е. і скіфських Північного Причорномор'я «у контексті воєнно-політичних реалій»³⁴.

Антропологічні дані стосовно меотів невеликі. Вони походять із Миколаївського й Воронежського могильників у Прикубанні³⁵. Основна відмінність між черепами Миколаївського могильника й чорногорівськими — у ширині черепа й ширині носа (миколаївські більш довгоголові й широконосі). Із черепами з Воронежського могильника майже повний збіг за всіма ознаками. Можливо, спостережені відмінності можна було б пояснити нечисленністю порівнюваних матеріалів і невеликим набором ознак (без кутів вертикального й горизонтального профілювання), якби не висновок М.М. Герасимової, яка вивчала ці могильники, про відмінність черепів Воронежського й Миколаївського могильників (миколаївські відрізняються від воронезьких більшою масивністю, більшою шириною обличчя, що не дає змоги об'єднати їх в одну групу)³⁶.

Неможливо хоча б коротко не зупинитись і на наявній у літературі думці про ранній східний імпульс, про який писав О.І. Тереножкін³⁷, пов'язуючи його з карасукською культурою. Такого ж погляду дотримуються й деякі інші археологи³⁸. Антропологічний матеріал карасукської культури вивчало багато антропологів³⁹. За їхніми даними, черепи з поховань цієї культури належать брахікранному широколицьому масивному типу європеїдів. Наявні чорногорівські черепи на них не схожі.

Графічне зображення узагальнених відстаней (табл. 6) між залученими для порівняння серіями епохи середньої й пізньої бронзи Північного Причорномор'я й Кавказу, карасукської, таврської, чорногорівської й скіфських, наочно ілюструє близькість і взаємозв'язок груп, які розподіляють таким чином (рис. 2). Чорногорівські черепи об'єднують на рівні мінімальних відстаней із закавказькими серіями (Лчашен, Артїк та ін.), деякими скіфськими (Широке, Керч, Акташ) і серією з Воронежського меотського могильника мезодоліхокранія, вузьке і високе обличчя⁴⁰. Другу групу складають черепи ранньокатакомбної, зрубної, білозерської культур Подніпров'я й скіфські лісостепові (Медвин). Вони характеризуються різкою доліхокранією у сполученні з порівняно вузьким і середньо-високим обличчям. Обидві ці групи мають комплекс ознак, що тяжіють до «середземноморських» форм і мають, очевидно, спільну основу, генезис якої сягає в епоху ранньої й середньої бронзи півдня Східної Європи, а можливо, і в більш ранні періоди⁴¹. Кобанська серія займає уособлене положення щодо мезодо-

Таблиця 6. Сумарні відстані між деякими країнологічними серіями епохи бронзи й раннього заліза

№ п/п	Серія	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	Рання кагакомбна України	—	0,13	0,13	0,17	0,19	0,20	0,26	0,29	0,29	0,30	0,31	0,35	0,38	0,38	0,52	0,63	0,76	1,06	1,30
2	Зрубна Подніпров'я	—	—	0,15	0,14	0,43	0,31	0,49	0,40	0,32	0,47	0,43	0,41	0,29	0,37	0,69	0,99	0,95	1,06	1,45
3	Медвин	—	—	—	0,23	0,41	0,25	0,62	0,36	0,39	0,48	0,46	0,39	0,52	0,38	0,54	0,77	0,84	1,26	1,66
4	Білозерська	—	—	—	—	0,32	0,52	0,51	0,56	0,31	0,45	0,66	0,69	0,34	0,53	0,66	0,81	1,22	1,50	1,68
5	Лчашен	—	—	—	—	—	0,41	0,19	0,26	0,27	0,19	0,32	0,45	0,51	0,43	0,58	0,65	0,59	0,79	0,83
6	Кагакомбна Передкавказзя	—	—	—	—	—	—	0,22	0,37	0,57	0,58	0,19	0,24	0,34	0,15	0,31	0,94	0,54	0,87	0,94
7	Каховка	—	—	—	—	—	—	—	0,27	0,33	0,40	0,18	0,23	0,36	0,29	0,33	0,65	0,67	0,69	0,68
8	Широке	—	—	—	—	—	—	—	—	0,22	0,36	0,19	0,17	0,50	0,48	0,80	0,57	0,70	0,66	0,99
9	Ксрч	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,22	0,40	0,42	0,76	0,53	1,04	0,97	0,73	0,66	1,07
10	Чорногоріська.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,53	0,68	0,69	0,66	0,91	0,87	0,76	1,01	0,95
11	Акташ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,08	0,51	0,28	0,58	0,91	0,34	0,42	0,61
12	Нікополь	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,52	0,33	0,72	0,89	0,50	0,41	0,77
13	КБВК	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,33	0,34	0,65	1,24	1,43	1,26
14	Миколаївка на Дністрі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,31	0,86	0,51	0,71	0,71
15	Самгаро ХІ. VI ст. до н. е.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,61	0,95	1,40	1,26
16	Кобань	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,57	1,84	1,48
17	Пізня кагакомбна України	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,37	0,54
18	Карасукська	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,36
19	Таврська	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

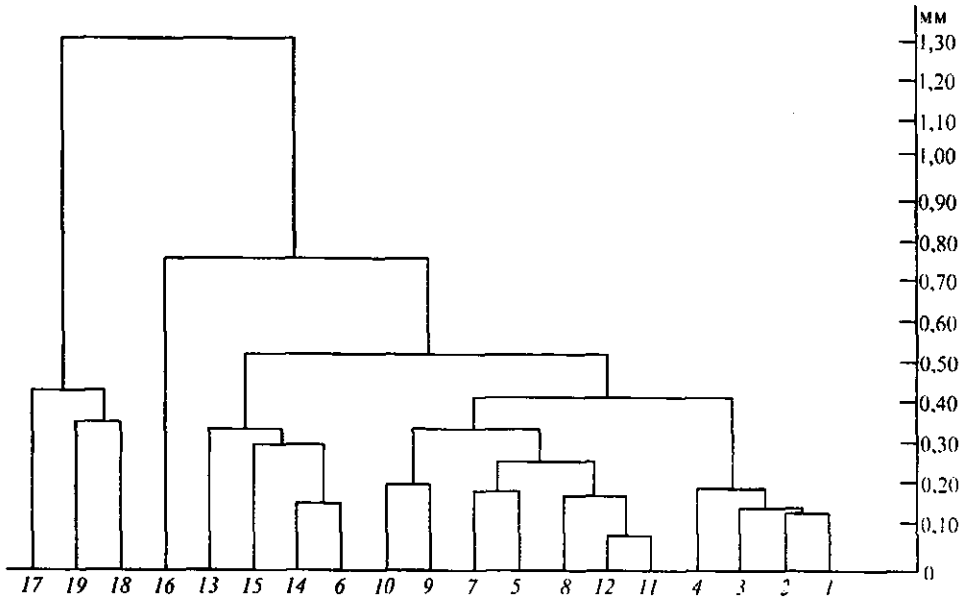

Рис. 2. Графічне зображення узагальнених відстаней між краніологічними серіями доби бронзи й раннього заліза: 1 — рання катакомбна України; 2 — зрубна Подніпров'я; 3, 7, 8, 9, 11, 12, 14 — скіфи Північного Причорномор'я; 4 — білозерська Нижнього Подніпров'я; 5 — Лчашен, Артїк — пізня бронза Вірменії; 6 — катакомбна Передкавказзя; 10 — чорногорівська; 13 — культура багатовапеликової кераміки Подніпров'я; 15 — Самтавро XI—VI ст. до н. е.; 16 — кобанська культура; 17 — пізня катакомбна Нижнього Подніпров'я; 18 — карасукська; 19 — таври

ліхокранних вузьколицих комплексів. Таврська, карасукська і пізньокатакомбна серії Нижнього Подніпров'я об'єднано в одну групу як мезобрахікранні, широколиці варіанти.

Брахікранний, надзвичайно широколиций, поки що єдиний достовірний чоловічий череп з поховання *новочеркаського часу* з Василівки (кург. 1, пох. 8) і два жіночі з такими самими ознаками не мають поки що аналогій ні серед причорноморських скіфів, ні, тим більш, серед черепів пізньобронзового періоду України (зрубна й білозерська культури). Вони більше схожі на черепи з основних поховань ґрунтового ранньоскіфського могильника Фронтове I на Керченському півострові (брахікранні, з широким, дещо сплющеним лицевим скелетом) (табл. 6). Могильник Фронтове I, очевидно, належав місцевому осілому населенню, яке зазнало скіфського культурного впливу, а походженням пов'язане з попередніми племенами епохи ранньої бронзи Нижнього Подніпров'я, з деякими аборигенними групами Північного Кавказу (Моздок) і Прикубаня (Тирамба, Горгіпія) ⁴².

Не виключена можливість, що знахідки подібного антропологічного типу в Нижньому Подніпров'ї можуть бути пов'язані з так званім східним імпульсом ⁴³. Прикладом безпосередніх зв'язків зі східними регіонами може бути знахідка карасукських ножів у похованні поблизу хут. Попова (кург. 58/26, пох. 8). Череп із цього поховання, опублікований Л.Г. Вуїч, європеоїдний, брахікранний із середньодовгою й середньоширокою черепною коробкою, добре розвиненим надперніссям, з широким і середньовисоким обличчям і широким носом ⁴⁴. Автор відзначає на ньому невелику кільцеву деформацію. На думку В.П. Алексєєва, череп не виділявся з серії карасукських черепів. Це, зокрема, дало підставу Н.Л. Членовій підтвердити висновок щодо безперечного свідчення наявності «у межиріччі Уралу й Волги, нижньої Волги й нижнього Дону близько VIII ст. до н. е. якогось населення, фізичний тип і культура якого знаходять явно азіатське, казахстано-сібирське тяжіння і яке могло бути провідником ... сибірських впливів у степовій і лісостеповій зонах Східної Європи» ⁴⁵. У цьому зв'язку цікавим є висновок І.В. Перевозчикова, який аналізував серії епохи бронзи з території, об'єднаної, за гіпотезою Членової, археологічними аналогіями: серії карасукської культури. Сіалка А+В (межа II—I тис.

до н. е.) і кизил-кобінської культури Криму. Дослідник дійшов висновку, що вони «досить схожі, щоб вважати їх належними до одного морфологічного типу... Тип цей європеїдний мезоморфний, помірно масивний з мезобрахікранным черепним показником, вилицевим діаметром на межі середніх і великих величин, середньої висоти верхнього відділу обличчя, середнього значення для орбіт і носового показника та висоти черепа на межі середніх і великих величин. У 1200—700 рр. до н. е. цей тип був досить поширений у деяких районах Криму, Іранського нагір'я, Середньої Азії та Алтаю-Саян»⁴⁶.

Черепи з поховань новочеркаського етапу, найімовірніше, входять до морфологічної групи, близької до брахікранных черепів Сіалка, Фронтowego I, ка-

Таблиця 7. Чоловічий череп з новочеркаського поховання (Василівка, кург. I, пох. 8) Нижнього Подніпров'я у порівнянні з деякими поодинокими черепами і серіями з переважанням брахікранным антропологічного типу

Номер за Мартіном	Василівка, кург. I, пох. 8 (Круц)	хут. Попів, кург. 58/26, пох. 8 (Вуїч, 1958)	Фронтowe-I, брахікранный варіант (Круц)	Таври (Соколова, 1960)	Моздок (Герасимова, 1987)	Сіалк А—В II—I тис. до н. е. (Валлуа, 1939)	Карасукська культура (Алексеев, 1974)	Пізні катакомбники України (Круц)
	n = 1	n = 1	n = 8	n = 6	n = 7	n = 11	n = 130	n = 8
1	188	176	180,9	181,0	182,7	180,9	183,0	182,3
8	167	145?	148,0	144,0	142,3	148,7	147,4	145,8
8:1	88,8	82,4	81,8	79,6	77,9	82,3	81,0	80,2
17	—	—	135,0	128,3	134,6	—	133,0	137,0
20	117?	—	114,7	114,2	—	117,9	—	119,4
32	—	—	—	81,7	—	81,5	81,7	80,6
45	150,0	—	136,6	137,2	134,3	138,6	146,9	138,5
48	73?	73	62,9	69,5	70,1	73,6	73,4	68,5
54	25	30	24,8	23,8	24,7	—	25,8	25,0
55	50	52	—	50,2	49,0	—	51,6	48,8
54:55	50,0	57,7	49,8	47,6	51,8	49,1	49,9	50,5
52	28,0	30	32,9	33,8	31,3	—	33,7	32,3
52:51	—	73,2	75,5	81,4	79,0	—	76,0	74,1
72	—	—	85,0	86,5	—	88,9	86,4	85,3

Таблиця 8. Зіставлення черепа з Василівки (кург. I, пох. 8) з деякими серіями епохи бронзи і раннього залізного віку

№ п/п	Серія	Сумарна різниця за формулою Гейнке
1	Сіалк А + В (межа II—I тис. до н. е.)	1,35
2	Могильник Фронтowe I (брахікранный варіант)	1,88
3	Карасукська культура	2,05
4	Пізні катакомбники України	2,13
5	Чорногорівський етап	2,37
6	Таври	2,40
7	Нікополь (скіфи)	2,51
8	Миколаївка на Дністрі	2,68
9	Зрубна культура України	2,79
10	Медвин (скіфи)	2,83
11	Білозерська культура України	3,07

расукської і більшості груп пізньокатакомбної культури Нижнього Подніпров'я, ніж до зрубних і білозерських. Для підтвердження цього висновку було застосовано формулу Гейнке, яку використовують іноді як орієнтовний прийом зіставлення, коли треба визначити ймовірну належність поодинокого черепа до тієї чи іншої серії⁴⁷ (табл. 7, 8).

Генезис широколицих брахікранів на території півдня Східної Європи і Кавказу, очевидно, бере початок від епохи енеоліту — ранньої бронзи. Цей тип, на думку В.В. Бунака, з'явився на Кавказі ще в епоху бронзи, з II тис. до н. е., і його походження пов'язане з північними (щодо Кавказу) стеновими племенами, які особливо поширилися в скіфський і сарматський час (поховання Моздока), коли він займав уже велику територію⁴⁸. В.П. Алексеев, спираючись на знахідки тоді ще поодиноких черепів⁴⁹, вважав, що брахікрани на Північному Кавказі з'явилися ще в енеоліті. Пізніше А.В. Шевченко, досліджуючи палеоантропологічні матеріали Північно-Західного Прикаспія й Передкавказзя, показав, що в III — на початку II тис. до н. е. передкавказькі степи були зоною суцільної брахікранії⁵⁰. На початку II тис. до н. е. (пізньокатакомбна культура) широколици брахікрани поширилися на території степів Північного Причорномор'я⁵¹, а до середини того тисячоліття вони залишили її, можливо під тиском бабинських племен, про що свідчить різка зміна фізичного типу населення, хоча якась частина їх могла залишитися; не виключене також проникнення окремих груп населення карасукської культури, антропологічний тип яких має аналогії серед європейських широколицих брахікранів.

Отже, на основі наведених даних можна дійти таких висновків.

1. Населення, яке залишило чорногорівські поховання, було мезодоліхокранним, з добре розвиненим м'язовим рельєфом, із середньошироким і високим мезогнатним, добре профільованим обличчям і вузьким носом.

2. Нечисленні черепи з новочеркаських поховань різко відрізняються від чорногорівських мезобрахікранією і широким обличчям, що може бути, однак, пояснено невеликою кількістю екземплярів.

3. Чорногорівські черепи схожі на скіфські з деяких курганных груп Нижнього Подніпров'я (Кам'янка-Дніпровська, Широке, кургани Керченського півострова) і також більшою мірою на закавказькі серії пізньої бронзи (Артік, Лчашен та ін.), ніж на місцеві зрубні й білозерські Північного Причорномор'я.

4. Круглоголовість і широколицість новочеркаських черепів здебільшого знаходить аналогії в основному брахікранному компоненті могильника Фронтоне I, черепах із таврських поховань Криму, карасукських і деяких близькосхідних серій межі II—I тис. до н. е. (Сіалк), що потребує в подальшому перевірці на нових антропологічних матеріалах.

⁴⁷ Алексеев А.Ю., Качалова Н.К., Тихтасьев С.Р. Киммерийцы: этнокультурная принадлежность. — СПб., 1993; Махортых С.В. Киммерийцы на Северном Кавказе // Сер. Скифы: экономика и история. — Киев, 1994; Махортых С.В. О начальном периоде киммерийской истории. — Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. // Материалы Междунар. археол. конф. — Тирасполь, 1994. — С. 148—149; Мурзин В.Ю., Скорый С.А. Современное состояние киммерийской проблемы (историко-археологический аспект) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. — Там же. — С. 145—146; Иванчик А.И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII вв. до н. э. — М., 1996. — 321 с.; Дударев С.Л. Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предекифскую эпоху (IX — первая половина VII вв. до н. э.). — Армавир, 1999; та ін.

⁴⁸ Шевченко А.В. Антропология населения южнорусских степей в эпоху бронзы // Антропология современного и древнего населения европейской части СССР. — Л., 1986. — С. 205—206.

⁴⁹ Членова Н.Л. Памятники I тыс. до н. э. Северного и Западного Ирана в проблеме киммерийско-карасукской общности // Искусство и археология Ирана (Всесоюз. конф., 1969): Докл. — М., 1971. — С. 323—339.

⁵⁰ Первозчиков И.В. Приложение к статье Н.Л. Членовой «Памятники I тыс. до н. э. Северного и Западного Ирана в проблеме киммерийско-карасукской общности // Искусство и археология Ирана (Всесоюз. конф., 1969): Докл. — М., 1971. — С. 339—340.

⁵ Вуич Л.Г. Черепа из курганов эпохи бронзы и сарматского времени // МИА. — 1958. — № 62. — С. 419.

⁶ Кондукторова Т.С. Антропологичний склад населення території України в епоху бронзи // Матеріали з антропології України. — К., 1969. — Вип. 4. — С. 33—57.

⁷ Дубовская О.Р. О локальных особенностях в инвентаре черногоровских погребений // Тез. докл. обл. науч.-практ. семинара «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе». — Донецк, 1987. — С. 75—77.

⁸ Отрощенко В.В. Особенности погребений черногоровской группы // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. — Запорожье, 1989.

⁹ Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. — М., 1978.

¹⁰ Останнім часом В.В. Отрощенко і С.В. Полін зарахували його до новочеркаської групи. Користуючись нагодою, висловлюю їм вдячність за консультатцію з приводу всіх, що я публікую, скелетів з поховань, які належать до двох періодів.

¹¹ Тереножкин А.И. Киммерийцы. — Киев, 1976. — 222 с.; Отрощенко В.В. Указ. соч.; Дударев С.Л. Указ. соч.; Махортых С.В. О начальном периоде ... — С. 148—149; Мурзин В.Ю. Населення України за киммерійської доби // Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2. — С. 11—33; та ін.

¹² Алексеев А.Ю., Качалова Н.К., Тохтасьев С.Р. Указ. соч.

¹³ Иессен А.А. (К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // СА. — 1953. — № 18) та його послідовники.

¹⁴ Порівняння проводили за методом Пенроза в модифікації А.Г. Козінцева (1974) за 11 ознаками: подовжній, поперечний і висотний діаметри, найменша ширина лоба, вилицевий діаметр, верхня висота обличчя, ширина носа, висота орбіти, загальний лицевий кут, кути горизонтального профілювання. Під час порівняння з меотськими могильниками Прикубаня, де відсутні дані про кути вертикального й горизонтального профілювання обличчя, залучали 8 ознак. Ураховуючи нечисленність серії, ми розуміємо відносність одержаних результатів.

¹⁵ Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // С.А. Скорый. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — Киев, 1997. — С. 91—106.

¹⁶ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

¹⁷ Зіневич Г.П. Очерки по палеоантропологии Украины. — Киев, 1967.

¹⁸ Житяева-Круц С.И. Черепа из скифских погребений Керченской экспедиции 1964—1967 гг. // Древности Восточного Крыма (предскифский период и скифы). — Киев, 1970. — С. 180—189.

¹⁹ Покас П.М., Назарова Т.А., Дяченко В.Д. Матеріали по антропологии Акташского могильника // С.С. Бессонова, Е.П. Бунятян, Н.А. Гаврилюк. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — Киев, 1988. — С. 118—144.

²⁰ Круц С.И. Скифы по данным антропологии // Антропологическая характеристика древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — 1 тыс. н. э.): Науч. архив ИА НАН Украины, 1989. — Ф. 12, п. т. № 173. — С. 27—185; Круц С.И. К вопросу об этнической принадлежности населения Керченского полуострова в скифское время (по антропологическим данным) // Проблемы истории и археологии древнего населения УССР. — Киев, 1989. — С. 115—117.

²¹ Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М., 1948; Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины. — М., 1972. — 155 с.; Зіневич Г.П. Антропологічні дослідження медвинських курганів ранньоскіфського періоду // Археологія. — 1985. — № 52. — С. 68—72; Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника... — С. 91—106; Ефимова С.Г. Населення Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 279—306.

²² Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). — К., 1984.

²³ Великанова М.С. Указ. соч.

²⁴ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983. — С. 173.

²⁵ Жебелев С.А. Северное Причерноморье. — М.; Л., 1953. — 388 с.

²⁶ Соколова К.Ф. Тавры Крымского полуострова (по антропологическим данным) // Вопросы антропологии. — 1960. — Вып. 3; Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский А.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987. — С. 9—82; Назарова Т.А. К вопросу об антропологии тавров // Херсонес. сборник. — 1997. — Вып. 8. — С. 68—74.

²⁷ Тереножкин А.И. Указ. соч.; Дударев С.Л. Указ. соч.; Махортых С.В. Киммерийцы на Северном Кавказе ...

²⁸ Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982; Дьяконов И.М. Урарту, Фригия, Лидия // История древнего мира. Расцвет древних об-

ществ. — М., 1983. — С. 45—68; *Погребова М.Н., Раевский Д.С.* Ранние скифы и Древний Восток. — М., 1992; *Иванчик А.И.* К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерийцев. I. Киммерийские памятники Передней Азии // ВДИ. — 1994. — № 3. — С. 148—167; *Иванчик А.И.* К вопросу об этнической принадлежности и археологической культуре киммерийцев. II. Раннескифские находки в Малой Азии // ВДИ. — 1995. — № 1. — С. 3—22.

²⁹ *Алексеев В.П.* Происхождение народов Кавказа. — М., 1974.

³⁰ *Тихонов А.Г.* Новые данные к антропологии населения кобанской культуры // Вестн. антропологии. — 1996. — Вып. 1. — С. 74—96.

³¹ *Ефимова С.Г.* Указ. соч. — С. 292.

³² *Бунак В.В.* Черепа из склепов горного Кавказа // Сборник Музея антропологии и этнографии. — М.; Л., 1953. — Т. 14. — С. 306—419; *Алексеев В.П.* Указ. соч.; *Алексеев В.П., Гохман И.И.* Антропология азиатской части СССР. — М., 1984; *Алексеев В.П., Мкртчян Р.А.* Палеоантропологический материал из погребений в Армении и вопросы генезиса населения куро-аракской культуры // СЭ. — 1989. — № 1. — С. 127—133; *Алексеева Т.И., Круц С.И.* Древнейшее население Восточной Европы // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 254—278.

³³ *Ефимова С.Г.* Указ. соч. — С. 292.

³⁴ *Мкртчян Р.А., Пилипосян А.С.* Сравнительный анализ материалов вантопского периода // III конгр. этнографов и антропологов России: Тез. докл. — М., 1999. — С. 110—111.

³⁵ *Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский А.Т.* Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987. — С. 9—82.

³⁶ Там же. — С. 44—46.

³⁷ *Тереножкин А.И.* Указ. соч.

³⁸ *Членова Н.Л.* Карасукские находки на Урале и в Восточной Европе // СА. — 1973. — № 2; *Корпусова В.Н., Белозер В.П.* Могила киммерийского воина у Джанкоя в Крыму // СА. — 1980. — № 3.

³⁹ *Дебец Г.Ф.* Расовые типы населения Минусинского края в эпоху родового строя (к вопросу о миграциях в доклассовом обществе // Антропол. журн. — 1932. — № 2. — С. 26—48; *Алексеев В.П.* Палеоантропология Алтае-Саянского нагорья в эпоху неолита и бронзы // Тр. ИЭ (новая серия). — 1961. — 21. — С. 107—206; *Рыкушина Г.В.* Антропология эпохи неолита — бронзы Красноярского края // Некоторые проблемы этногенеза и этнической истории народов мира. — М., 1976. — С. 187—201; *Рыкушина Г.В.* Население среднего Енисея в карасукскую эпоху (краниологический очерк) // Палеоантропология Сибири. — Новосибирск, 1980; *Алексеев В.П., Гохман И.И.* — Указ. соч.

⁴⁰ *Меотські серії* (Воронезький і Миколаївський могильники) не відбиваються на дендрограмі через нечисленність опублікованих ознак.

⁴¹ *Круц С.І.* Антропологічний склад населення бронзового віку // Давня історія України. — К., 1998. — Т. 1. — С. 529—544; *Алексеева Т.И., Круц С.И.* Указ. соч. — С. 269.

⁴² *Круц С.И.* К вопросу об этнической принадлежности — С. 116—117.

⁴³ *Тереножкин А.И.* Указ. соч.; *Членова Н.Л.* Карасукские находки ...; *Корпусова В.Н., Белозер В.П.* Указ. соч.

⁴⁴ *Вуч Л.Г.* Указ. соч.

⁴⁵ *Членова Н.Л.* Карасукские находки ... — С. 203.

⁴⁶ *Перевозчиков И.В.* Указ. соч. — С. 339—340.

⁴⁷ *Рогинский Я.Я., Левин М.Г.* Указ. соч. — С. 355—356.

⁴⁸ *Бунак В.В.* Указ. соч. — С. 360—361.

⁴⁹ *Алексеев В.П., Гохман И.И.* Указ. соч.

⁵⁰ *Шевченко А.В.* Указ. соч. — С. 200.

⁵¹ *Круц С.И.* Палеоантропологические исследования ...; *Круц С.І.* Зазн. праця; *Алексеева Т.И., Круц С.И.* Указ. соч.

Одержано 07.02.2002

С.И. Круц

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ К КИММЕРИЙСКОЙ ПРОБЛЕМЕ

В статье публикуются и анализируются первые антропологические материалы территории Нижнего Поднепровья из погребений предскифского периода, относящихся к черногоровскому и новочеркасскому этапам.

Череп из погребений черногоровского этапа (или культуры) — мезодолихокранный, с хорошо развитым мышечным рельефом, среднешироким и высоким, мезогнатным, резко профилированным лицевым скелетом, узким носом. Они похожи на черепа из скифских по-

гребеней некоторых курганных групп Нижнего Поднепровья, таких как каменко-днепровская, широчанская, а также на закавказские поздней бронзы (Артик, Лчашен и др.) в большей степени, чем на срубные и белозерские Северного Причерноморья.

Немногочисленные черепа из новочеркасских погребений разительно отличаются от черноморовских мезобрахикранией и широким лицом. Брахикrania и широколицесть новочеркасцев главным образом находят аналогии в основном брахикранином компоненте могильника Фронтвое I, черепах из таврских могильников Крыма, карасукских и некоторых ближневосточных сериях рубежа II–I тыс. до н. э. (Сиалк), что, безусловно, требует в дальнейшем проверки на новом антропологическом материале.

S.I. Kruts

ANTHROPOLOGICAL DATA CONCERNING THE CIMMERIAN PROBLEM

The first anthropological materials of the the Lower Dnieper area from the burials of pre-Scythian period, referring to the Chernogorovka and Novocherkassk stages are publicized and analyzed in the article.

The skulls from the burials of Chernogorovka stage (or culture) are mesodolychocranic, with the well-developed muscular relief, middle-wide and high, mesognat, distinctly profited face skeleton, and a narrow nose. They bear more resemblance to the skulls from the Scythian burials of some groups of the burial mounds of the Lower Dnieper area, such as the Kamenko-Dnieper, Shyrochansk, and also the Southern Caucasian ones of the Late Bronze Age (Artik, Lchashen, etc), than to the ones of Beloziorskaya and the Timber Grave Construction Cultures of the Northern Black Sea area.

Not numerous skulls from the Novocherkassk burials differ much from the Chernogorovka ones by mesobrachycrania and wide face. Brachycrania and wide face of the Novocherkassk population to a considerable degree find their analogies among the basic brachycranic component of the Frontovoye I cemetery, among the skulls from Tauric cemeteries in the Crimea, Karasuk and some Near-East series of the boundary of the 2nd – 1st millennia BC (Siak), which undoubtedly require revising on the new anthropological materials.

А.В. Сазанов

О ХРОНОЛОГИИ АМФОР IV—V ВВ. ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Выделены основные типы амфор, бытовавших в Причерноморье в IV—V вв. Все рассмотренные типы даны по комплексам, но имеют общую нумерацию.

Для рассмотрения амфор IV—V вв. необходимо выделить хорошо и надежно датированные комплексы того времени. Поэтому в качестве базового комплекса по полноте представленных типов и документации нами взята опубликованная С. Г. Рыжовым засыпь так называемой цистерны в алтаре Второго квартала северо-восточного района Херсонеса.

А. «Цистерна в алтаре»

Местоположение комплекса и общее описание, сделанное С. Г. Рыжовым, избавляет нас от необходимости приводить данные ¹. Отметим лишь, что засыпь цистерны, в которой были найдены описываемые ниже материалы, образовалась одновременно в связи с общей перестройкой квартала ².

© А.В. САЗАНОВ, 2002

Рассматриваемый комплекс первоначально ошибочно был датирован III—IV вв. ³.

Однако сочетание амфор, анализ которых приведен ниже, краснолаковой керамики и стекла позволяет надежно датировать этот комплекс в пределах последней четверти V в. Основанием для этого служат лаковые миски форм 87 В, 62 В, 32/58-94, 50 В/64 группы «African red slip wares» в сочетании с формами 1, 2, 3 В, С, F, 4, 5 группы «Late Roman C», формой 2 группы «Late Roman D» и с карфагенскими типами Carthage 5.1-2.6, 65 ⁴. Крайне показательным сочетанием сосудов с каплями синего стекла V в. с большим количеством «Vetres a tige», появляющихся в Средиземноморье в очень небольших количествах только во второй половине — конце V в. ⁵.

В комплексе обнаружены фрагменты 20 типов амфор. Их статистическое распределение приведено в табл. 1.

Анализ распределения типов амфор в рассматриваемом комплексе позволяет выделить четыре группы (табл. 1).

Первую группу составляют типы, преобладающие в нашем комплексе, они составляют от 13, 7 до 19,4 % профильных фрагментов амфор. К ним относятся узкогорлые светлоглиняные «F», Зеест 100, Böttger I.5, Böttger III.1.

Вторая группа, составляющая от 3, 4 до 7, 8 % амфорных профильных фрагментов комплекса, представлена узкогорлыми светлоглиняными «E», Зеест 95, Зеест 102 б (типа «харакских»), светлоглиняными с рифлением типа «набегающая волна», типом «spatheion».

Третья группа, достаточно малочисленная (от 0,9 до 1,8 %), состоит из типов коричневоглиняных амфор «с перехватом», Robinson M 273, Зеест 96/ 97, Кеау XXV, Газа, типа амфоры из Тиры рис. 3, 2, амфорами с воронковидным горлом.

Таблица 1. Процентное соотношение типов амфор из комплекса «Цистерна в алтаре» Второго квартала Херсонеса раскопок 1980 г. Последняя четверть V в.

№ п/п	Тип	Количество				
		Венчики-горла	Ручки	Ножки	Всего	%
1	Узкогорлые светлоглиняные «F» (рис. 1, 1—4)	16 + 5	49	15	85	19,4
2	Зеест 100 (рис. 1, 5—16)	15	53	—	68	15,5
3	Böttger I. 5 (рис. 2)	11	38	13	62	14,1
4	Веретенообразные (рис. 3, 1—33)	4	55	1	60	13,7
5	Узкогорлые светлоглиняные «E» (рис. 3, 34—38)	10	24	—	34	7,8
6	Зеест 102б («типа харакских») (рис. 4, 1—7)	17	—	11	28	6,4
7	Светлоглиняные «набегающая волна» (рис. 4, 8—13)	9	13	—	22	5
8	Зеест 95 (рис. 5, 1—11)	3	8	9	20	4,6
9	Spatheion (рис. 5, 12—19)	9	6	—	15	3,4
10	Коричневоглиняная с перехватом (рис. 5, 20—26)	6	2	—	8	1,8
11	Robinson M 273 (рис. 6, 1, 2)	5	2	—	7	1,6
12	Зеест 96—97 (рис. 6, 3—5)	1	1	4	6	1,4
13	Кеау XXV (рис. 6, 6—8)	6	—	—	6	1,4
14	Типа амфоры из Тиры рис. 3, 2 (рис. 6, 9, 10)	4	1	—	5	1,1
15	Газа (рис. 6, 11, 12)	4	—	1	5	1,1
16	С воронковидным горлом (рис. 6, 13—15)	2	2	—	4	0,9
17	Böttger I.III (рис. 6, 16)	1	—	—	1	0,2
18	Carthage fig. 42, 108 (рис. 6, 17)	1	—	—	1	0,2
19	Carthage fig. 38, 48 (рис. 6, 18)	—	—	1	1	0,2
20	Кеау XVI (рис. 6, 19).	—	—	1	1	0,2
	Общее количество профильных фрагментов	129	254	56	439	—

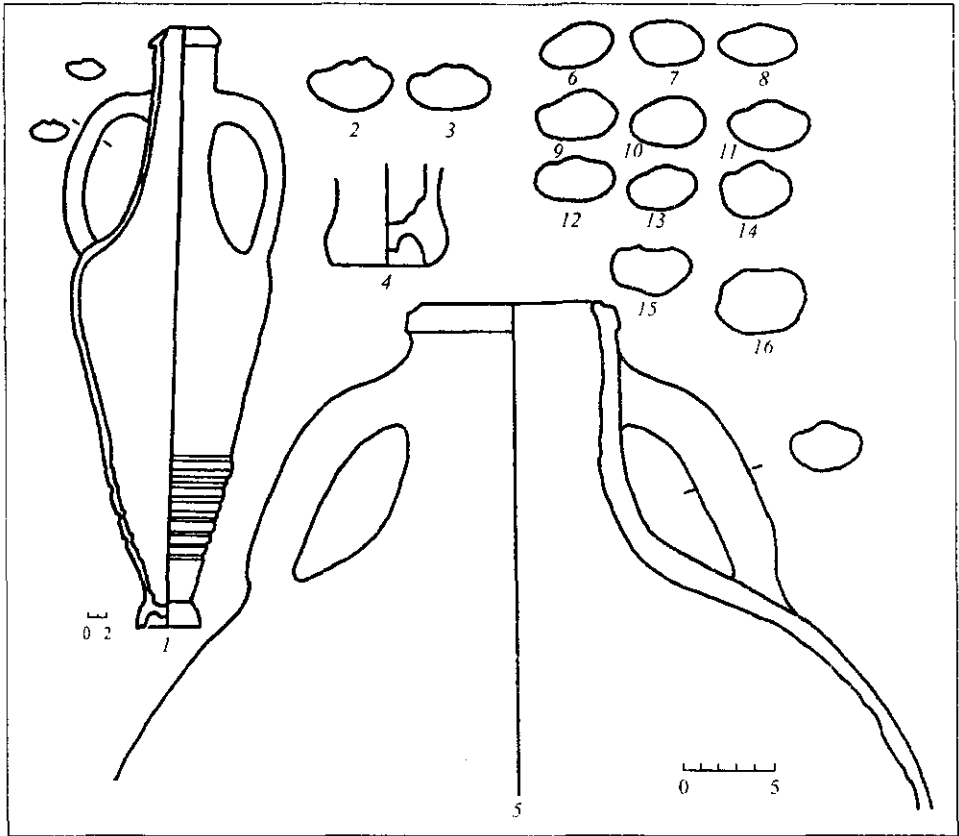

Рис. 1. Амфоры из комплекса «Цистерна в алтаре» последней четверти V в.: 1—4 — узкогорлые светлоглиняные «F»; 5—16 — типа Зеест 100

Четвертая, самая малочисленная группа (0,2 %) включает в себя типы «Carthage 42, 108», «Carthage 38, 48», Böttger I.3, Keay XVI.

Относительно датировок амфор предварительно оговорим следующее. Одно из замечаний к нашей хронологии амфор состоит в том, что «для значительного количества типов амфор предлагается широкая хронология от IV до VII вв.»⁶.

Датировка амфоры по времени существования типа или класса может быть узкой в том случае, когда тот или иной тип или класс производился короткое время. В абсолютном большинстве случаев имело место стабильное производство в традиционных центрах, многие из которых функционировали с эллинистического времени. В результате сквозные эволюционные линии того или иного типа или класса протягиваются от эпохи эллинизма до византийского времени. Поэтому такая широкая дата отражает эволюцию класса в целом на протяжении столетий.

Но узкая хронология той или иной амфоры в рамках типа вполне возможна и необходима. В рамках класса на основании морфологических признаков может быть определено место амфоры в эволюционном ряду, и с накоплением материала можно получить хронологические типы. Такая работа была сделана нами для нескольких типов или классов амфор⁷.

Проблематичными оказались границы между переходящими один в другой типами одного класса.

С учетом изложенного нами приведены как даты времени существования того или иного амфорного типа, так и конкретные точные аналогии к каждой отдельной амфоре или ее фрагментам.

1. Узкогорлые светлоглиняные типа «F» (рис. 1, 1—4). Характерно их абсолютное преобладание. Хронологии и типологии этих амфор посвящена специальная статья⁸. В целом амфоры датированы второй половиной III — сере-

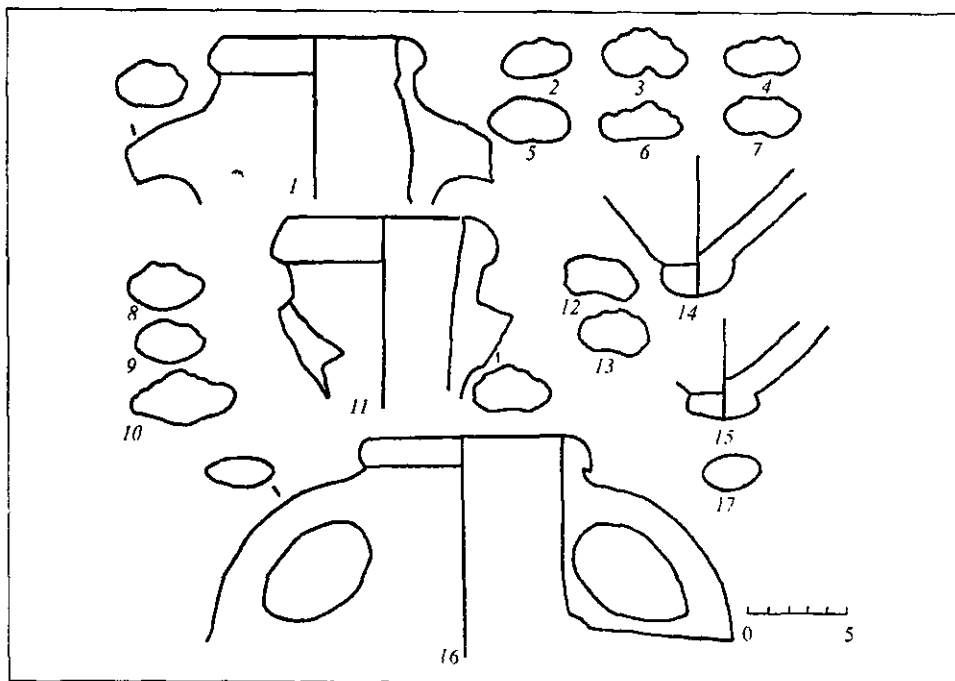

Рис. 2. Амфоры из комплекса «Цистерна в алтаре» последней четверти V в. Тип Böttger I.5.

диной V в. Обнаруженная целая амфора и фрагменты относятся к типу I и датируются от конца IV до середины V в. С учетом даты нашего комплекса верхняя граница этих амфор — последняя четверть V в.

2. Зеест 100 (рис. 1, 5—16). Довольно многочисленны в нашем комплексе красноглиняные амфоры типа 100 по И.Б. Зеест. Их типологическое соответствие и обзор датировок приведены в статье⁹, в которой этот тип датирован нами 360—380 гг. — второй-третьей четвертью VI в. Вместе с тем ряд находок вносит изменения в хронологию. Наиболее важные материалы происходят из Горгииппии и Кносса. Амфора из Кносса второй половины II в. представляет собой типологическую предшественницу нашего типа¹⁰. Самым же ранним экземпляром типа, видимо, следует признать амфору из Горгииппии, по комплексу датирующуюся серединой III в.¹¹ Эволюционные изменения в течение длительного периода жизни этого типа амфор достаточно очевидны.

Наибольшее количество амфор приходится на конец IV — середину V в.¹² Из находок в цистерне выделяется горло, идентичное амфоре из с. Александровка конца IV — первой половины V в.¹³ (рис. 1, 5). Ручки амфор этого типа, найденные в цистерне, делятся на два типа: с одним валиком на верхней плоскости и с двумя.

Ручки с одним валиком (рис. 1, 5—14) встречены на амфорах типа 100, датирующихся последней третью IV в.¹⁴, концом IV — первой половиной V в.¹⁵, серединой V — второй четвертью VI в.¹⁶

Ручки с двумя валиками (рис. 1, 15, 16) известны на амфорах из комплексов IV — первой половины V в.¹⁷

3. Böttger I.5 (рис. 2). Амфоры оранжево-розоватой глины с включениями известняка, песка, железистых минералов и слюды. Соответствуют типу I.5 по Б. Бетгеру¹⁸. В целом эти амфоры — типологическое продолжение известного типа 72а по И.Б. Зеест¹⁹. Дата и, соответственно, нижняя хронологическая граница рассматриваемого типа определяются находками в закрытых комплексах середины III в. в Танаисе²⁰. Последующие звенья эволюционного ряда представлены в комплексах Ягруса первой половины IV в.²¹, Тире конца IV в.²², Харакса первой половины V в.²³. Учитывая наш комплекс и приведенные данные, тип, видимо, стоит датировать серединой III — последней четвертью V в.

В то же время для правильного понимания верхней границы следует иметь в виду то, что в последней четверти V в. развитие типа не прекратилось, амфоры эволюционируют в тип Böttger III.1 (так называемые амфоры с веретенообразным корпусом), который датируется первой половиной — последней четвертью V до первой половины VII в.²⁴

В рассматриваемом комплексе обнаружены амфоры типа Böttger I. 5 двух вариантов. Первый вариант представлен амфорами с профилированными и сложнопрофилированными ручками (рис. 2, 1—15). Аналогичные амфоры происходят из слоя Ятруса первой половины IV в.²⁵, Тиры²⁶, Чатырдага²⁷ и Харакса конца IV — первой половины V в.²⁸. Нижняя граница этого варианта — середина III в.²⁹

Второй вариант характеризуется овальными в сечении ручками (рис. 2, 16, 17). Его предшественники — амфоры из Танаиса середины III в.³⁰. Такие же овальные ручки имеют амфоры первой половины V в., но относящиеся уже к раннему типу III.1 по Б. Бётгеру. Они продолжают эволюционную линию нашего второго варианта³¹.

4. Böttger III.1 (рис. 3, 1—33). Амфоры с веретенообразным корпусом из оранжево-коричневой плотной глины с включениями известняка и песка. Относятся к типу III.1 по Б. Бётгеру³², который соответствует типу II по А. Радулеску³³, типу XII по К. Скорпану³⁴ и типу XV по Г. Кузманову³⁵. В целом такие амфоры датируются первой половиной V — первой половиной VII в.³⁶

В нашем комплексе обнаружены несколько горл, венчики и ручки, дно. Одно горло отличается треугольным венчиком и профилированной ручкой (рис. 3, 3). Оно имеет аналогию с амфорой из Ятруса первой половины V в.³⁷. Следующее горло с клювовидным венчиком также близко к амфоре из Ятруса первой половины V в.³⁸ (рис. 3, 4). Наконец, крупное горло с профилированными ручками и отогнутым венчиком аналогично амфорам Ятруса первой половины V в.³⁹ (рис. 3, 1).

Ручки амфор этого типа из нашего комплекса можно разделить на семь типов. Первый — профилированные на верхней плоскости ручки несколькими гребнями (рис. 3, 1—3, 8, 10). Аналогичные ручки известны на амфорах Ятруса первой половины V в. Вариант этих ручек без западины на нижней части также известен в Ятресе на амфорах первой половины V в.⁴¹ Второй тип, для которого характерна профилировка верхней части в виде двух валиков и западиной между ними (рис. 3, 9, 27, 33), встречен на амфорах из Ятруса первой половины V в.⁴² Третий тип — ручка с неправильной профилировкой (рис. 3, 31, 32) также находит аналогию в амфорах Ятруса первой половины V в.⁴³ Четвертый тип характеризуется уплощенной ручкой с одним валиком на верхней плоскости (рис. 3, 15—18). Такие ручки встречаются на однотипных амфорах Ятруса первой половины V в.⁴⁴ Наконец, для пятого типа характерна обычная неуплощенная ручка с одним валиком на верхней плоскости (рис. 3, 11—14, 19—26, 28—30). Такие ручки хронологически достаточно неопределенные и в стратиграфически эталонном Ятресе обнаружены на амфорах из периодов C и D, т. е. от первой половины V в. до конца VI в.⁴⁵

Отметим также овальную ручку (рис. 3, 6) и овальную уплощенную (рис. 3, 5).

5. Узкогорлые светлоглиняные «Е» (рис. 3, 34—38). Этим амфорам посвящена уже упоминавшаяся статья автора. В целом данный тип укладывается в промежуток времени от конца IV до второй четверти VI в. В рассматриваемом комплексе обнаружены горла с венчиками типа 2 и ручки типа 1 по классификации автора. В совокупности эти находки показывают, что мы имеем дело с типом 2 подтипом 2 рассматриваемых амфор, который относится к периоду от первой половины V до второй четверти VI в.⁴⁶ Наиболее близкие по профилировке — амфоры из Танаиса первой половины V в.⁴⁷

6. Типа харакских Зеест 1026 (рис. 4, 1—7). Светлоглиняные амфоры с глиной бежево-розоватого оттенка, имеющей включения пироксена, железистых минералов и слюды. Относятся к типу 1026 по И.Б. Зеест, соответствующему типу II.2 по Б. Бётгеру⁴⁸. Однако необходимо отметить, что Б. Бётгер объединил в тип II.2 амфоры разных типов. Из них только один соответствует типу Зеест

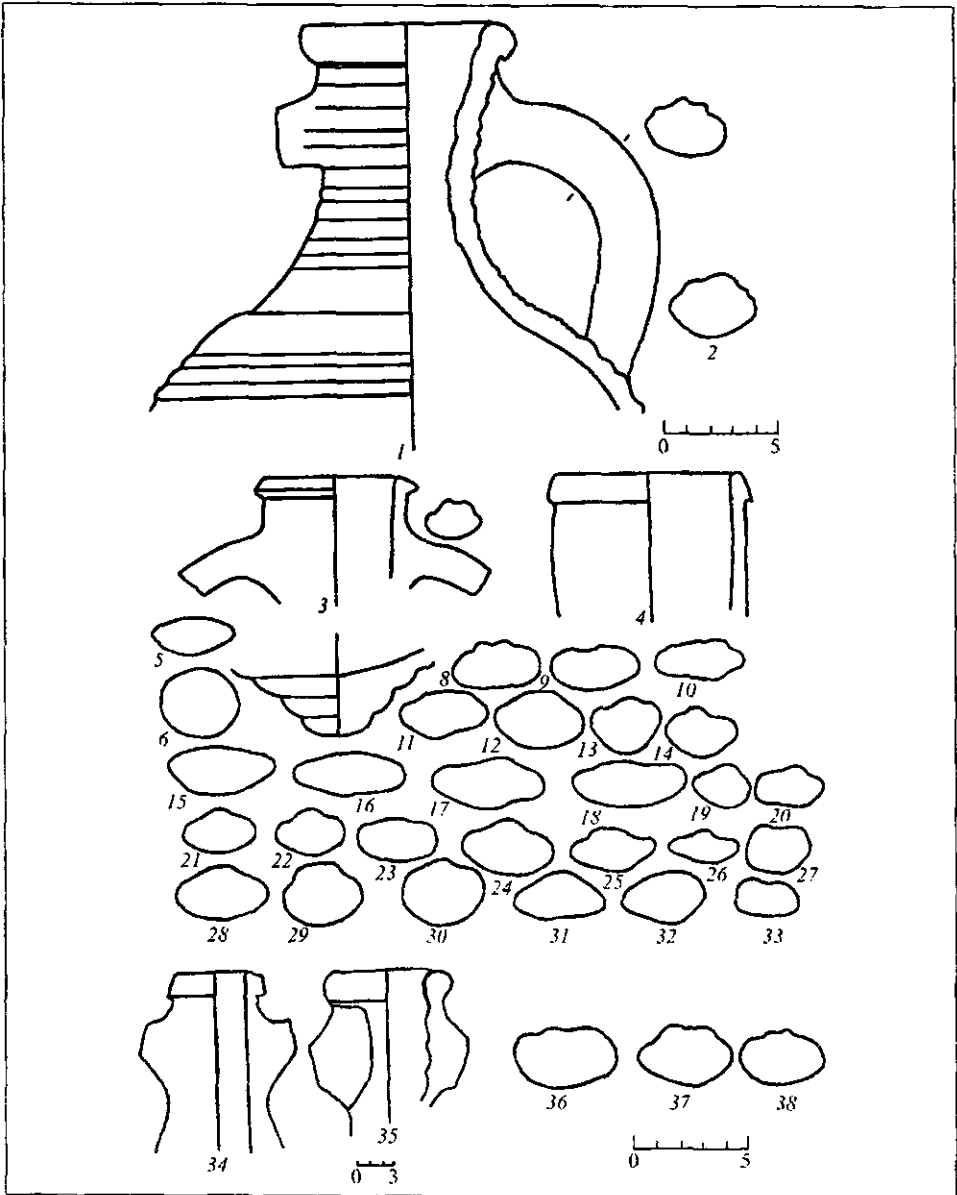

Рис. 3. Амфоры из комплекса «Цистерна в алтаре» последней четверти V в.: 1—33 — тип Böttger III.1 (с веретенообразным корпусом); 34—38 — узкогорлые светлоглиняные «Е»

1026 и, соответственно, нашему экземпляру⁴⁹ (рис. 4, 1). И.Б. Зеест датировала эти амфоры IV в. по дате харакской амфоры⁵⁰, Б. Бётггер отмечал их наличие в слоях периодов А (300—360 гг.) и С (первая половина V в.)⁵¹. Отметим, однако, что аналогичная нашим амфора происходит только из слоя периода В 300—360 гг. В слое периода С были обнаружены амфоры других типов.

Датировка этих амфор требует специального рассмотрения. Их предшественники — так называемые позднесинопские амфоры типа Син II, выделены С.Ю. Внуковым⁵². С.Ю. Внуков разделил тип Син II на два варианта (а, б), которые, судя по тексту статьи, рассматриваются как хронологические. По его мнению, смена вариантов Син IIа и Син IIб происходила во второй половине III — первой половине IV в.⁵³ Такая хронология требует корректировки. Прежде всего это касается типа Син IIв и его соотношения с Син II. С.Ю. Внуков приводит в качестве эталонного примера амфору из могильника «Совхоз 10» начала — первой половины II в., полагая, что она представляет собой последнюю ступень

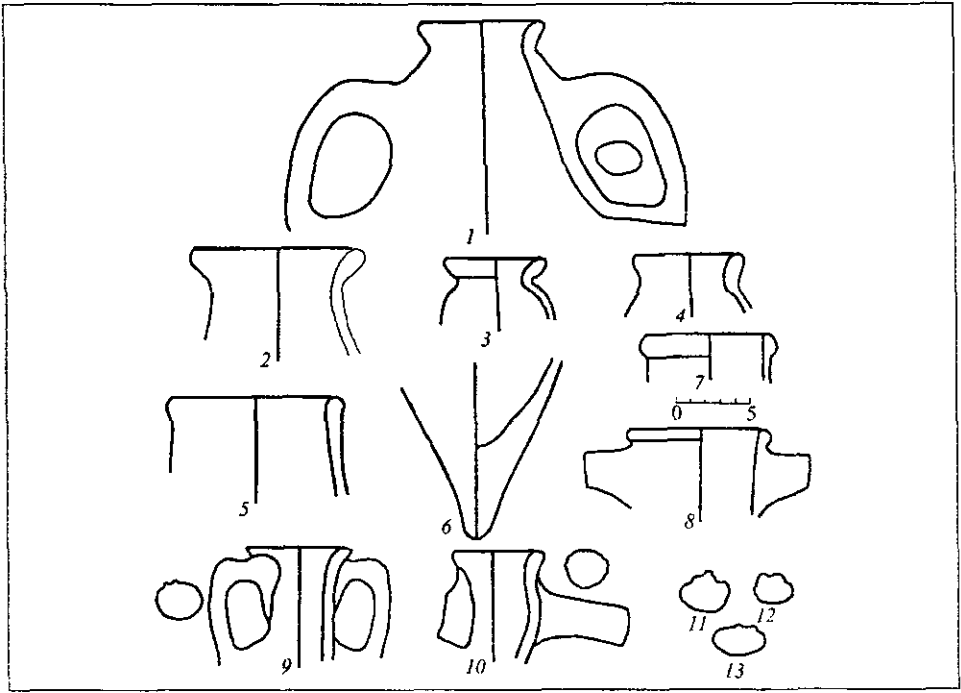

Рис. 4. Амфоры из комплекса «Цистерна в алтаре» последней четверти V в.: 1—7 — Зеест 1026 (типа «харакских»), 8—13 — светлоглиняные с рифлением типа «набегающей волны» (LRA 1)

развития этих амфор. Однако в Танаисе в комплексе второй половины II в. была обнаружена амфора (дно отсутствует), которую можно уверенно отнести к типу IV по С.Ю. Внукову⁵⁴. Следовательно, верхняя граница этих амфор — вторая половина II в., с учетом стратиграфии Танаиса, скорее всего, конец II в.

Как справедливо считает С.Ю. Внуков, амфоры Син I сменяются типом Син II. Впервые амфоры Син II появились в слоях начала II в. Развитие варианта Син IIa видно на примере амфоры середины III в. из раскопок Танаиса. В помещении «Л» раскопок юго-западного участка городского комплекса 1964—1972 гг. был обнаружен тип, который по комплексу датируется серединой III в.⁵⁵ Именно эта амфора из Танаиса — самая ранняя в звене эволюции типа 1026 по И.Б. Зеест.

С.Ю. Внуков считает, что смена вариантов Син IIa и Син IIб происходила во второй половине III — первой половине IV в., хотя не исключено, что они (Син II) — прототипы синопских раннесредневековых сосудов. Мнение о смене варианта Син IIa вариантом Син IIб представляется весьма спорным. Как показывают примеры Танаиса, именно вариант IIa середины III в. был исходной формой типа Зеест 1026. Следовательно, тип IIa сменяется во второй половине III — первой половине IV в. не вариантом IIб, а амфорами типа 1026 по И.Б. Зеест. В свою очередь, амфоры Зеест 1026 стали основой для так называемых амфор типа «carotte», производившихся в Синопе и зафиксированных в комплексах Причерноморья от начала VI в. до 650—670 гг.⁵⁶ Таким образом, в целом эволюционная линия позднесинопских амфор выглядит следующей: Син IIa — Зеест 1026 — «Carotte».

Дата же типа 1026 определяется находками в комплексах Харакса, Ятруса, Чатырдага первой половины IV в.⁵⁷, а также самыми поздними находками в нашем комплексе, колодце «К-4» III квартала Херсонеса (последняя четверть V в.) и слое у стены 30 VII квартала Херсонеса 380—420 гг. Нижняя граница — середина III в. (амфора из Танаиса Син IIa). Все это позволяет датировать рассматриваемый тип амфор периодом от середины III в. до последней четверти V в.

7. Светлоглиняные с рифлением типа «набегающей волны» (рис. 4, 8—13). Эти амфоры хорошо известны в Средиземноморье и Причерноморье⁵⁸. Обнаружен-

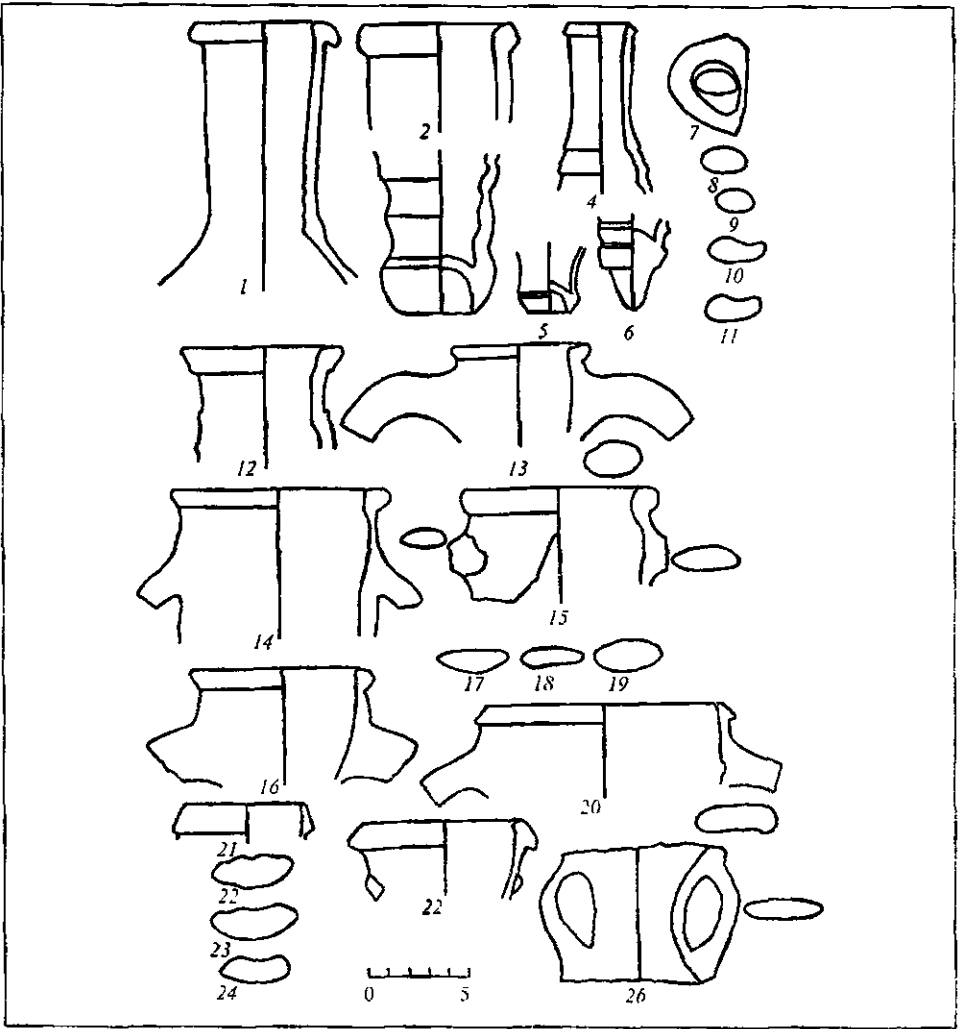

Рис. 5. Амфоры из комплекса «Цистерна в алтаре» последней четверти V в.: 1—11 — тип 95 по И.Б. Зеест, 12—19 — «Spathion», 20—26 — коричневоглиняные «с перехватом»

ные горла этих амфор относятся к трем типам: пухлогорлому с заостренным венчиком, прямогорлому с заостренным венчиком и с валикообразным.

Пухлогорлый венчик имеет аналогию с амфорами из слоев периода С Ятруса и Тапаиса, датирующихся первой половиной V в. ⁵⁹ (рис. 4, 10). Прямой заостренный венчик аналогичен венчикам амфор «набегающей волны» из слоев периодов В и С Ятруса, датирующихся соответственно 360—408 гг. и первой половиной V в. ⁶⁰ (рис. 4, 9). Горло с валикообразным венчиком и горизонтально отставленным ручками аналогично амфоре периода С Ятруса ⁶¹ (рис. 4, 8).

Обнаруженные ручки этих амфор относятся к типу профилированных двумя валиками по верхней плоскости и со «ступенчатой» профилировкой. Ручки со ступенчатой профилировкой аналогичны ручке на амфоре из Марселя, датирующейся по комплексу в пределах первой половины V в. ⁶² (рис. 4, 11) середины ⁶³ или третьей четверти V в. ⁶⁴. Ручка с двумя валиками аналогична ручкам типа 3 данных амфор из периодов В, С Ятруса второй половины IV — первой половины V в. ⁶⁵ (рис. 4, 9, 12, 13).

8. Зеест 95 (рис. 5, 1—11). Широко распространенный тип западноазиатских амфор, производившихся в районе р. Меандр, представлен двумя типами: с полой, открытой снизу ножкой и со сплошной конической. Типологии и хронологии этих амфор посвящена специальная статья автора, где суммированы имеющиеся данные по Средиземноморью и Причерноморью ⁶⁶. Вместе с тем

указанный комплекс вносит некоторые коррективы в хронологию автора. Речь идет о дате появления ножек типа 2 по нашей типологии (рис. 5, б). В статье отмечалось, что смена ножек типа 1 на тип 2, т. е. появление варианта 2, произошла в начале — первой половине VI в. Основанием для этого служила стратиграфическая колонка Афинской Агоры, где ножки типа 2 появляются в слое начала VI в., а также комплексы Тиритаки и Зенонова Херсонеса, где оба типа сосуществовали во второй четверти VI в. Вследствие этого и погребение у хут. Чикаренко в Крыму с амфорой типа 2 было отнесено нами к началу VI в. ⁶⁷.

В нашем комплексе, датирующемся последней четвертью V в., встречены как наш тип 1, так и тип 2 (рис. 5, а, б). Кроме того, А.И. Айбабин на основании анализа металлической гарнитуры из погребения у хут. Чикаренко датирует его второй половиной V в. ⁶⁸. Эти обстоятельства позволяют скорректировать нашу прежнюю дату появления типа 2 и отнести его к последней четверти V в., а не к началу VI в.

Дата же ножек нашего типа 1 остается без изменений — от конца IV до второй четверти VI в. ⁶⁹ (рис. 5, в). В качестве дополнения к нижней дате необходимо добавить следующее. Как отмечалось в статье, предшественниками амфор типа Зеест 95 были одноручные кувшины. С середины III в. эти кувшины имели открытую снизу полую ножку, характерную для нашего типа 1 ⁷⁰.

Венчики амфор типа 95 по И.Б. Зеест представлены в нашем комплексе тремя типами: небольшим подтреугольным в сечении, массивным с нависающим краем и валикообразным, отогнутым наружу.

Небольшой подтреугольный в сечении венчик аналогичен экземпляру из Марселя, датирующемуся по комплексу в пределах третьей трети V в. (рис. 5, г) ⁷¹. Типологический его предшественник — венчик на амфорах из Танаиса середины III в. ⁷², самый поздний в эволюционном ряду — венчик из херсонесского комплекса конца VI — начала VII в. ⁷³.

Массивный венчик с нависающим краем аналогичен венчику из Марселя первой половины V в. (рис. 5, д) ⁷⁴. Третий тип венчика — валикообразный, отогнутый наружу, аналогичен венчику на амфоре из комплекса Марселя середины — третьей четверти V в. (рис. 5, е) ⁷⁵.

Ручки из комплекса относятся к двум типам. Первый, характеризующийся западиной на верхней плоскости, соответствует нашему типу 1 по статье 1992 г. (рис. 5, ж, з) ⁷⁶. Такие ручки появляются на одноручных кувшинах-предшественниках типа Зеест 95 в середине III в. ⁷⁷. На амфорах ручки этого типа известны от конца IV до второй четверти VI в. ⁷⁸. Наиболее близки к ним ручки на амфорах из комплекса Марселя второй — третьей четверти V в. ⁷⁹.

Второй тип — небольшая овальная в сечении ручка (рис. 5, и, о). Ее предшественником был тип на одноручных кувшинах середины III в. ⁸⁰. Самый поздний вариант в эволюционном ряду представляют экземпляры из комплексов первой половины VII в. ⁸¹. Видимо, в статье 1992 г. в тип 2 нами ошибочно были объединены разные типы ручек.

9. Амфоры типа «Spathion» (рис. 5, п—р). Это амфоры с цилиндрическим корпусом из яркооранжевой плотной глины с включениями слюды. Их ареал в Средиземноморье достаточно широк: Северная Африка (Египет, Карфаген, Бенгази), Италия (Равенна, Луни, Сардиния), Испания, Греция (Аргос, Кифера), Южная Франция, Болгария, Турция (Язи-Ада в районе Галикарнасса, Константинополь), Румыния (Томы, Суцидава) ⁸². На территории стран СНГ они обнаружены только в Херсонесе в комплексах конца VI — начала VII и первой четверти VII в. ⁸³.

Относятся к классу 51 по Д. Пикоку — Д. Вильямсу ⁸⁴, который соответствует типу XVI К. Скорпана ⁸⁵, типу XXV по С. Кизэй ⁸⁶, типу VIII Г. Кузманова ⁸⁷, амфорам А-Аг 26/1, 26/2 по статье К. Рэйно и М. Бонифэ в словаре античной керамики региона Северо-Западного Средиземноморья ⁸⁸, классу 20 по типологии херсонесских амфор А. В. Сазанова, А.И. Романчук и Л.В. Седиковой ⁸⁹.

Г. Кузманов в целом датировал эти амфоры периодом от 300 до 650 гг., разделяя их на два хронологических варианта: IV — первой половины V и VI — первой половины VII в. ⁹⁰ М. Бонифэ и К. Рэйно также придерживаются хронологического разделения рассматриваемых амфор на два варианта, которые они

датируют 400—500 и 500—700 гг.⁹¹. К. Скорпан относил их к V—VI вв.⁹², С. Кизй указывал, что эти амфоры датируются в Каталонии между концом III — началом IV и серединой V в., а в других местах — от последней четверти III до середины V в.⁹³.

Приведенные комплексы показывают, что верхняя дата С. Кизй неверна, самые поздние экземпляры были обнаружены в Язи-Ада и Константинополе, где датируются серединой и третьей четвертью VII в.⁹⁴.

В нашем комплексе обнаружены горла, которые по профилировке венчика можно разделить на два типа. Первый — с подпрямоугольным зубчатым по верхней плоскости венчиком аналогичен экземплярам из слоя Марселя первой половины V в. и Карфагена, где такие венчики датируются начиная от 475 г. (рис. 5, 12, 13)⁹⁵. Следовательно, этот тип венчика относится к первой половине V в. — 475/500 гг.

Второй тип — валикообразный венчик имеет аналогию с экземпляром из Карфагена, обнаруженным в самом раннем контексте 450 гг.⁹⁶ (рис. 5, 14—16).

10. Коричневоглиняные с перехватом (рис. 5, 20—26). Хорошо известный тип амфор, его место в различных классификациях и точки зрения на хронологию изложены в ряде работ⁹⁷. В рассматриваемом материале выявлены два типа коричневоглиняных амфор с перехватом: широкогорлые и узкогорлые. Венчик широкогорлой амфоры (рис. 5, 20) аналогичен венчику на амфоре из Караново первой половины V в.⁹⁸ и на амфоре из Зенонова Херсонеса второй четверти VI в.⁹⁹.

Узкогорлый тип встречается несравненно более часто, чем широкогорлый (рис. 5, 21, 22). Этот второй тип представлен подтреугольными в сечении венчиками, обычными для IV—VI вв., наиболее близкими к экземплярам IV—V вв.¹⁰⁰. К нему относятся ручки трех типов: с западиной на верхней плоскости ручки (рис. 5, 25), с двумя валиками на ней (рис. 5, 23, 24), уплощенная подтреугольная с непрофилированной верхней плоскостью (рис. 5, 26), а также уплощенная (рис. 5, 20). Из них на амфорах из других комплексов известен только тип ручки с западиной на верхней плоскости (рис. 5, 25), который имеет достаточно широкий хронологический диапазон — от IV—V до первой четверти VII в.¹⁰¹.

11. Robinson M 273 (рис. 6, 1, 2). Ангобированные амфоры из серовато-коричневатой мелкопористой глины с включениями железистых минералов, песка и отдельными карбонатами. Были выделены в тип II по Г. Кузманову¹⁰², соответствующий типу III К. Скорпана¹⁰³, типу VII по А. Радулеску¹⁰⁴.

Б. Бётгер отнес амфору этого типа из Ятруса к своему типу I.3, объединив с амфорами других типов¹⁰⁵.

Необходимо отметить, что К. Скорпан также соединил в один тип разнотипные амфоры. Из его типа I к нашему типу относится только амфора, изображенная на рис. 5, 1 упомянутой выше статьи¹⁰⁶. Г. Кузманов датирует рассматриваемый тип IV в.¹⁰⁷, К. Скорпан и А. Радулеску — IV—VI вв.¹⁰⁸, по таблице Б. Бётгера они относятся к периодам В и С, т. е. ко второй половине IV — первой половине V в.¹⁰⁹.

Точную хронологию рассматриваемого типа можно установить по хорошо датированным комплексам, принимая во внимание только безусловно относящиеся к нему амфоры. Наиболее ранняя находка — амфора из комплекса Танаиса середины III в.¹¹⁰. Следующие звенья в эволюционном ряду составляют амфоры второй половины IV в. из Тиры¹¹¹ и Том¹¹², а также конца IV в. с Афинской Агоры¹¹³. Видимо, к тому же времени относятся нестратифицированные или плохо датируемые находки в Одессе¹¹⁴ и Ягнятине¹¹⁵. Наконец, в Ятрусе такая амфора была обнаружена в слое второй половины IV — первой половины V в.¹¹⁶. Это с учетом нашего комплекса позволяет датировать тип серединой III—V в.

12. Красноглиняные боспорские амфоры типов 96—97 по И.Б. Зеест (рис. 6, 3—5). Широко распространенный на Боспоре тип местных амфор. Основы хронологии и ареал показаны в одной из статей автора¹¹⁷. В целом дата типа укладывается в промежуток времени от конца IV до третьей четверти VI в. Венчик, аналогичный нашему, встречен впервые. Он пока не обнаружен на амфорах из комплексов конца IV в. Видимо, есть основания датировать этот венчик в пределах по дате комплекса последней четвертью V в.

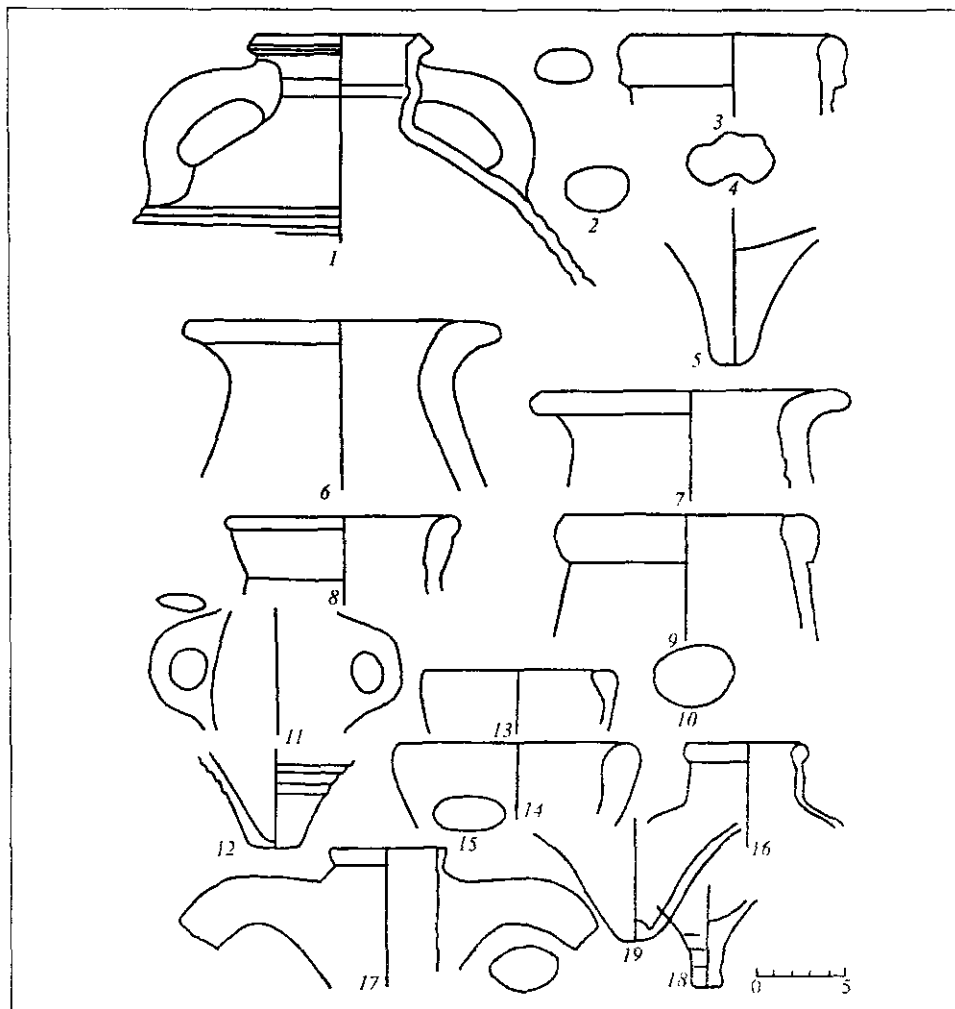

Рис. 6. Амфоры из комплекса «Цистерна в алтаре» последней четверти V в.: 1, 2 — тип Robinson M 273; 3—5 — Зесст 96/97; 6—8 — Keay XXV, 9, 10 — тип амфоры из Тире рис. 3, 2; 11, 12 — Газа; 13—15 — с воронковидным горлом; 16 — тип Böttger I.3; 17 — тип Carthage fig. 42, 108; 18 — тип Carthage fig. 38, 48; 19 — тип Keay XVI

13. Амфоры типа XXV по S. Кеу (рис. 6, 6—8). Найденные в нашем комплексе амфоры типа XXV по классификации Кизэй относятся к двум вариантам: В и S.

Вариант XXV В (рис. 6, 8) по материалам Каталонии относится ко второй половине IV — первой половине V в., однако в других местах он известен с конца III в. Таким образом, в целом предлагаемая Кизэй дата типа — конец III — середина V в.¹¹⁸ Аналогичные нашему экземпляры встречены в Южной Франции (Нарбонн) с материалами первой половины V в.¹¹⁹

Вариант XXV S (рис. 6, 6, 7) из нашего комплекса аналогичен амфорам второй половины IV — первой половины V в. из Каталонии¹²⁰ и первой половины V в. из Нарбонна¹²¹.

Учитывая наш комплекс, верхнюю границу типа можно продлить до последней четверти V в.

14. Типа найденной в Тире (рис. 6, 9, 10). Амфоры из плотной оранжево-красной глины с большим количеством слюды. Аналогичная амфора происходит из комплекса послеготского дома в Тире конца IV в.¹²² Нижнюю границу типа дают амфоры из Танаиса середины III в.¹²³. Учитывая наш комплекс, эти амфоры стоит датировать серединой III—V вв.

15. Амфоры Газы (рис. 6, 11, 12). Обнаруженные фрагменты амфор Газы принадлежат стенкам с ручками и ножкам. Место амфор Газы в различных классификациях и сводка датировок изложены в отдельной статье автора¹²⁴. В целом ножки амфор Газы могут быть разделены на две группы: плоскодонные и с закругленным дном. В нашем случае представлены характерные плоские донья (рис. 6, 12). Наиболее полная стратиграфическая колонка рассматриваемых амфор представлена в Келлини. Тип уплощенной ножки на амфорах Газы из Келлини представлен в комплексах 390—420, 400—450, 425—475, 500—550, 550—570, 650—700 гг., т. е. такой тип ножки существовал достаточно долгое время — от 390 до 700 гг.¹²⁵. Такая хронология подтверждается и другими комплексами¹²⁶.

16. Амфоры с воронковидным горлом (рис. 6, 13—15). Красноглиняные амфоры со включениями известняка были широко распространены в Средиземноморском регионе и Причерноморье начиная с первых веков нашей эры. Их место и взгляды на хронологию типа в разных классификациях отражены в статьях автора¹²⁷. Достаточно очевиден типологический ряд, схематично намеченный К. Скорпаном¹²⁸.

Обнаруженные венчики делятся на два типа. Для первого характерен высокий утонченный венчик (рис. 6, 13). Аналогичные венчики были обнаружены в Демстриаде, где датируются 350—390 гг.¹²⁹ и на вилле у Ивайловграда, прекратившей свое существование в 70 гг. IV в.¹³⁰. Кроме того, Г. Кузманов близкие формы относит к варианту 1 типа I и датирует IV—V вв.¹³¹. Предшественники этого венчика в эволюционном ряду — амфоры из Танаиса середины III в.¹³².

Второй тип венчика утолщенный с характерным валиком на внутренней стороне (рис. 6, 14). Близкие венчики амфор этого типа происходят из слоев Ятруса первой половины V в.¹³³ и Истрии, где датируются последней четвертью IV—V вв.¹³⁴.

Последующие звенья в эволюционном ряду венчиков данного типа представлены экземплярами VI в. из Ятруса¹³⁵, третьей четверти VI в. из Тропеума Траяни¹³⁶ и конца VI — начала VII в. из Херсонеса¹³⁷.

17. Böttger I.3 (рис. 6, 16). Одно горло относится к типу I.3 по Б. Бётгеру, который в Ятрусе происходит из слоя периода С первой половины V в.¹³⁸. Наш комплекс позволяет относить тип к V веку.

18. Африканская с треугольным венчиком типа Carthage 42. 108 (рис. 6, 17). Один венчик принадлежит амфоре из светло-коричневой грубоватой глины с примесью песка. Такие амфоры известны в комплексах Карфагена, датирующихся 425—450 гг.¹³⁹. Обнаружение этого типа в нашем комплексе позволяет предложить дату типа от второй до последней четверти V в.

19. Африканская типа карфагенской Carthage 38. 48 (рис. 6, 18). Одна ножка из темно-розовой плотной глины с включениями известняка аналогична ножке африканской амфоры из Карфагена, датирующейся по стратиграфии Карфагена от 425—450 до 500 гг.¹⁴⁰.

20. Амфора типа Keau XVI (рис. 6, 19). Одна коническая ножка из желтовато-розоватой глины с большим количеством слюды, видимо, связана с амфорами типа XVI по классификации S. Keau¹⁴¹. Такие амфоры относятся к группе амфор Бетики или Лузитании и датируются 300—450 гг.¹⁴². Учитывая наш комплекс, видимо, можно отодвинуть верхнюю границу этих амфор во вторую половину V в.

Все рассмотренные выше амфоры были обнаружены в комплексе последней четверти V в. К ним можно добавить амфору с клювообразным венчиком из синхронного комплекса Херсонеса (табл. 2, рис. 7, 9).

Б. Колодец «К-4» в Третьем квартале Херсонеса (рис. 7, 9—12).

21. Амфора типа Carthage 40.71-72 (рис. 7, 9). Амфора из красно-коричневой плотной глины, с очень редкими включениями карбонатов аналогична сосудам из комплексов Карфагена, самая ранняя дата которых — 450—475 гг., и испанского дома, где они обнаружены в контексте конца V — начала VI в. Это позволяет относить данный тип к 450/475 — началу VI в.¹⁴³.

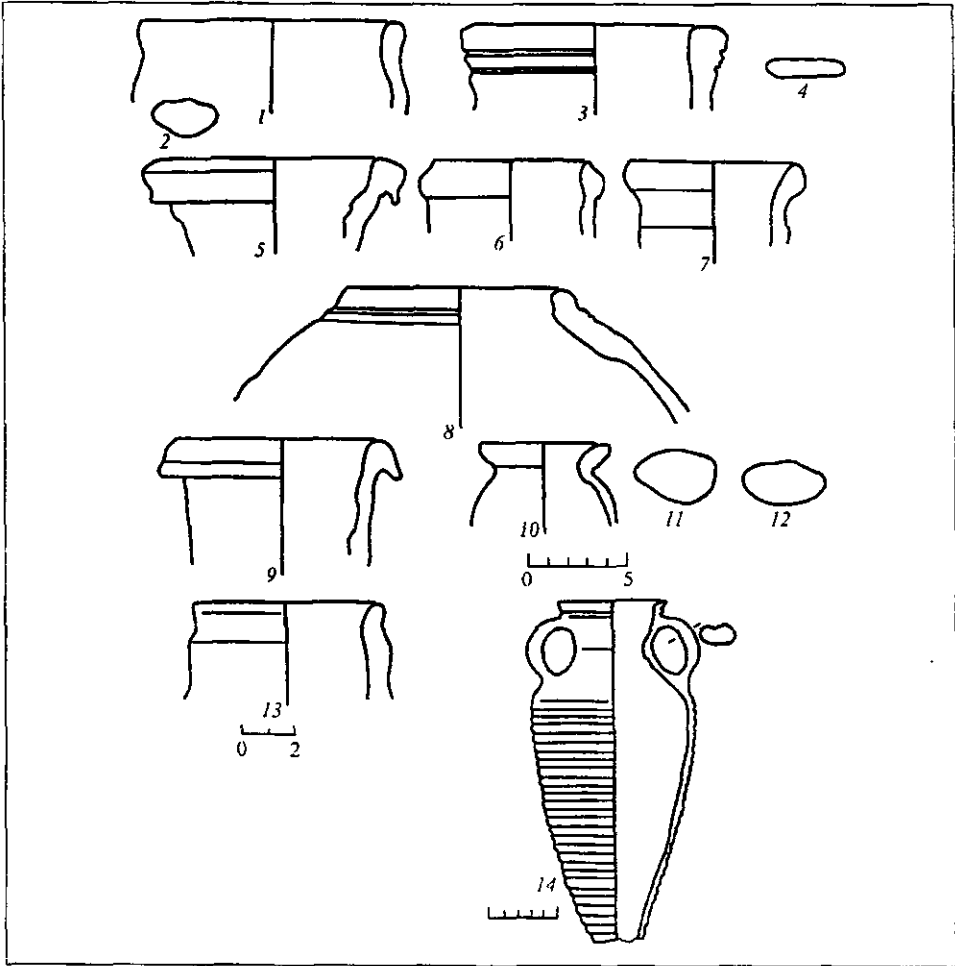

Рис. 7. Амфоры из разных комплексов: 1—8 — из комплекса 380—420 гг. VII квартала Херсонеса раскопки 1987/89 гг., района стены 30; 1, 2 — Зеест 1026 (типа Харакских), 3 — Mid Roman 5 (Зеест 80), 4 — коричневоглиняные «с перехватом», 5 — типа Dressel 30, 6 — узкогорлая светлоглиняная «F», 7 — желтоглиняная с клювообразным венчиком, 8 — Газа; 9—12 — из комплекса последней четверти V в. колодца «К-4» в Херсонесе: 9 — Carthage fig. 40, 71, 72; 10—12 — Зеест 1026 («типа харакских»); 13 — палестинская амфора из Танаиса 450—460 гг.; 14 — амфора с коническим корпусом из «позднеготского дома» в Тире 360—370 гг.

Таковы типы амфор из комплексов последней четверти V в. Большинство из них содержится и в более ранних комплексах Танаиса 450—460 гг., слое в районе стены 30 Херсонеса, относящегося к 380—420 гг., и в «позднеготском доме» в Тире. Однако там существуют и некоторые другие типы, описанные ниже (табл. 3).

В. Последний период существования Танаиса (табл. 2; рис. 7, 3).

Последний слой существования Танаиса датируется нами по сочетанию краснолаковых форм 1 А, В, С; 2; 3 С, D, F группы «Late Roman C» и формы 62. Такой состав керамического комплекса, особенно появление «Late Roman C» form 3 С, D, F, дает наиболее вероятной дату слоя 450—460 гг.¹⁴⁴

«Terminus post quem» дают нумизматические материалы 80-х годов IV в., отражающие время восстановления Танаиса после запустения. Из этого слоя Танаиса 450—460 гг. происходит тип палестинской амфоры, неизвестный в комплексах последней четверти V в.

22. Палестинские амфоры (рис. 7, 13). Палестинские амфоры с венчиком такой формы аналогичны сосудам из Афинской агоры VI в.¹⁴⁵, амфорам из Кесарии V—VI вв.¹⁴⁶ и амфорам из Джаламе последней четверти IV—V вв.¹⁴⁷

Таблица 2. Взаимовстречаемость типов амфор в комплексах последней трети IV—V вв.

№ п/п	Тип амфор	Тира, «Послеготский дом», 360—370 гг. *		Херсонес, 1987/89 г., VII кв., р-н ст. 30, 380—420 гг.		Танаис, 450—460 гг.	1989 г., северо-восточный р-н, III кв., колодец «К-4», 1-й уровень насыпи, 475—500 гг.			Херсонес, 1980 г., северо-восточный р-н, II кв., «цистерна в алтаре», 475—500 гг.	
		Количество	%	Количество	%		Количество	Количество	%	Количество	%
1	Узкогорлые светлоглиняные «F» (рис. 1, 1—4, рис. 7, 6)	1	16,7	2	4,3	+	—	—	84	19,4	
2	Зеест 100 (рис. 1, 5—16; рис. 8, 33—37)	1	16,7	5	10,6	+	—	—	68	15,5	
3	Böttger 1.5 (рис. 2; 8, 14—18)	1	16,7	5	10,6	+	—	—	62	14,1	
4	Веретенообразные (Böttger III.1) (рис. 3, 1—33; 8, 1—13)	—	—	13	27,6	+	—	—	60	13,7	
5	Узкогорлые светлоглиняные «E» (рис. 3, 34—38)	—	—	—	—	+	—	—	34	7,8	
6	Зеест 1026 (рис. 4, 1—7; 8, 1, 2)	—	—	2	4,3	—	6	75	28	6,4	
7	«Набегающая волна» (рис. 4, 8—13; 8, 19—25)	—	—	8	17	+	—	—	22	5	
8	Зеест 95 (рис. 5, 1—11; 8, 27—32)	—	—	6	12,8	+	—	—	20	4,6	
9	Spathaion (рис. 5, 12—19)	—	—	—	—	+	—	—	15	3,4	
10	Коричневоглиняные «с перехватом» (рис. 5, 20—26; 7, 4)	—	—	1	2,1	+	1	12,5	8	1,8	
11	Robinson M 273 (рис. 6, 1, 2)	1	16,7	—	—	—	—	—	7	1,6	
12	Зеест 96/97 (рис. 6, 3—5)	—	—	—	—	—	—	—	6	1,4	
13	Keay XXV (рис. 6, 6—8)	—	—	—	—	—	—	—	6	1,4	
14	Типа Тиры рис. 3, 2 (рис. 6, 9, 10)	1	16,7	—	—	—	—	—	5	1,1	
15	Газа (рис. 6, 11, 12; 7, 8)	—	—	1	2,1	—	—	—	5	1,1	
16	С воронковидным горлом (рис. 6, 13—15)	—	—	1	2,1	—	—	—	4	0,9	
17	Böttger I.3 (рис. 6, 16)	—	—	—	—	—	—	—	1	0,2	
18	Carthage, fig. 42, 108 (рис. 6, 17)	—	—	—	—	—	—	—	1	0,2	
19	Carthage, fig. 38, 48 (рис. 6, 18)	—	—	—	—	—	—	—	1	0,2	
20	Keay XVI (рис. 6, 19)	—	—	—	—	—	—	—	1	0,2	
21	Carthage, fig. 40, 71, 72 (рис. 7, 9)	—	—	—	—	—	1	12,5	—	—	
22	Riley MR 5 (рис. 7, 3)	—	—	1	2,2	—	—	—	—	—	
23	Сиро-палестинские (рис. 7, 13)	—	—	—	—	+	—	—	—	—	
24	Dressel 30 (рис. 7, 5)	—	—	1	2,1	—	—	—	—	—	
25	Желтоглиняная с клювообразным венчиком (рис. 7, 7)	—	—	1	2,1	—	—	—	—	—	

№ п/п	Тип амфор	Тира, «Послеготский дом», 360—370 гг.*		Херсонес, 1987/89 г., VII кв., р-н ст. 30, 380—420 гг.		Танаис, 450—460 гг.	1989 г., северо-восточный р-н, III кв., колодец «К-4», 1-й уровень насыпи, 475—500 гг.			Херсонес, 1980 г., северо-восточный р-н, II кв., «цистерна в алтаре», 475—500 гг.		
		Количество	%	Количество	%		Количество	Количество	%	Количество	%	
26	Тира Тиры рис. 5, 2 (рис. 7, 14)	1	16,7	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Всего профильных фрагментов или целых амфор	6	—	47	—	—	8	—	439	—	—	

* Дата комплекса.

Г. Слой в районе стены 30 VII квартала Херсонеса (табл. 2; рис. 7, 1—8; 8)

Слой в районе стены 30 датируется по сочетанию амфор и краснолаковой керамики в пределах 380—420 гг. Такую дату дает сочетание в одном слое краснолаковых мисок форм 61 А, 62 В, 50 В/64 группы «African red slip wares» и формы 2 группы «Late Roman C»¹⁴⁸.

Отметим, что важным признаком отделяющих комплексы IV от комплексов V в. служит появление в последних группы «Late Roman C» form 3 по Дж. Хэйсу. На сегодня наиболее ранние миски этой формы были обнаружены в стратифицированных комплексах Ятруса периодов В, С. Однако критический пересмотр комплексов и датировок Ятруса, проведенный П. Шуваловым, и исследование М. Макенсеном краснолаковой керамики из Ятруса позволяют говорить об одном периоде В/С (датирующие монеты 408—423 гг.) и периоде D1a (монеты 425—450 гг.). Соответственно, интересующая нас форма появляется не ранее 408—423 гг., именно эти монеты представляют собой «terminus post quem» для «Late Roman C» form 3¹⁴⁹.

В этом слое помимо уже рассматриваемых типов обнаружены красноглиняные амфоры типа «Mid Roman Amphora» 5, Dressel 30 и желтоглиняные с клювообразным венчиком.

23. Mid Roman Amphora 5 (Зеест 80) (рис. 7, 3). Красноглиняные амфоры из мелкозернистой глины оранжеватого оттенка со включениями (примерно 10 %), в которых преобладает песок и встречаются отдельные железистые минералы. Соответствуют типу 80 по И.Б. Зеест и типу «Mid Roman Amphora 5» по Дж. Райли или типу 38 по типологии Дж. Хэйса керамики из виллы Дионисия 150.

Такие амфоры появляются в комплексах конца II — середины III в. Афин и Стамбула¹⁵¹. Известны они и в комплексах середины III в. в Танаисе, а также в средиземноморских комплексах второй половины III в.¹⁵²

Наличие в нашем комплексе 380—420 гг. может указывать на верхнюю дату типа, если это не «примесь снизу». Тогда тип датируется III в. — 380/420 гг.

24. Амфоры типа Dressel 30 (рис. 7, 5). Амфоры из красновато-коричневой плотной глины с включениями карбонатов (10 %), покрытые беловатым ангобом. Такие амфоры относятся к типу 33 по типологии Дж. В. Хэйса керамики виллы Дионисия¹⁵³, соответствующему типу A-Aft-Dg. 30 М. Бонифэ — К. Рэйно¹⁵⁴ или типу 30 по старой типологии Дресселя¹⁵⁵. Дж. Хэйс и М. Бонифэ — К. Рэйно предлагают как дату существования типа A. D. 150—350 гг. Существование этих амфор на протяжении всего IV в. подтверждает Н. Ламбожля¹⁵⁶. Видимо, верхняя граница типа с учетом нашего комплекса определяется V в.

25. Желтоглиняные амфоры с клювообразным венчиком (рис. 7, 7). В рассматриваемом комплексе обнаружен один венчик желтоглиняной амфоры с включениями железистых минералов (10 %). Аналогий нам найти не удалось.

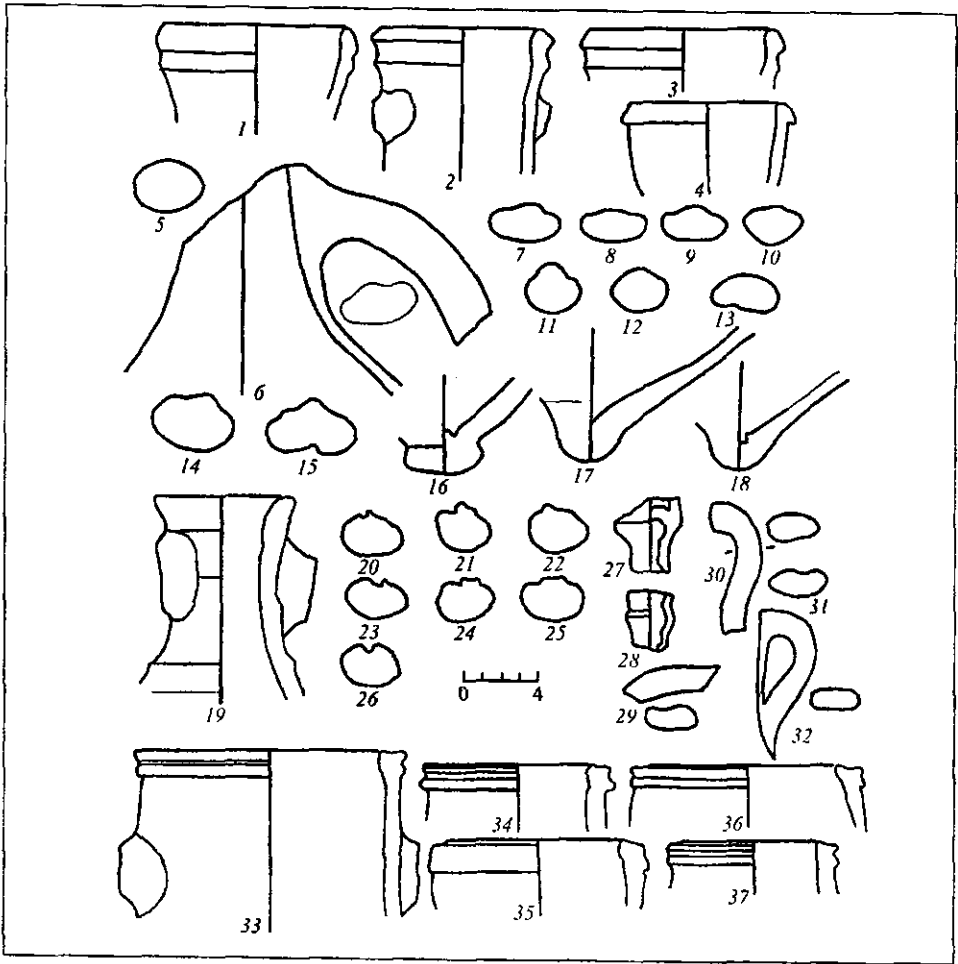

Рис. 8. Амфоры из комплекса 380—420 гг. VII квартала Херсонеса раскопки 1987/89 гг., района стены 30: 1—13 — амфоры с веретенообразным корпусом (Böttger III. 1); 14—18 — тип Böttger I.5; 19—26 — светлоглиняные амфоры с рифлением типа набегающей волны (LRA 1); 27—32 — типа Зеест 95; 33—37 — тип 100 по И.Б. Зеест

Д. «Послеготский дом в Тире» (табл. 2; рис. 7, 14).

Керамический комплекс из этого дома полностью опубликован и может быть датирован в пределах 360—370 гг. в соответствии с датой авторов публикации¹⁵⁷. Из типов неизвестных в описанных выше комплексах там была обнаружена одна амфора.

26. Амфора типа Тира рис. 5, 5 (рис. 7, 14).

Амфора светлокориичневой глины с включениями железистых минералов и слюды. Она близка к другой амфоре из Тире, опубликованной Т.Л. Самойловой¹⁵⁸. В датированном комплексе известна только в «послеготском доме».

Приведенные материалы позволили выделить 26 типов или классов амфор конца IV—V вв., известных в Северном Причерноморье. Встречаемость их в комплексах Причерноморья от 360/70 гг. до последней четверти V в. показана в табл. 2.

Такая типология и датировки на основании выделенных комплексов создают основу для изучения амфор и другой керамики, реально бытовавшей в IV—V вв. Сознательно воздерживаясь от широких исторических выводов, касающихся экономических связей, автор считает возможным акцентировать внимание только на одном аспекте. Те амфоры, центры производства которых можно хотя бы приблизительно локализовать, указывают на достаточно широкую географию торговых контактов Северного Причерноморья того времени: Малая Азия, материковая Греция, собственно северопричерноморские центры, Сиро-Палестин-

ский регион, Северная Африка, Испания. При этом, однако, нельзя не учитывать возможности опосредованной торговли с некоторыми из перечисленных выше центров. Кроме того, пока невозможно определить, что перевозилось в рассматриваемых амфорах, как нельзя оценить ни интенсивность, ни динамику контактов.

¹ Рыжов С.Г. Северо-восточный район. Полевая опись находок из раскопок дома IV—III вв. до н. э. во II квартале. Цистерна «в алтаре». 1 и 2 метры. 1980 г. // Архив ХГИАМЗ. — Д. 2167; Рыжов С.Г. Полевая опись находок из раскопок дома IV—III вв. до н. э. в северо-восточном районе. II квартал, «цистерна в алтаре». 3 метр. 1980 г. // Архив ХГИАМЗ. — Д. 2166.

² Рыжов С.Г. Керамический комплекс III—IV вв. н. э. из северо-восточного Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — Киев, 1986. — С. 130.

³ Там же. — С. 130.

⁴ Hayes J.W. Late Roman Pottery. — L., 1972; Hayes J.W. Supplement to «Late Roman Pottery». — L., 1980; Fulford M.G. The red-slipped wares // Excavations at Carthage: the British mission. The Avenue du President Habib Bourgiba, Salambo: The Pottery and other ceramic objects from the site. — Sheffield, 1984. — Vol. 1, P. 2; Ceramica fine romana nel Basino Mediterraneo. Medio e tardo Imperio. Atlante. Delle forme ceramiche I. — Roma, 1981; Сазанов А.В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья ранневизантийского времени // МАИЭТ. — 1995. — Вып. 4.

⁵ Falcetti C. I vetri. Il «castrum» tardo — antico di S. Antonio di Pertì, Finale ligure (Savona): Fasti stratigrafiche e reperti dell'area D: Seconde notizie preliminari sulle campagne di scavo 1982—1987 // Archeologia Medievale. — 1988. — XV; Foy D. Le verre // L'oppidum de Saint-Blaise du V e au VII e. s. (Bouches — du — Rhône. Sous la direction de G. Démians d'Archimbaud. — Paris, 1994; Сазанов А.В. Verres a pastilles bleues provenant des fouilles de la Mer Noire, typologie et chronologie // Le verre de l'Antiquité tardive et du Haut Moyen-Âge. Typologie-Chronologie-Diffusion. Colloque des 18—19 Nov., 1993. — Paris, 1995; Голофаст Л.А. Стекланные рюмки из раскопок Херсонеса // Византия: кумуляция и трансляция культур: Тез. докл. IX науч. Сюзюмовских чтений 24—27 авг. 1997 г. — Екатеринбург, 1997. — С. 10.

⁶ Абрамов А.П. Античные амфоры. Периодизация и хронология // Боспор. сборник. — 1993. — Вып. 3. — С. 9.

⁷ Сазанов А.В. Тонкостенные красноглиняные амфоры типа 95 по И.Б. Зеест: типология и хронология // Петербург. археол. вестник. — 1992. — № 2; Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1995. — Вып. 3; Сазанов А.В. Амфоры «саротес» в Северном Причерноморье ранневизантийского времени. Типология и хронология // Боспор. сборник: В честь 60-летия профессора Г.А. Кошелевко. — М., 1995. — Вып. 6.

⁸ Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор...

⁹ Сазанов А.В. О хронологии Боспора ранневизантийского времени // СА. — 1989. — № 4. — С. 50, признак 12.

¹⁰ Hayes J.W. The villa Dionysos excavations, Knossos: The pottery // The Ann. of the British School at Athens. — 1983. — N 78. — PL. 97, 169.

¹¹ Алексеева Е.М. Виноделие Горгиппии // Боспор. сборник. В честь 60-летия профессора Г.А. Кошелевко. — 1995. — Вып. 6. — Рис. 11, 8.

¹² Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Танаис IV—V вв. (по материалам раскопок 1989—1992 гг.) // Боспор. сборник. В честь 60-летия профессора Г.А. Кошелевко. — 1995. — Вып. 6. — Рис. 2, 5; 3, 4; Магомедов Б.В. Каменка — Анчсрак. Поселение черняховской культуры. — Киев, 1991. — Рис. 17, 1, 2; 18, 1; Böttger B. Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus // Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Ergebnisse der Ausgrabungen 1966—1973. — Berlin, 1982. — Bd. 2. — Taf. 21, 249, 250.

¹³ Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1987. — Рис. 8, 1.

¹⁴ Корпусова В.М., Кравченко Н.М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри // Археологія. — 1975. — № 18. — Рис. 5, 3.

¹⁵ Магомедов Б.В. Черняховская культура... — Рис. 8, 1; Böttger B. Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus... — Taf. 21, 15, 249, 250.

¹⁶ Сазанов А.В. О хронологии Боспора... — Рис. 3, 12 а, в.

¹⁷ Böttger B. Op cit. — Taf. 21, 14; Сыманович Э.А. Находка позднеантичной амфоры из Курской области // СА. — 1971. — № 4. — С. 232; Шелов Д.Б. Раскопки северо-восточного участка Танаиса (1955—1957 гг.) // Древности Нижнего Дона. Материалы и исследования по археологии СССР. — 1965. — № 127. — Рис. 59, 1.

- ¹⁸ Böttger V. Op cit... — Taf. 21, 5, 7—9.
- ¹⁹ Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83. — Табл. XXX, 72 а.
- ²⁰ Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса. — М., 1992. — Рис. 19; Шелов Д. Указ. соч. — Рис. 11.
- ²¹ Böttger V. Op cit. — Taf. 21, 5, 7—9.
- ²² Магомедов Б. В. Черняховская культура... — Рис. 34, 1.
- ²³ Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1990. — Вып. 1. — С. 14. — Рис. 4, 2, признак 35.
- ²⁴ Сазанов А.В. О хронологии Боспора... — С. 48. — Рис. 2, 10, признак 10; Böttger V. Op cit. — Taf. 26, 27.
- ²⁵ Böttger V. Op cit. — Taf. 21, 5, 7—9.
- ²⁶ Магомедов Б.В. Черняховская культура... — Рис. 34, 1.
- ²⁷ Мыц В.Л. Могильник III—IV вв. н. э. на склоне Чатырдага // Материалы к этнической истории Крыма (VII в. до н. э. — VII в. н. э.). — Киев, 1987. — Рис. 5, 1.
- ²⁸ Айбабин А.И. Указ. соч. — С. 14. — Рис. 4, 2, признак 35.
- ²⁹ Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса... — Рис. 19; Шелов Д.Б. Указ. соч. — Рис. 11.
- ³⁰ Шелов Д.Б. Указ. соч. — Рис. 11.
- ³¹ Böttger V. Op cit. — Taf. 27, 232.
- ³² Ibid. — S. 50, 51, taf. 26, 27.
- ³³ Radulescu A. Amfore romane si romano-bizantine din Scythia Minor // Pontica. — 1976. — IX. — Type 11.
- ³⁴ Scorpan C. Contribution a la connaissance de certains types ceramiques romano-byzantins dans l'espace Istro-Pontique // Dacia. — 1977. — 21. — Fig. 14, 3—4, type XII.
- ³⁵ Кузманов Г. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV—VI вв.). — София. — 1985. — С. 20—22.
- ³⁶ Сазанов А.В. О хронологии Боспора... — С. 48.
- ³⁷ Böttger V. Op cit. — Taf. 27, 327.
- ³⁸ Ibid. — Taf. 26, 316.
- ³⁹ Ibid. — Taf. 26, 323; 27, 325.
- ⁴⁰ Ibid. — Taf. 26, 323.
- ⁴¹ Ibid. — Taf. 27, 325.
- ⁴² Ibid. — Taf. 26, 317.
- ⁴³ Ibid. — Taf. 26, 326, 327.
- ⁴⁴ Ibid. — Taf. 27, 330.
- ⁴⁵ Ibid. — Taf. 26, 168, 316, 320, 321; 27, 33; Böttger V. Die Gefässkeramischen Funde (1975—1981) // Iatrus-Krivina. Spätike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. — 1991. — 4. (Ergebnisse der Ausgrabungen 1975—1981. — Taf. 48, 694—699, 737.
- ⁴⁶ Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор... Венчик типа 2, ручка типа 1, амфоры типа 2 подтипа 2.
- ⁴⁷ Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Танаис IV—V вв. ... — Рис. 2, 4.
- ⁴⁸ Зеест И.Б. Указ. соч. — Табл. XL, 102б; Böttger V. Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus... — S. 47, 48. — Taf. 23, 18, 276, 277.
- ⁴⁹ Böttger V. Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus... — S. 47, 48. — Taf. 23, 18.
- ⁵⁰ Зеест И.Б. Указ. соч. — Табл. XL, 102б.
- ⁵¹ Böttger V. Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus... — S. 47, 48.
- ⁵² Внүков С.Ю. Новые типы позднесинопской амфорной тары // Российская археология. — 1993. — № 3. — Рис. 3, 1, 2.
- ⁵³ Там же. — С. 207, 208.
- ⁵⁴ Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса... — С. 160. — Рис. 42, 1.
- ⁵⁵ Арсеньева Т.М., Шелов Д.Б. Раскопки юго-западного участка Танаиса (1964—1972 гг.) // Археологические памятники Нижнего Подонья. — М., 1974. — Табл. X, 6.
- ⁵⁶ Сазанов А.В. Амфоры «scarottes» в Северном Причерноморье ранневизантийского времени... — Рис. 2, тип 1; Рис. 6, 1, 2, 4, 5, 7.
- ⁵⁷ Мыц В.Л. Указ. соч. — Рис. 5, 10; Зеест И.Б. Указ. соч. — Табл. XL, 102б; Böttger V. Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus... — S. 47, 48. — Taf. 23, 18.
- ⁵⁸ Сазанов А.В. Амфорный комплекс первой четверти VII в. из северо-восточного района Херсонеса // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии. — 1991. — Вып. 2. — С. 64, 65; Сазанов А.В. Світлоглиняні амфори з рифленням типу набігаючої хвилі (IV—VII ст. н. е.) // Археологія. — 1992. — № 1; Riley J.A. The Coarse Pottery from Berenice // Excavations at Sidi Khrebish. Benghazi (Berenice). II. Supplement to Libya Antiqua 5, 2. — Tripoli, 1979. — P. 212—215; Peacock D., Williams D. Amphorae and the Roman economy. — London, 1986. — P. 185—187.

⁵⁹ Böttger B. Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus... — Taf. 22, 272; Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Танаис IV—V вв. ... — Рис. 2, 2.

⁶⁰ Böttger B. Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus... — Taf. 22, 138, 266.

⁶¹ *Ibid.* — Taf. 22, 255.

⁶² Bonifay M., Villedieu F. Importations d'amphores orientales en Gaule (V—VII siècles) // BCH. — Suppl. XVIII Recherches sur la ceramique Byzantine. — Paris, 1989. — Fig. 5, 1; Bonifay M. Observations sur les amphores tardives a Marseille d'apres les fouilles de la Bourse // Revue archeologique de Narbonnaise. — 1987. — 19. — Fig. 7, 20.

⁶³ Bonifay M., Piéri D. Amphores du Ve au VII e s. a Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu // J. of Roman Archeology. — 1995. — 8. — P. 108, 109. — Fig. 6, 41.

⁶⁴ *Ibid.* — P. 108, 109.

⁶⁵ Böttger B. Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus... — Taf. 22, 144, 255—257; Сазанов А.В. Світлоглиняні амфори... — Тип III.

⁶⁶ Сазанов А.В. Тонкостенные красноглиняные амфоры типа 95 по И.Б. Зеест... — С. 103, 104, 108.

⁶⁷ Там же. — С. 103, 104, 108.

⁶⁸ Айбабин А.И. Указ. соч. — Рис. 2.

⁶⁹ Сазанов А.В. Тонкостенные красноглиняные амфоры типа 95 по И.Б. Зеест... — С. 103.

⁷⁰ Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса... — Рис. 38, 4; 46, 2.

⁷¹ Bonifay M., Piéri D. Amphores du Ve au VII e s. á Marseille... — Fig. 8, 57.

⁷² Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса... — Рис. 38, 3.

⁷³ Сазанов А.В. Амфорный комплекс первой четверти VII в. ... — Рис. 13, 1.

⁷⁴ Bonifay M. Observations sur les amphores tardives a Marseille d'apres les fouilles de la Bourse... — Fig. 7, 23.

⁷⁵ Bonifay M., Piéri D. Amphores du Ve au VII e s. á Marseille... — Fig. 8, 59.

⁷⁶ Сазанов А.В. Тонкостенные красноглиняные амфоры... — Рис. 3, тип I.

⁷⁷ Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса... — Рис. 29, 1.

⁷⁸ Сазанов А.В. Тонкостенные красноглиняные амфоры... — С. 102, 103.

⁷⁹ Bonifay M., Piéri D. Amphores du Ve au VII e s. á Marseille... — Fig. 8, 57, 59.

⁸⁰ Арсеньева Т.М., Науменко С.А. Усадьбы Танаиса... — Рис. 38, 2, 3.

⁸¹ Сазанов А.В. Тонкостенные красноглиняные амфоры... — Рис. III, тип 2.

⁸² Scorpan C. Contribution a la connaissance de certains types ceramiques romano-byzantins dans l'espace Istro-Pontique // Dacia. — 1977. — 21. — P. 282. — Fig. 21, 4—6; Kythera: Excavations and Studies. — London, 1972. — P. 308. — Fig. 52, 57; Villedieu F. Turris Libisonis. Fouilles d'un site romain tardif a Porto Torres, Sardaigne // BAR (i) 224. — 1984. — N 284, 285; Siena L.S., Murialdo G. La ceramice mediterranea in Liguria durante il periodo bizantino (VI—VII secolo) // A Ceramica medieval no Mediterraneo Ocidental. — Lisboa, 1991. — Tav. 1, 6—11; Peacock D. The Amphorae: typology and chronology // Excavations at Carthage: the British mission. The Avenue du President Habib Bourgiba, Salambo: The Pottery and other ceramic objects from the site. — Sheffield. — 1984. — Vol. 1, p. 2. — 1984. — Fig. 39, 57; 42, 100. — N 66; Bass G., van Doorninck F.-Yassi Ada. A Seventh-Century byzantine Shipwreck / Ed. G. Bass, van Doorninck. — Texas. — 1982. — Vol. 1. — P. 66, 67. — Fig. 8—18; Balance M., Boardman J., Corbett S. Byzantine Emporio. — London. — 1989. — Fig. 32, 233—235; Raynaud C., Bonifay M. Amphores africaines // LATARA 6. Dicozer. Dictionnaire des Céramiques Antiques en Mediterranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan). — Lattes. — 1993. — P. 18; Keay S. Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence // BAR Intern. Ser. 196. — 1984. — P. 394. — Fig. 23—24; Abaide C. Les amphores protobyzantines d'Argos // Recherches sur la Céramique Byzantine / Ed. V. Deroy et J.-M. Spieser. — Paris, 1989. — BCH Suppl. XVIII. — Fig. 8; Борисов Б. Ранновизантийски амфори (IV—VI в.) от Сливенски окръг // Археология. — 1985. — № 1. — Рис. 1, 2; Кузманов Г. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV—VI вв.). — София, 1985. — Табл. 5, А 44 — А 53.

⁸³ Сазанов А.В., Романчук А.И., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона. — Ек., 1995. — С. 42. — Табл. 18, 33; Романчук А.И., Белова О.Р. К проблеме городской культуры раннесредневекового Херсонеса // АДСВ: Проблемы идеологии и культуры. — Свердловск, 1987. — Рис. 2, 11.

⁸⁴ Peacock D., Williams D. Amphorae and the Roman economy...

⁸⁵ Scorpan C. Contribution a la connaissance... — P. 282. — Fig. 21, 4—6.

⁸⁶ Keay S. Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean... — P. 394. — Fig. 23, 24.

⁸⁷ Кузманов Г. Зазн. праця. — Табл. 5, А 44 — А 53.

⁸⁸ Raynaud C., Bonifay M. Amphores africaines... — P. 18.

⁸⁹ Сазанов А.В., Романчук А.И., Седикова Л.В. Указ. соч. — С. 42. — Табл. 18, 83.

⁹⁰ Кузманов Г. Зазн. праця. — Табл. 5, А 44 — А 53; табл. 33.

⁹¹ Raynaud C., Bonifay M. Amphores africaines... — P. 18.

- ⁹² *Scorpan C.* Contribution a la connaissance... — P. 282.
- ⁹³ *Keay S.* Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean... — P. 394.
- ⁹⁴ *Hayes J.W.* The Pottery // Excavations at Sarachane in Istanbul. Princeton. — 1992. — Vol. 2. — Fig. 49, 187; Fig. 51, 36; *Bass G., van Doorninck F.* Yassi Ada. A Seventh-Century byzantine Shipwreck... — P. 66, 67. — Fig. 8—18.
- ⁹⁵ *Villedieu F.* Turris Libisonis. Fouilles d'un site romain tardif a Porto Torres... — N 284, 285; *Bonifay M.* Observations sur les amphores tardives a Marseille d'apres les fouilles de la Bourse... — Fig. 4, 8; *Peacock D.* The Amphorae: typology and chronology... — Fig. 42, 100, 66.
- ⁹⁶ *Peacock D.* The Amphorae: typology and chronology... — Fig. 39, 57, 45.
- ⁹⁷ *Сазанов А.В.* О хронологии Боспора ранневизантийского времени... — С. 51; *Сазанов А.В.* Амфорный комплекс первой четверти VII в. ... — С. 66.
- ⁹⁸ *Борисов Б.* Ранневизантийски амфори (IV—VI в.) от Сливенски окръг... — С. 41. — Обр. 2, в.
- ⁹⁹ *Зенонов Херсонес, раскоп «Северный», помещение 1.*
- ¹⁰⁰ *Кузманов Г.* Указ. соч. — Табл. 6, А 35, А 57, А 58.
- ¹⁰¹ *Сазанов А.В., Иващенко Ю.Ф.* К вопросу о датировках позднеантичных слоев городов Боспора // СА. — 1989. — № 1. — Рис. 10, 15; *Сазанов А.В., Романчук А.И., Седикова-Л.В.* Указ. соч. — Рис. 3, 6; *Кузманов Г.* Указ. соч. — Табл. 6, А 57, А 58, А 61.
- ¹⁰² *Кузманов Г.* Указ. соч. — Табл. 3, А 27, А 28. — С. 12.
- ¹⁰³ *Scorpan C.* Contribution a la connaissance... — Fig. 5, 1.
- ¹⁰⁴ *Radulescu A.* Amfore romane si romano-bizantine din Scythia Minor // Pontica. — 1976. — 9. — P. 114. — Pl. VII, 2, 2 a.
- ¹⁰⁵ *Böttger V.* Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus... — Taf. 19, 112.
- ¹⁰⁶ *Scorpan C.* Contribution a la connaissance... — Fig. 5, 1.
- ¹⁰⁷ *Кузманов Г.* Указ. соч. — Табл. 3, А 27, А 28. — С. 12.
- ¹⁰⁸ *Scorpan C.* Contribution a la connaissance... — P. 272; *Radulescu A.* Amfore romane si romano-bizantine din Scythia Minor... — P. 114.
- ¹⁰⁹ *Böttger V.* Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus... — Taf. 19, 112; 20, 239—240, 242.
- ¹¹⁰ *Арсеньева Т.М., Науменко С.А.* Усадьбы Танаиса. — С. 143. — Рис. 23.
- ¹¹¹ *Корпусова В.М., Кравченко Н.М.* Зазн. праця. — Рис. 5, 4.
- ¹¹² *Radulescu A.* Amfore romane si romano-bizantine din Scythia Minor... — Pl. VII, 2, 2 a.
- ¹¹³ *Robinson H.S.* The pottery of the roman period. The Athenian Agora // Princeton. — 1959. — 5. — М 273.
- ¹¹⁴ *Кузманов Г.* Указ. соч. — Табл. 3, А 28. — С. 12.
- ¹¹⁵ *Щукин М.Б.* Вопросы хронологии черняховской культуры и находки амфор // СА. — 1968. — № 2. — С. 45. — Рис. 1, з.
- ¹¹⁶ *Böttger V.* Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus... — Taf. 19, 112; *Кузманов Г.* Указ. соч. — Табл. 3, А 27. — С. 12.
- ¹¹⁷ *Сазанов А.В.* О хронологии Боспора... — С. 47. — Рис. 2, 9. — Признак 9.
- ¹¹⁸ *Keay S.* Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean... — P. 239.
- ¹¹⁹ *Raynaud Cl.* Les amphores // Revue Archéologique de Narbonnaise. Supplement 23. — La basilique paléochrétienne du Clos de la Lombarde a Narbonne. — Paris, 1991. — Fig. 3, 1.
- ¹²⁰ *Keay S.* Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean... — P. 239. — Type XXVS.
- ¹²¹ *Raynaud Cl.* Les amphores... — Fig. 3, 4.
- ¹²² *Корпусова В.М., Кравченко Н.М.* Зазн. праця. — Рис. 3, 2.
- ¹²³ *Арсеньева Т.М., Науменко С.А.* — Усадьбы Танаиса... — Рис. 17.
- ¹²⁴ *Сазанов А.В.* Амфорный комплекс первой четверти VII в... — С. 66, 67.
- ¹²⁵ *Egloff M.* Kellia III. La poterie copte. Quatre siècles d'artisanat et d'échanges en Basse-Égypte. — Geneve. — 1977. — Т. 2. — Type 182. — Pl. 60, 3, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 110, 112.
- ¹²⁶ *Aupert P.* Objets de la vie quotidienne a Argos en 585 ap. J.—C. // BCH. — 1980. — Suppl. VI. — Fig. 46, III, 18, 5; *Gempeler R.D.* Elephantine X. Die Keramik römischer bis früh-arabischer Zeit. — Mainz, 1992. — Abb. 129, 6. — Form K 769; *Bass G., van Doorninck F.* Yassi Ada. A Seventh—Century byzantine Shipwreck... — P. 73. — Fig. 8—19.
- ¹²⁷ *Сазанов А.В.* О хронологии Боспора ранневизантийского времени... — С. 43. — Признак 3; *Сазанов А.В.* Амфорный комплекс... — С. 68, 69.
- ¹²⁸ *Scorpan C.* Contribution a la connaissance... — Fig. 10, 1—8.
- ¹²⁹ *Eiwanger J.* Keramik und kleinfunde aus der Damokratia—Basilika in Demetrias // Demetrias IV. — Bonn. — 1981. — Tl II. — Taf. 61; III, 547.
- ¹³⁰ *Кабакчиева Г.* Керамика от вилата при Ивайловград, II—IV. — София, 1986. — Табл. 29, 350, 352.
- ¹³¹ *Кузманов Г.* Указ. соч. — Табл. 1, А 1. — С. 9.

- ¹³² *Арсеньева Т.М., Науменко С.А.* Усадьбы Танаиса... — Рис. 30—32.
- ¹³³ *Bockisch G., Böttger B.* Spätromische und frühbyzantinische Keramik // *KLIO*. — 1966. — № 47. — S. 234. — Taf. II, 27.
- ¹³⁴ *Histria VI. Les thermes romains / Par A. Suceveanu.* — Bucurest, 1982. — Pl. 4, 4.
- ¹³⁵ *Böttger B.* Die Gefäßkeramik aus dem Kastell Iatrus... — Taf. 18, 533; *Böttger B.* Die Gefäßkeramischen Funde... — Taf. 46, 731.
- ¹³⁶ *Tropaem Traiani. Cetatea.* — Bucuresti, 1979. — Vol. 1. — Fig. 161.3.1.
- ¹³⁷ *Сазанов А.В.* Амфорный комплекс... — Рис. 11, 2.
- ¹³⁸ *Böttger B.* Die Gefäßkeramischen Funde... — Taf. 46, 680.
- ¹³⁹ *Peacock D.* The Amphorae: typology and chronology... — Fig. 42, 108. — P. 135.
- ¹⁴⁰ *Там же.* — Fig. 38. 48. — P. 128.
- ¹⁴¹ *Keay S.* Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean... — Type XVI.
- ¹⁴² *Raynaud C.* Amphores de Bétique // *LATTARA 6. Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan).* — Lattes, 1993. — P. 24. — A-Bet-B 72; *Raynaud C.* Amphores de Lusitanie // *LATTARA 6. Dicocer. Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan).* — Lattes, 1993. — P. 59. — A -Lus-B 72.
- ¹⁴³ *Peacock D.* The Amphorae: typology and chronology... — Fig. 40, 71, 72. — P. 133; *Javier N.* El edificio «A» de la ciudadela de Roses (La terra sigillata Africana). — Girona, 1993. — Fig. 25. — 287—2934. — P. 63.
- ¹⁴⁴ *Арсеньева Т. М.* Краснолаковая керамика из Танаиса конца IV — начала V в. // *КСИА*, 1981. — Вып. 168; *Hayes J.W.* — Late Roman Pottery...; *Hayes J.W.* «Supplement» to «Late Roman Pottery»...; *Ceramica fine romana nel Basino Mediterraneo. Medio e tardo Imperio. Atlante. Delle forme ceramiche I.* — Roma, 1981; *Сазанов А.В.* Краснолаковая керамика Северного Причерноморья ранневизантийского времени...
- ¹⁴⁵ *Johnson B.* Syro-palestinian Bag-shaped Amphoras in the Athenian Agora and Corinth collection // *Recherches sur les amphores grecques.* — Paris, 1986. — P. 593. — Fig. 9 b. — № 8.
- ¹⁴⁶ *Blakely J.* Ceramics and commerce: Amphorae from Caesarea Maritima // *BASOR.* — 1988. — № 271. — P. 39. — Fig. 7, 3.
- ¹⁴⁷ *Excavations at Jalame. Site of a glass factory in Late Roman Palestine. Excavations conducted by a joint expedition of the Univ. of Missouri and the Corning museum of glass / Ed. by G.D. Weinberg.* — Columbia, 1988. — Fig. 7—53.
- ¹⁴⁸ *Hayes J.W.* Late Roman Pottery...; *Hayes J.W.* Supplement to «Late Roman Pottery»...; *Ceramica fine romana nel Basino Mediterraneo. Medio e tardo Imperio...; Сазанов А.В.* Краснолаковая керамика Северного Причерноморья ранневизантийского времени...
- ¹⁴⁹ *Mackensen M.* Zur Datierung mediterraner Sigillata aus der spätantiken Befestigung Iatrus an der unteren Donau. Die chronologie der Late Roman C — Formen Hayes 3A—E // *Germania*, 1991. — 69; *Шувалов П.В.* Этнокультурные процессы на территории Днестро-Дунайского междуречья в середине I тысячелетия н. э.: Автореф. дис... канд. истор. наук. — Л., 1989. — С. 15.
- ¹⁵⁰ *Зеест И.Б.* Указ. соч. — Табл. XXXIII, 80; *Riley J.A.* The Coarse Pottery from Berenice... — P. 188, 189. — Fig. 84, 240, 241; *Hayes J.W.* The villa Dionysos excavations, Knossos: The pottery... — P. 155. — Fig. 25, 85.
- ¹⁵¹ *Riley J.A.* The Coarse Pottery from Berenice... — P. 188, 189.
- ¹⁵² *Арсеньева Т.М., Науменко С.А.* Усадьбы Танаиса... — С. 142, 143. — Рис. 22; *Riley J.A.* The Coarse Pottery from Berenice... — P. 188.
- ¹⁵³ *Hayes J.W.* The villa Dionysos excavations, Knossos: The pottery... — Fig. 24, 73—77.
- ¹⁵⁴ *Raynaud C., Bonifay M.* Amphores africaines... — P. 21.
- ¹⁵⁵ *Hautumm W.* Studien zu Amphoren der spätromischen und frühbyzantinischen Zeit. — Fulda? 1981. — Abb. 23, 30.
- ¹⁵⁶ *Hautumm W.* Ibid.
- ¹⁵⁷ *Корпусова В.М., Кравченко Н.М.* Зазн. праця; *Карышковский П.О., Клейман И.Б.* — Древний город Тира. — Киев, 1981. — С. 135—139.
- ¹⁵⁸ *Самойлова Т.Л.* Основные типы амфор I—IV вв. н. э. из Тире // *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья.* — Киев, 1978. — С. 265, 266. — Рис. 4, 5.

Одержано 28.01.98

ЩОДО ХРОНОЛОГІЇ АМФОР IV–V ст. З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Завдання статті автор бачить у виділенні основних типів амфор, що побутували в Причорномор'ї в IV–V ст. Усі розглянуті типи подані за комплексами, але мають загальну нумерацію.

Проблема хронології амфор IV–V ст. останнім часом постала досить гостро, що пов'язано з нашим передатуванням комплексів, які традиційно зараховували до III–IV ст., більш пізнім часом. В основу пропонованої хронології покладено керамічні комплекси чотирьох хронологічних періодів: «Післяготський будинок» у Тірі 360–370 рр.; шар у районі стіни 30 VII кварталу Херсонеса з розкопок 1987/89 рр., що належить до 380–470 рр.; останній період існування Танаїса, що датується 450–460 рр.; засип «цистерни в олтарі» другого кварталу Херсонеса розкопок 1980 р. і перший рівень колодязя «К-4» у третьому кварталі Херсонеса, що датуються останньою чвертю V ст. Найвиразніший комплекс — «Цистерна в олтарі» другого кварталу Херсонеса — датується черволаковою керамікою та склом останньої чверті IV ст. Виділено 26 типів амфор.

А. В. Сазанов

CONCERNING THE CHRONOLOGY OF AMPHORAE OF THE 4TH–5TH—CENTURIES AD FROM THE NORTHERN BLACK SEA AREA

The author interpretes an aim of the given article as a distinction of the basic types of amphorae, which were existed in the Black Sea area in the 4th–5th—centuries AD. All the types under consideration are given by complexes, but have the common numeration.

The problem of chronology of amphorae of the 4th–5th—centuries has become considerable enough owing to our redating the complexes to the later time, which had traditionally been referred to the 3th–4th—centuries AD. The ceramic complexes of four chronological periods lay in the basis of the chronology: «After – Goth house» in Tira of 360–370, the layer near the wall 30 of the VII insula of Chersonesos from the excavations of 1987–1989, referring to 380–420, the last period of existence of Tanais, dating to 450–460ies, covering the «cistern in the altar» of the II insula of Chersonesos from the excavations of 1980, and the first level of the well «K-4» in the III insula of Chersonesos, which is dated to the last quarter of the V—century. «Cistern in the altar», of the II insula of Chersonesos, which is dated according to redglossed ceramics and the glass of the last quarter of the 6th—century is the most significant of the complexes. 26 types of amphorae have been singled out.

М. С. Сергєєва

ДО ІСТОРІЇ ГРИ В БАБКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті розглянуто гральні астрагали давньоруського часу з території лісостепової Наддніпрянищини і можливий контекст їхнього використання.

Ігри з використанням кісток тварин у тому чи іншому вигляді в різні часи існували серед населення лісостепової і степової Євразії. За значної різноманітності варіантів, що практикувалися у тому чи іншому етнокультурному середовищі, загальний зміст більшості з них можна визначити як вибивання за правилами

фігур, якими служили кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашньої худоби (корів, свиней, овець тощо), а також астрагали овець, кіз, корів тощо, рідше, диких тварин (оленів, козуль). Битками для гри звичайно слугували ті самі кістки, спеціально оброблені. Серед українців, росіян і білорусів ігри цього типу донедавна були досить популярними і добре відомі з етнографічних описів¹. Найбільш розповсюджена їхня назва у східних слов'ян — «бабки», в Україні їх називали також «паці», у Росії — «козні», «лоджики». Є всі підстави говорити, що гра в бабки належить до числа досить давніх слов'янських ігор. Знахідки астрагалів зі слідами додаткової обробки (стесаними поверхнями, продряпаними знаками, висвердленими отворами тощо) на давньоруських пам'ятках дають змогу позитивно відповісти на запитання про побутування цієї гри в Київській Русі.

Будучи невід'ємною частиною духовного життя будь-якого народу, ігри можуть становити для дослідника спеціальний інтерес, особливо з огляду на той факт, що в давнину вони були не просто розвагою, а й мали певний символічний і магічний зміст. З цих позицій давньоруська гра в бабки з її атрибутами, виявленими археологічними дослідженнями, ще не ставала об'єктом окремого вивчення. Цією статтею ми хочемо якоюсь мірою заповнити цей пробіл. Предмет її розгляду — гральні астрагали давньоруського часу і можливий контекст їхнього використання на території лісостепової Наддніпрянщини, де гра з астрагалами, судячи з їх відносно численних знахідок, у зазначений період була особливо розповсюдженою.

У число астрагалів, що могли бути використані для ігор, ми включаємо всі астрагали, знайдені в комплектах, а серед одиничних — астрагали зі слідами додаткової обробки (зі знаками, просвердленими отворами, затесаними поверхнями — однієї чи двома-трьома). Битками служили астрагали зі спеціально висвердленим отвором, наскрізним чи ненаскрізним, залитим свинцем. Астрагали з висвердленими отворами, але без свинцю, можна розглядати як заготовки для биток.

Слід зазначити, що не в усіх випадках астрагали зі слідами обробки можна зараховувати до гральних костей. Ті з них, що мають стесані і сильно залощені поверхні, ймовірно, у ряді випадків служили робочим інструментом типу лошцिला. Аналогії цьому найпростішому інструменту, як й іншим подібним до кістяних знарядь з інструментарію давньоруських ремісників, відомі принаймні з епохи бронзи². Астрагали з єдиним наскрізним отвором малого діаметра (1—2 мм) посередині або збоку, що, ймовірно, могли служити амулетами, розглянуто в одному ряді з кістками з мітками, оскільки їхня наявність в ігрових наборах дає всі підстави бачити в них одночасно і реквізити для гри.

У Києві астрагали в наборах, інтерпретованих як гральні, відомі принаймні з X ст. Вони трапляються в основному серед поховального інвентарю того періоду. Яскравим прикладом такої знахідки може служити відоме дитяче поховання № 110 некрополя на Старокиївській горі (нумерація за М.К. Каргером), де серед речей, що супроводжували небіжчика, дитину 6—8 років, був і набір з 157 астрагалів вівці. Більшість з них не мали слідів додаткової обробки, однак окремі екземпляри були залиті свинцем (битки) або мали прокреслені знаки³. Два астрагали було виявлено в дружинному похованні того ж некрополя (поховання № 120). Один з них мав насічку, інший — наскрізний просвердлений отвір⁴. Комплект, в який входило понад сотні «бабок», містив поховальний інвентар Чорної Могили в Чернігові. Битки, що належали до нього, були бронзовими і також мали форму астрагала⁵. Невеликі набори астрагалів, до яких входили серед іншого екземпляри з отворами, знайдені в окремих похованнях Шестовицького могильника⁶.

Таким чином, судячи із соціальної прив'язки згаданих поховань, можна говорити про побутування цієї гри в дружинному середовищі. Можливо, саме її мають на увазі билини, в яких поряд з розповсюдженими шахами іноді згадується також «игра в кости», що практикувалася давньоруськими богатирами⁷. При тому, зрозуміло, ми далекі від твердження, що подібні ігри не побутували в іншому середовищі, оскільки зв'язані з рядовими пам'ятками знахідки астрагалів відомі як у більш ранній час — на слов'янських поселеннях, так і пізніше в давньоруських містах. У давньоруських курганних похованнях ігрові реквізити взагалі трапляються порівняно рідко⁸, при цьому в похованнях осіб явно не одна-

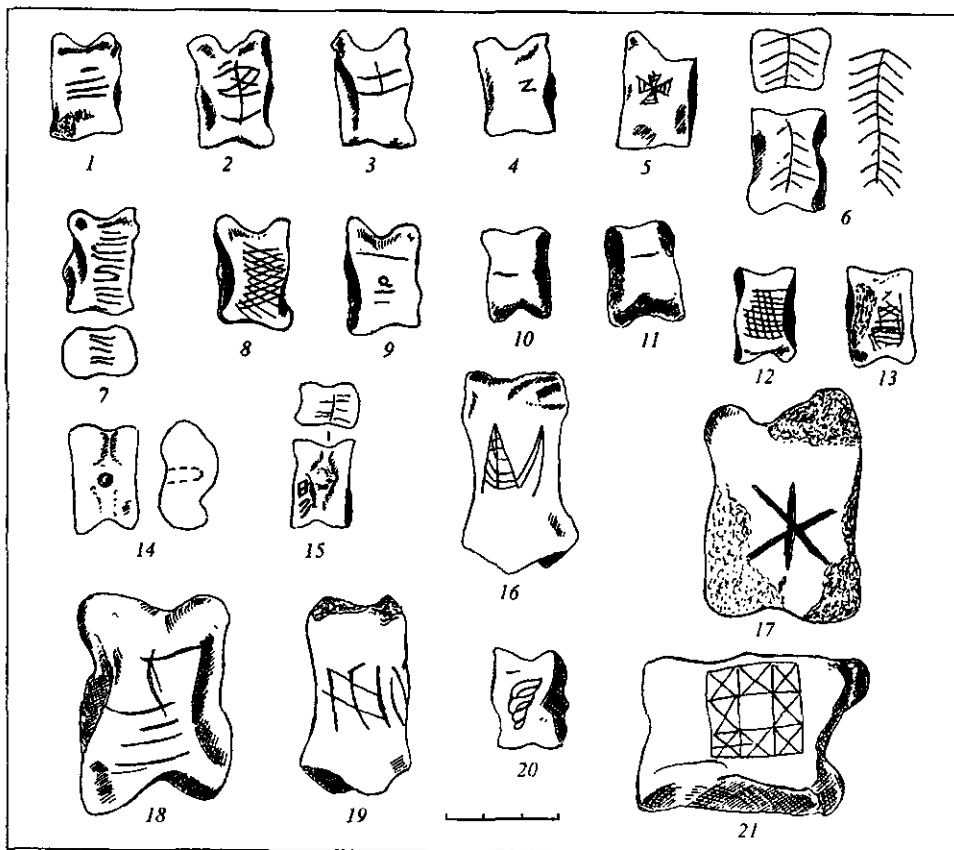

Рис. 1. Астрагали зі знаками, знайдені у Києві: 1 — Старокиївська гора; 2—6 — вул. Велика Житомирська; 7—8 — г. Дитинка; 9—15 — вул. Волоська, 16; 16 — вул. Межигірська; 17 — вул. Оболонська, 4; 18, 19 — вул. Нижній Вал, 41; 20—21 — Десятинна церква

кового соціального і майнового положення (від елітарного поховання в Чорній Могилі до рядових дружинних поховань у Шестовиці). Це не дає змоги досить упевнено вважати їх знаковим вираженням якогось особливого суспільного статусу померлих у загальному контексті поховального обряду. Зрозуміло, таку можливість не слід виключати цілком, однак, скоріше за все, наявність астрагалів у складі похоронного інвентарю може свідчити про значущість, можливо, сакральну, яку їм надавали конкретні власники.

У шарах XI—XII ст. астрагали в Києві трапляються в основному в рядових побутових комплексах, як поодинокі, так і цілими комплектами (рис. 1, 1—21). Астрагали з мітками було знайдено на Старокиївській горі, у тому числі під час досліджень у районі Десятинної церкви⁹, на різних об'єктах, досліджених на вул. Велика Житомирська у 1989 р. Комплект з 12 астрагалів було виявлено у будівлі X—XI ст., дослідженої на території «Міста Ярослава» (гора Дитинка)¹⁰. Два астрагали з цього набору мали прокреслені знаки й один — наскрізний отвір, просвердлений збоку. Набір із 25 астрагалів вівці походить з розкопок давньоруської будівлі на вул. Волоській, 16 (Поділ, розкопки 1984 р.), 5 із них мали насічки й 1 — наскрізний отвір. Ще один астрагал з насічками було знайдено за межами будівлі. Кістки з мітками було виявлено також під час досліджень на Подолі на вул. Нижній Вал, 41¹¹, Межигірська, 11, Оболонська, 4.

Є приклади таких знахідок і з інших давньоруських міст і поселень, розташованих на території Середньої Наддніпрянщини, зокрема, такі екземпляри походять із Путивля¹², велику кількість астрагалів зі знаками, просвердленими отворами, слідами підтесування знайдено під час розкопок у Воїнській Греблі (давньоруський Воїнь)¹³. Мічені астрагали відомі з розкопок в районі с. Григорівка (рис. 2, 1—2), один астрагал було знайдено у будівлі кінця XI ст. на посе-

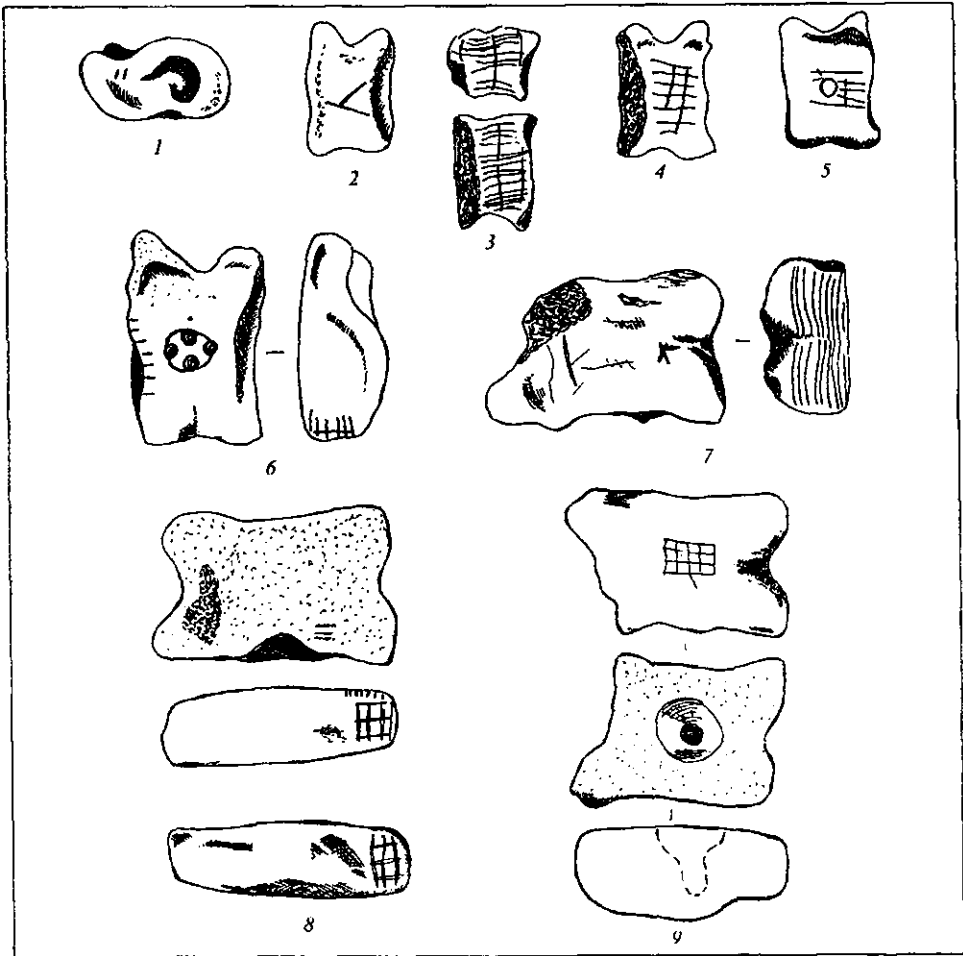

Рис. 2. Астрагали зі знаками з території Середньої Наддніпрянщини: 1—2 — р-н с. Григорівка; 3 — Теремки-2; решта — Воїнська Гребля

ленні Теремки-2 під Києвом (рис. 2, 3). У Південній Наддніпрянщині вони знайдені на поселенні Ігрень-8¹⁴. Трапляються подібні астрагали також на півночі, північному сході і північному заході Русі¹⁵, у західному ареалі поширення давньоруських пам'яток¹⁶, що може свідчити про розповсюджену традицію використання у грі саме цього різновиду кісток у давньоруський час.

Серед астрагалів, що ми визначаємо як безперечно гральні, переважають належні дрібній рогатій худобі (овечі чи козячі), але трапляються також коров'ячі. Кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашніх тварин зі знаками-графіті також відомі, насамперед із київських матеріалів (рис. 1, 16, 19), однак у давньоруський час вони не були широко розповсюджені і почали переважати як пристосування для гри значно пізніше. В іграх слов'ян, зафіксованих етнографами, використовували майже винятково ці кістки, що витіснили із застосування астрагали¹⁷.

Знаки-графіті на астрагалах, як правило, повторюють кілька основних мотивів. Серед них найбільш поширені окремі прокреслені лінії, паралельні відрізки ліній, композиції з пересічених ліній, хрестики, сітка, «ялинка», прямокутники з перехрещеним полем тощо. Досить часто трапляється також їхнє маркування неглибокими ямками невеликого діаметра. На окремих астрагалах, украй нечисленних, спостерігаються складніші фігури. Так, один з астрагалів з дитячого поховання № 110 Київського некрополя був маркований чотирьохпелюстковою розеткою, розміщеною в колі. Під час розкопок Десятинної церкви в Києві було знайдено астрагал із вигравірованою плетінкою. Інший астрагал, що

походить звідти ж, мав мітку у вигляді квадрата з полем, розбитим на дрібні перекреслені по діагоналі квадратики (рис. 1, 20, 21). Звертає на себе увагу той факт, що малюнки на обох астрагалах виконані досить ретельно, тимчасом, як основна їхня маса відрізняється недбалістю виконання. Астрагали з буквами вкрай нечисленні. Цікаво що один з них, що містить малюнок, який нагадує буквені знаки, походить з житла VIII ст., дослідженого в Рівному¹⁸. Астрагал із маркуванням літерою було знайдено під час розкопок у Волковиське (Беларусь)¹⁹. Один з астрагалів, що походять з вул. Великої Житомирської у Києві, був помічений невеликим значком, що нагадує літеру N або Z (рис. 1, 4).

З огляду на сакральний характер будь-якої гри в архаїчних суспільствах варто визнати, що гра в бабки і самі астрагали як їхній реквізит, згодом, мали деяке магічно-символічне значення і їх пов'язували з конкретним обрядовим контекстом. Численні етнографічні паралелі дають широкий спектр подібних значень. Спираючись тільки на давньоруські джерела, з'ясувати призначення астрагалів, що належать до гральних, вкрай проблематично, оскільки відсутні будь-які дані як у цілому про їхнє використання, так і про призначення знаків на них. Тому вважаємо за доцільне залучення до розгляду інших аналогічних культурних традицій на території Євразії, які так чи інакше можна проєктувати на давньоруські реалії. У цьому зв'язку слід звернутися до передісторії розглянутої давньоруської традиції гри в бабки.

На території східноєвропейського лісостепу і степу увагу до астрагалів як до кісток з особливим значенням засвідчено з епохи бронзи. Їх досить часто знаходять у комплексах катакомбної і зрубно-історичних спільностей, часто в наборах. У похованнях такі набори іноді налічували до 160 астрагалів²⁰. На думку І.Ф. Ковальової, вони могли бути призначені для гри і пророкувань²¹. Як вважають В.В. Циміданов і Н.А. Чаур, у зрубних похованнях астрагали могли, серед іншого, відігравати роль соціального маркера²². На деяких з таких астрагалів було засвідчено прокреслені знаки²³. Пізніше, в добу раннього заліза, до інвентарю окремих скіфських поховань входять просвердлені астрагали²⁴, проте такі знахідки нечисленні. Марковані астрагали й астрагали в наборах тут практично не трапляються. Відсутність гральних комплектів і маркованих астрагалів не дає змоги встановити ступінь поширеності гри типу «бабок» у скіфів. Можна лише зазначити, що цей культурний елемент не був запозичений ними в античних містах Північного Причорномор'я, де знайдено велику кількість мічених астрагалів²⁵, і подібні ігри мали поширення, як і взагалі в античному світі²⁶. Отже, спадкоємність, принаймні, у ставленні до ігор з астрагалами, за археологічними даними, між двома епохами на території східноєвропейського лісостепу не прослідковується, а тому немає підстав розглядати ранні варіанти подібних ігор як генетичну підоснову для їхнього змісту в наступні періоди.

Говорячи про походження слов'янської традиції використання астрагалів в ігровому, обрядовому і магіко-символічному контексті і їхнього маркування, деякою мірою зв'язаною з цими функціями, не можна не звернути увагу на те, що в VII—X ст. мічені астрагали були добре відомі на території східноєвропейського лісостепу і степу, де, з одного боку, ця культурна риса характерна для ала-но-болгарського культурного ареалу, з іншого — для суміжного з ним слов'янського. Мічені астрагали було знайдено на салтівських пам'ятках Донеччини й Подніпров'я²⁷, на території Саркела і Волзької Болгарії²⁸. Відомі подібні знахідки на слов'янських пам'ятках Подоння й Подніпров'я, де виявлено як окремі астрагали з мітками чи просвердленими отворами, так і цілі їх набори. Вони походять із таких городищ, як Велике Боршевське, Кузнецовське, Животинне, Титчиха в Середньому Подонні²⁹ (в основному, астрагали козулі), Новотроїцьке на території Дніпровського Лівобережжя (овечі)³⁰ та ін. З поселення VIII—IX ст. біля с. Зарічне Сумської обл.³¹ походять 10 мічених астрагалів (рис. 3) і 19 — з отвором збоку (з останніх — 2 зі знаками і 1 зі стертою поверхнею). Знахідки мічених астрагалів відомі також на слов'яно-болгарських поселеннях у північно-східній частині Дунайської Болгарії і на території Балкан у цілому³². Отже, використання мічених астрагалів у лісостеповій і степовій зонах співвідноситься з конкретними етнокультурними ареалами, що контактували між собою. Це дає змогу припускати або загальні корені зазначеного культурного явища, або

Рис. 3. Астралаги зі знаками з поселення VIII—IX ст. біля с. Зарічне Сумської обл.

принаймні наявність якихось загальних уявлень у цих зонах, імовірніше за все, що мають східне (у широкому розумінні) походження. Серед іншого, слід зазначити подібність багатьох мотивів, які використовували для маркування астралагів на значній території не тільки східноєвропейської, а й ширше, євразійської лісо-степової й степової зон. Виходячи із зазначеної ситуації, можна вважати, що гра в астралаги могла займати приблизно однакове місце у світогляді слов'ян та ірано-і тюркомовного населення євразійських степів. При цьому правомірно припустити, що саме східна традиція могла якоюсь мірою вплинути на виникнення відповідної слов'янської (принаймні, слов'янської лісо-степової). У багатьох ірано- і тюркомовних народів уявлення про сакральну значущість астралагів та ігор з ними зберегли виразний характер аж до етнографічної сучасності. Більш різноманітними є тут і самі ігри з астралагами. Значущість згаданої ігрової традиції для цих народів дає змогу говорити про її ймовірну споконвічність в їхньому середовищі. Наведене робить правомірним звернення до традицій гри з астралагами, що збереглися переважно в Азії, для реконструкції, хоча б на загальному рівні, змісту відповідних слов'янських ігор.

У багатьох традиційних культурах зазначеного ареалу астралаги були пов'язані з магією родючості і достатку, особливо в скотарських господарствах. Наприклад, тувинці й монголи дотепер вважають, що ці кістки приносять щастя, сприяють розмноженню худоби, забезпечують процвітання³³. Магічними властивостями астралагів були обумовлені і значення ігор з ними. У тюрко-монгольському (монголи, хакаси, тувинці тощо)³⁴ й іранському (гірські таджики)³⁵ етнокультурному середовищі різні ігри з астралагами практикували в часово-обрядовому контексті і були пов'язані з циклом весняних свят: Нового року й весняного рівнодення. Слід зазначити, що схоже відношення до ігор цього типу засвідчено також у росіян Сибіру, де гра в бабки ще в XIX ст. входила до комплексу весняного циклу ігор, що починалися тільки після Великодніх свят³⁶. Цю рису можна було б вважати пізнім запозиченням у сусідніх народів Сибіру, однак відголоси зв'язку гри в бабки з календарною обрядовістю, хоча й такі, що цілком втратили сакральний зміст, дає й європейський ареал проживання східних

слов'ян: тут насамперед варто вказати на звичай рахувати бабки (як і гроші) на Великий Четвер з метою одержання доходу в грі. Це у свій час зауважив С. Максимов, зазначаючи поширеність цього уявлення в Росії (у дореволюційних геополітичних рамках, але, на жаль, без посилення на конкретні регіони його побутування)³⁷. У зв'язку з подібними уявленнями слід відзначити взагалі роль худоби як символу і втілення багатства в Київській Русі. Слово «скотъ» у давньоруській мові означало не тільки домашніх тварин, а й взагалі майно, гроші³⁸. Слов'янський «скотій бог» Волос-Велес певною мірою є персонажем, зв'язаним «з ідеєю достатку, накопичення, прибутку»³⁹. Разом з тим про язичницький характер давньоруських ігор опосередковано свідчить негативне відношення до них з боку церкви. У церковній літературі, що існує на Русі, як давньоруській, так і перекладній, ігри взагалі — бісівське породження⁴⁰. До певної міри це може пояснюватися практикою ігор у контексті язичницьких обрядів. Припущення про відношення в давнину до астрагалів як до магічної речі, пов'язаної з ідеєю процвітання й родючості також у слов'янському етнокультурному середовищі, таким чином, здається цілком правомірним. Як такі, вони, можливі, і їх носили як амулети. На слов'янських поселеннях у деяких випадках просвердлені астрагали великих тварин, які використовували в ігровій практиці, знаходять у комплексах, що дає змогу припускати зазначені їхні функції. Так, в одному з жител на городище Новотроїцькому астрагал козулі з отвором було виявлено між пічкою й горщиком біля неї разом із просвердленим зубом собаки⁴¹, на Великому Боршевському городищі — разом із просвердленим астрагалом бобра⁴². Про зв'язок ігор у бабки з магічними функціями астрагалів і, відповідно, значущість цих кісток як гральних реквізитів може деяким чином свідчити той факт, що металеві битки з Чорної могили були відлиті не довільно, а точно повторювали форму астрагала. Як типологічну паралель можна згадати аналогічні металеві (золоті й срібні) астрагали в монголів⁴³. Заміна астрагалів як реквізитів гри на кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок тварин, більш великі й зручні для гри, що відбулася згодом в усіх східнослов'янських народів, може свідчити про зміну ставлення до астрагала як до сакрального предмета. Із втратою астрагалами магічних функцій гра в бабки втрачає свою обрядову актуальність і перетворюється на просту розвагу.

З огляду на широке розповсюдження традиції маркування гральних кісток, можливе призначення згаданих знаків можна установити за аналогіями. Такі дослідники археологічних культур Сибіру, як С.В. Кисельов та Л.Р. Кизласов, пов'язували подібні малюнки на астрагалах таштикеської культури з тамгами — знаками власників (хоча деякі їхні варіанти — ямки, крапки, хрести, ромби, — на думку цих авторів, могли бути також рахунковими знаками)⁴⁴. Етнографічні матеріали, зокрема з Туви, підтверджують практику нанесення тамг, родових і особистих, на астрагали. Мітки при цьому наносили не на всі кістки в гральному комплекті, а на окремі, які вважали головними⁴⁵. П. Георгієв також розглядав як тамги знаки на астрагалах з території Болгарії⁴⁶.

Імовірно, особистими мітками власників могли бути і графіті на давньоруських астрагалах. Принаймні, їхній зв'язок із правилами тієї чи іншої гри виявляється менш вірогідним, оскільки в цьому випадку можна було б простежити певну закономірність у розподілі астрагалів з різними знаками в ігрових наборах, чого в дійсності не спостерігається. Деякі знаки з перелічених вище (плетінка, чотириохпелюсткова розетка) взагалі одиничні і не пов'язані з будь-якими системами знаків. Дрібні насічки, риси тощо, можливо, могли бути знаками, що відбивають наявність якихось дій у грі, пов'язаних з рахунком. Одночасно не виключений і магічний зміст міток на астрагалах, що, власне кажучи, притаманне будь-яким міткам — знакам власників в архаїчних культурних традиціях. В одному випадку В.М. Зоєнко бачить подібність прокреслених ліній на двох гральних кістках, знайдених у будівлі XI ст. на Київському Подолі (вул. Нижній Вал, 41), скандинавським рунам, які варто трактувати як магічну формулу, що забезпечує удачу в грі⁴⁷. Слід зазначити, що крайня схематичність значків на цих кістках (рис. 1, 18, 19) змушує ставитися до подібного трактування з обережністю, хоч і не заперечувати його цілком.

Побутування уявлень про астрагали як предмети з магiчними властивостями в середньовiччя не обмежувалося територiєю лiсостепової i степової зон Євразії, про що свiдчать знахідки цих кiсток iз просвердленими отворами в Польщі й Прибалтиці, хоча й, судячи з публікацій, нечисленні⁴⁸. Отже, може йтися про величезний культурний ареал поширення уявлень про сакральний характер астрагалів, однак у цілому це питання потребує подальшого вивчення i надалі може стати предметом спеціального розгляду.

¹ Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. 64. Пацы // КС. — 1889. — Т. XXVI. — С. 639—640; Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. — СПб., 1902. — Т. 3. — С. 195—196; Игры народов СССР. — М., 1985. — С. 37—39.

² Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. — Киев, 1990. — С. 50.

³ Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1. — С. 176. — Табл. XVIII. — Рис. 27.

⁴ Там же. — С. 197. — Рис. 43.

⁵ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11 — С. 43. — Рис. 16.

⁶ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — Київ, 1977. — С. 133—134, 151. — Табл. VII, 11—13; XVII, 6, 7.

⁷ Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. — М., 1969 — С. 275.

⁸ Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX—XIII вв. — Киев, 1990. — С. 47.

⁹ Сергеева М.С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна Церква» у збірці НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — № 47, 48.

¹⁰ Боровський Я.Є., Архипова С.І. Дослідження «Міста Ярослава» 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 215. — Рис. 7.

¹¹ Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — Рис. 20, 2—4.

¹² Сухобоков О.В. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — Рис. 5, 22.

¹³ Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — Табл. XXVI, 1—10.

¹⁴ Козловський О.А. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — Рис. 36, 16—19.

¹⁵ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. — М., 1966. — Рис. 44, 11; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X—XIV вв. — Минск, 1975. — Рис. 15, 14, 16: 38, 17; Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. — Минск, 1989. — Рис. 68, 11—12: 97, 28; Штыхов Г.В. Древний Полоцк XI—XIII в. — Минск, 1975. — С. 94. — Рис. 48, 29; Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. — Минск, 1978. — Рис. 17, 15; Лысенко П.Ф. Берестье. — Минск, 1985. — С. 284. — Рис. 190, 11—13; Никольская Т.Н. Городище Слободка XII—XIII вв. — М., 1987. — Рис. 52, 13; Гайдучков П.Г. Славенский конец средневекового Новгорода. Нутный раскоп. — М., 1992. — С. 88. — Рис. 47, 4—9.

¹⁶ Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф., Великанова М.С. Бранештский монильник X—XI в. — Кишинев, 1984. — С. 10, 18, 51.

¹⁷ Игры народов СССР. — С. 38; Сумцов Н.Ф. Указ. соч. — С. 639.

¹⁸ Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. — К., 2000. — Рис. 1; 2. — С. 117.

¹⁹ Зверуго Я.Г. Древний Волковыск... — Рис. 38, 17.

²⁰ Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепрпетровск, 1989. — С. 31.

²¹ Там же; Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчигов // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепрпетровск, 1990.

²² Цимиданов В.В., Чаур Н.А. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности // Древности Подонцовья. — Луганск, 1997. — С. 50—61.

²³ Там же. — С. 57.

²⁴ Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Д1-4. — С. 95; Волковой С.С., Андросов А.В., Лихачев В.А. и др. Скифские могильники IV—III вв. до н. э. юга Днепрпетровской области // Курганы степного Поднепровья. — Днепрпетровск, 1980. — С. 22.

²⁵ Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986. — С. 83. — Табл. XVI.

²⁶ Бек-де-Фукьер Л. Игры древних. Описание, происхождение и отношение их к религии, истории, искусству и праву. — Киев, 1890. — С. 62—65.

- ²⁷ Семенов-Зусер С.А. Дослідження Салтівського могильника // АП. — 1952. — 3. — Рис. 6; Красильников К.И. Изделия из кости салтовской культуры // СА. — 1979. — № 2. — С. 88.
- ²⁸ Артамонова О.А. Могильник Саркела — Белой Вежи // МИА. — № 109. — С. 75, 112, 113; Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964. — Табл. XVIII, 7; Закирова И.А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — Рис. 103, 3.
- ²⁹ Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону // МИА. — 1949. — 8. — Табл. VII, 1—4; IX, 5. — С. 48, 96; Москаленко А.Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965. — С. 167—168. Винников А. З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье VII — начала XI века. — Воронеж, 1995. — Рис. 24, 1—13.
- ³⁰ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — 74. — Рис. 30, 1; 69, 4—7; 76, 5; 89, 6; 100, 4. — С. 48, 51.
- ³¹ НМГУ. — № 23/247, 258, 267, 273, 277, 278, 279, 282, 589, 590, 591 та ін.
- ³² Георгиев П. Раннесредневеково селище в района на голямата базилика в Плиска // Плиска-Преслав. — София, 1981. — Т. 2. — С. 195; Манојловић-Николић В. Коштана индустрија в српском Подунављу (IX—XIII век) // История и культура древних и средневековых славян. Тр. VI Международ. конгр. славян. археологии. — М., 1999. — Т. 5. — Рис. 3, 49—56.
- ³³ Самбу И. Тувинские народные игры. — Кызыл, 1978 — С. 68; *Kabzińska-Stawarz I. Games of Mongolian Shepherds.* — Warsaw, 1991. — P. 19.
- ³⁴ Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха в истории Хакаско-Минусинской котловины. — М., 1960. — С. 141—147; Самбу И. — Указ. соч. — С. 68—84; Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. — М., 1988. — С. 56; *Kabzińska-Stawarz I. Op. cit.* — P. 17—28.
- ³⁵ Пецерева Е.М. Игрушки и детские игры у таджиков и узбеков // СМАЭ. — 1957. — 17. — С. 66.
- ³⁶ Макаренко А.А. Сибирский народный календарь. — Новосибирск, 1993. — С. 108.
- ³⁷ Максимов С. Крестная сила. Нечистая сила. Неведомая сила. — Кемерово, 1991. — С. 69.
- ³⁸ Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. — Т. 3. — Ч. 1. — Стлб. 387—388.
- ³⁹ Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982. — С. 64.
- ⁴⁰ Срезневский И.И. Указ. соч. — Т. 1. — Стлб. 1019—1020.
- ⁴¹ Ляпушкин И.И. Указ. соч. — С. 115.
- ⁴² Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Указ. соч. — С. 48.
- ⁴³ *Kabzińska-Stawarz I. Op. cit.* — P. 18.
- ⁴⁴ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. — М., 1951. — С. 461—463; Кызласов Л.Р. Указ. соч. — С. 141—147.
- ⁴⁵ Самбу И. Указ. соч. — С. 69—70.
- ⁴⁶ Георгиев П. Указ. соч. — С. 195.
- ⁴⁷ Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Зазн. праця. — С. 90—91.
- ⁴⁸ Шнорс Э.Д. Асотское городище. — Рига, 1961. — Рис. 136; *Hensel W., Broniewska A. Starodawna Kruszwica / Od czasów najdawniejszych do roku 1271.* — Wrocław, 1961. — Rys. 8,f

Одержано 14.02.2002

М.С. Сергеева

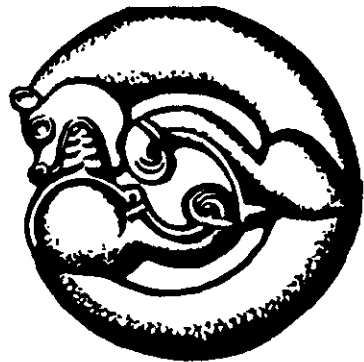
К ИСТОРИИ ИГРЫ В БАБКИ В КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье рассматриваются астрагалы древнерусского времени, которые могли быть использованы для игр (найденные в комплексах и единичные астрагалы со следами дополнительной обработки), и возможный контекст их использования на территории лесостепного Поднепровья. Предполагается сакральное значение игровых астрагалов как магических символов изобилия и достатка и возможный обрядовый характер игр в астрагалы.

M.S. Sergeeva

TO THE HISTORY OF KNUCKLEBONES GAME IN KIEV RUS

The article touches upon the knuckles of the Ancient Rus period (both found in sets and single ones with the traces of additional processing), which could have been used for the games. The author also suggests another possible context of their usage on the territory of the forest-steppe Dnieper area. There also has been made a supposition about their sacral meaning as the magic symbols of wealth and prosperity and about possible ceremonial character of the knucklebones games.

Л.І. Бабенко

**ЖІНОЧИЙ ГОЛОВНИЙ УБІР
IV ст. до н. е. З КУРГАНУ 8
БІЛЯ с. ПІСОЧИН
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Статтю присвячено реконструкції жіночого головного убору, подано спробу семантичної інтерпретації сюжетів, репрезентованих на пластинках убору.

Скіфські жіночі головні убори, незважаючи на порівняно рідкісну наявність в інвентарі поховальних пам'яток цього часу, мають численну історіографію. Перші дослідження, спеціально присвячені цьому елементу костюма, належать ще до початку ХХ ст.¹ З кінця 1960-х років розпочалися масові дослідження скіфських поховальних пам'яток, у тому числі й курганів знаті, результатом чого з'явилися нові знахідки (часто зафіксовані *in situ*), а відповідно й нові праці, присвячені вивченню та реконструкції жіночих головних уборів². Особливо плідними виявилися зусилля Т.В. Мірошиної та Л.С. Ключко, які присвятили цій проблемі низку спеціальних досліджень³. Кожна нова знахідка залишків головного убору викликає непідробне зацікавлення, що пояснюється, передусім, різноманітністю будови та оформлення подібних виробів. Виготовлення парадних головних уборів у давнину не набуло масового характеру, кожний виріб був покликаний задовольнити потреби конкретного замовника, і тому, навіть у разі використання в різних уборах абсолютно ідентичних пластин, бляшок підвісок тощо, кожний убір мав свої особливості конструкції, розміру, пропорцій, комбінації орнаментальних сюжетів, що й визначало індивідуальну неповторність виробу.

Подібна ситуація підкреслює значення залишків головного убору, відкритих при розкопках кургану 8 Пісочинського могильника експедицією ХІМ під керівництвом В.Г. Бородуліна⁴. Висота кургану на час розкопок становила 6,2 м. Курган мав два поховання скіфського часу. Поховання 1 було впускним. Дно могильної ями (3,9 × 3,7 м) знаходилося на глибині 4,4 м від вершини кургану. Могила являла собою дерев'яний, перекритий колодами зруб заввишки 1,1 м. Поховання мало колективний характер — трое похованих, статево-вікова атрибуція котрих утруднена за відсутністю кісткових залишків — від кістяків залишився слід у вигляді тліну світло-жовтого кольору. Залишки головного убору було зафіксовано в районі черепа похованої, що лежала уздовж західної стінки головою на південь; вони займали ділянку 55 × 30 см. Через падіння перекриття порядок розміщення пластин убору порушився і набув такого вигляду. У верхній частині знаходилися фрагменти обідків з підвісками, нижче яких зафіксовано метопіду, прикрашену рослинним орнаментом. Нижче метопіди знаходилася стеленгіда у вигляді дугоподібної пластини з трьох частин, прикрашеної сценами полювання вершників на оленів. Під стеленгідою розміщувалися викладені півколом шість пластин із зображенням сфінксів. Нижнє положення займали чотири пластини (дві великі та дві маленькі) із зображенням менад, які танцюють. На відстані 25—30 см від загального скупчення пластин, осторонь західної стінки, лежали одна на одній дві пластини зі «змінноюю» богинею⁵.

Нижче подано докладний опис пластин.

1. Метопіда — золота пластина завдовжки 34,5 см, завширшки 4,4 см (рис. 1, 1). Прикрашена рослинним орнаментом, в якому від центральної пальметки по обидва боки розходяться пагони аканфа, квіти лотоса та арацеї. Зверху орнаментальний фриз обмежено паркетним, знизу — перлистим ланцюжком та смугою вписаних одне в одне мотивів. Дірочки для пришивання розміщені з боків та зверху. За орнаментальним візерунком та розміром метопіда абсолютно ідентична метопіді третього убору із кургану Чортомлик⁶ (невелика різниця у довжині та ширині⁷ пояснюється наявністю на чортомлицькій метопіді з боків і зверху необрізаної неорнаментованої закраїни), що дає змогу припустити використання для виготовлення обох пластин однієї матриці.

2. Дві золоті пластини завдовжки 18,5—19 см, завширшки 3,6 см (рис. 1, 2). Обидві ще в давнину розділено на дві частини — одну акуратно розрізано майже посередині, друга має у правій частині розрив випадкового характеру, який ділить пластину у співвідношенні 2:1. Орнаментальний сюжет на обох пластинах ідентичний і репрезентує таку картину. Від крилатої «змісної» богині, зображеної у фас, по обидва боки розходяться пагони аканфа, з яких два оформлено у вигляді ший та голів істот, зображених у профіль та розвернутих головами у протилежні сторони. Подібних істот інтерпретують як гіпокамлів⁸ чи грифонів⁹. Ближче до істини перше визначення, але й тут слід зробити одне зауваження. Під терміном «гіпокамп» об'єднано різні, з погляду іконографії, образи, на що вже було звернуто увагу¹⁰. Здебільшого вважають, що це фантастична тварина, яка має передню частину коня і задню — змії чи риби. Подібну істоту зображено на підвісках з Великої Близниці¹¹, метопіді четвертого головного убору з Чортомлика¹², нащічниках із Краснокутського кургану¹³ та інших предметах. Разом з тим на деяких виробках — навершях із Краснокутського кургану та Одеського археологічного музею, бляшці з Великої Близниці, ажурній бляшці з Олександрополя — гіпокамп отримує певні риси та функції грифона¹⁴. Інакше трактується образ гіпокампа на бляшці з Куль-Оби¹⁵, срібному кілії у з Чмиревої Могили¹⁶. Тут зображено істоту, яка нагадує середземноморського коника і ототожнюється іноді з морським драконом¹⁷. Гіпокампи на пластині головного убору за зовнішніми ознаками (довга тонка баньката морда з кабанчим рильцем, вузька вигнута шия, що плавно переходить у тулуб, колючий гребінець) належить саме до останньої іконографічної традиції. По обидва боки від гіпокамлів продовжують плестися пагони аканфа, які переходять у симетрично розташовані пальметки. Пальметка завершує композиційний сюжет пластини з лівого боку. Правий бік, порушуючи загальну симетрію, завершує сцена роздирання орлом зайця, який лежить на спині. У цілому візерунок пластини у багатьох деталях відповідає орнаментальному фризу метопіди з Куль-Оби¹⁸, що дає змогу припустити як виготовлення пластин метопіди одним майстром, так і використання для цього елементів однієї матриці. Очевидно й те, що композиційний задум майстра для виготовлення пісочинських пластин був дещо іншим, що відобразилося у введенні до сюжету сцени роздирання, зміни порядку чергування богині, гіпокампа, пальметок, в інших незначних деталях.

3. Золоті пластини (дві великі — завширшки 4,7—5,3 см, завдовжки 12,5—13,4 см і дві малі — завширшки 4,6—4,9 см, завдовжки 2,8—3,0 см) із зображенням менад у танку (рис. 1, 3). Композиційний сюжет традиційний — менада з тирсом та цапиною головою в руках та менада з ножем та задньою цапиною ногою, які навперемінно чергуються. Висота фігурок — 4,6 см. Пластини (варіант: вирізані фігурки) з подібним сюжетом відомі саме як прикраса жіночих головних уборів. Повні іконографічні аналогії походять з Діїва кургану¹⁹, Рижанівки²⁰, Денисової могили²¹. Цікаво, що під час виготовлення великих пластин майстер помилився у підрахунках, вирізавши заготовки на 1 см коротше потрібних. Унаслідок цього на одній пластині не вмістилася рука менади з тирсом, на другій — частина руки з ножем.

4. Шість золотих пластин (довжина 5—5,5 см, ширина 2,8—3,1 см) із зображенням сфінксів з подвійним тулубом (рис. 1, 4). За ближчим розглядом виявляється, що спочатку пластини склалися з двох смужок завдовжки 16 см, які за розмірами та орнаментом повністю відповідають аналогічним пластинам з кургану

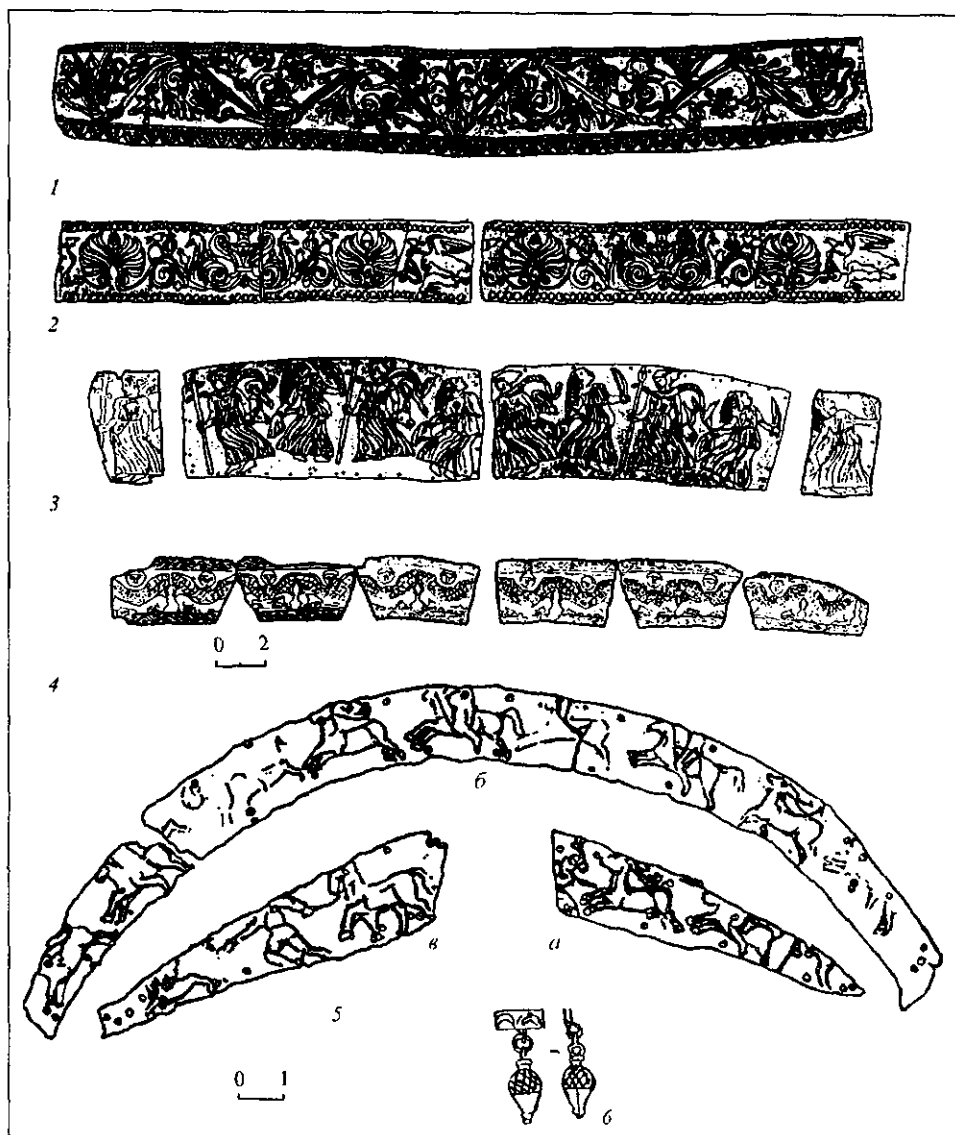

Рис. 1. Деталі головного убору: 1—5 — золоті пластини; 6 — фрагмент золотого обідка з підвіскою

Чортмлик²². Відповідно до авторського задуму, пластини на уборі мали розміщуватися півколом. Для надання потрібної форми на кожній пластині було зроблено по два вирізи у вигляді рівнобедреного трикутника, які роз'єднали пластину на три частини, що й дало змогу розташувати їх у потрібному порядку.

5. Стленгіда — золота пластинка, яка складається з трьох частин — довгої дугоподібної пластинки (довжина верхнього краю 25,5 см, радіус вигину 11,5 см; довжина нижнього краю 22,5 см, радіус вигину 10,5 см), більш широкій в середній частині та звуженій на кінцях, і двох коротких пластин (довжина 7,5—8,5 см) підтрикутної форми, які розміщувалися по обидва боки від дугоподібної пластинки, продовжуючи її (рис. 1, 5). Композиційний сюжет стленгіди унікальний не тільки для пластин, що прикрашали головний убір, а й для греко-скіфського мистецтва взагалі. Він репрезентований сценами полювання на оленя у вигляді фігур вершника та тварини, які ритмічно чергуються²³. Початок сцени полювання представлений на правій трикутній пластині фігурою скіфа-вершника, що галопом скаче на коні, переслідуючи оленя (рис. 1, 5a). Олень зображений застиглим у стрибку з відкиненою назад головою. На вершникові ледь помітно підвішений з лівого боку горит. Завершує сцену зображення тварини (оленя?), яке повністю не вмістилося — помітно лише морду, передню

Рис. 2. Реконструкція тіари (художник Ю.Є. Тітінюк)

частину тулуба, з якого стирчить ратище, та частину передньої ноги з копитом. Сюжет продовжено на дугоподібній пластині, де зображення вершника та оленя чергуються у такій послідовності: крайній праворуч — вершник, який скаче галопом, далі — олень — вершник — олень — вершник — олень — нечіткий відбиток тупорилої тварини — вершник — олень (рис. 1, 5б). Завершує композицію сцена на лівій трикутній пластинці, яка за сюжетом абсолютно відмінна від двох попередніх і репрезентована скіфом, що спішився та веде за вуздечку коня (рис. 1, 5в). Трьома ногами кінь стоїть на землі, і тільки передня ліва нога зробила крок уперед, що немовби підкреслює неквапливу ходу після швидкого скакання. Ліва рука скіфа, яка тримає вуздечку, відведена назад. Сам скіф усім тілом подався вперед, напрям його руху підкреслює простягнута правниця та виставлена вперед і зігнута в коліні нога. Об'єкт прагнення скіфа відтворено на пластині частково та невиразно. Помітна тільки виставлена вперед кінцівка копитної тварини, яка подібна до зображення з правої трикутної пластини, що дає змогу припустити

наявність у цьому місці відбитка аналогічного змісту і тлумачити весь сюжет як сцену закінчення полювання, де скіф схилився над поваленим стрілою чи списом (дротиком) оленем.

Впадає в око поєднання в стлєнгіді переданої з майстерністю, насиченої динамізмом сцени полювання на оленя, з одного боку, та примітивності технічного виконання — з іншого, що виявилася в невиразності зображень, верхня частина яких часто виходить за межі пластини. Деякі зображення передано частково. Усе це порушило первісний композиційний задум, що жодною мірою не збентежило майстра. Недбалість виконання підкреслюють нерівно обрізаний край пластини та довільно пробіглі, часто на фігурах оленів та всршників, дірочки для пришивання. Подібну ситуацію було простежено С.С. Безсоною та Д.С. Раєвським під час дослідження метопіди з кургану біля с. Сахнівка. Вони пояснили спосіб виготовлення пластини як відтворення шляхом естампажу декору античної посудини, зробленого невимілою рукою²⁴. Можливо, в процесі виготовлення пісочинської стлєнгіди було застосовано подібний метод. Очевидно, первинний декор відтворено на стлєнгіді не повністю. Відновити первісний сюжет неможливо, але наявність на пластині сцен самого полювання та його закінчення дає змогу припустити існування в сюжеті і сцени початку полювання. Подібне використання в сюжеті часових структур (минуле — теперішнє — майбутнє) спостерігається, зокрема, на чортомлицькій амфорі²⁵.

Зміна первісного розташування пластин у похованні внаслідок падіння перекриття, а також дещо схематична їх фіксація у польовому щоденнику та звіті привносять у будь-яку спробу реконструкції убору деяку гіпотетичність. Звести до мінімуму відсоток подібних припущень у цьому випадку дасть змогу використання розрахунково-графічного методу реконструкції поряд із даними розташування пластин у похованні, а також накопичений у скіфології досвід реконструкції головних жіночих уборів.

Фіксація у похованні метопіди у верхній частині головного убору навряд чи відповідала реальному її положенню на останньому. Розміщення метопіди у верхній частині головного убору²⁶ не підтримали інші фахівці²⁷, а тому ймовірнішим здається традиційне її розміщення — на чолі, пришитой на шкіряний пасок.

Форма пісочинської стленгіди у вигляді вигнутої, звуженої на кінцях пластини — характерна особливість головних уборів на зразок тіар²⁸. У тіарах стленгіди розміщували для обрамлення обличчя в нижній частині убору²⁹. Подібним чином була розташована стленгіда і на пісочинському уборі, утворюючи верхній ряд лицевого обрамлення. Нижній ряд був репрезентований нашитими напівдугою пластинами із зображенням сфінксів із подвійним тулубом. Такий порядок розміщення підтверджується як взаєморозташуванням пластин у похованні, так і збігом радіусів вигину та довжини (34—36 см) нижнього краю стленгіди і верхнього краю викладених дугою пластин зі сфінксами.

Поверх стленгіди було нарито один над одним два ряди пластин — зі «змієною» богинею та менадами. Різна довжина обох рядів (з богинею — 37,5, з менадами — 32 см) пояснюється, скоріше за все, не особливостями конструкції убору, а відсутністю у майстра потрібної кількості пластин. Фіксація розміщення пластин у похованні не дає змоги однозначно виявити порядок їх взаєморозташування на уборі. Звертає на себе увагу той факт, що у пластин зі «змієною» богинею верхній і нижній краї рівні, тоді як у пластин з менадами верхній край вигнутий, що дає змогу сполучити обидва ряди на уборі лише в певній послідовності, за якої нижче положення займали б пластини з богинею, а верхнє — з менадами. У верхній частині убору на $\frac{3}{4}$ кола (45 см) кріпився обідок з підвісками (рис. 1, б).

Отже, за зовнішнім виглядом пісочинський головний убір найближчий до тіари з кургану 22, п. 3, біля радгоспу «Червоний Перекоп» (рис. 2), реконструкція Т.В. Мірошиної³⁰. Висота убору спереду 15, загальна висота — 25 см. По боках, до самого убору чи до вух, кріпилися сережки у вигляді гладкого кільця із золотого дроту із зооморфною підвіскою з блакитного скла — «єгипетський фаянс» (рис. 3, 9).

Семантика образів, репрезентованих на деталях скіфських головних уборів, відображає, на думку багатьох дослідників, ідеї родючості з одночасним виконанням певних апотропейних функцій; деякі сюжети пов'язують із солярною символікою. У загальних рисах (за винятком стленгіди) сюжети на пластинах пісочинського убору як іконографічно, так і семантично близькі до подібних виробів. Тоді як з приводу семантичної інтерпретації деяких сюжетів слід зробити низку зауважень.

Цікаві у цьому плані пластини зі «змієною» богинею. Іконографія цього образу, в якому переплітаються різні традиції, складна та різноманітна, що зумовлює, відповідно, і неоднозначність семантичних тлумачень³¹. Разом з тим зв'язок цього образу з міфічною прародительською скіфів³² та сприйняття його як символ родючості є загальноновизнаними. Наявність гіпокампа підкреслює тісний зв'язок змієдів з водною стихією³³. Показове введення до сюжету сцени роздирання зайця орлом. Семантично образ зайця тісно пов'язаний з ідеями плодючості³⁴, і його роздирання (як еквівалент жертвоприношення)³⁵ було покликано забезпечити саме ці властивості (тут — змієдів-прародительці). Можливе більш ширше тлумачення сюжету, в якому простежується явно космогонічний зміст. У зв'язку з цим показова відсутність сцени роздирання на кульобській метопіді, яка є іконографічно та семантично завершеним виробом. Об'єднання обох сцен (богині та роздирання) на пісочинській пластині свідчить про семантичну близькість двох сюжетів за одночасної їх самостійності. Для тлумачення сцени роздирання важливим є висновок О.Є. Кузьміної щодо зв'язку нартьської легенди про героя Хамиця, який полював на білого зайця, що виявився донькою водного божества, подальшого їх шлюбу, наслідком якого було народження героя Батраза, зі скіфською генеалогічною легендою³⁶. Тут образ зайця — це інкарнація жіночого божества, яке породжує та уособлює нижчий (водний) світ. Орел, як і чоловіче запліднююче начало³⁷, є втіленням верхнього світу³⁸. Зв'язок орла з образом бога-пращура простежується і на верші з урочища Лиса Гора. Зображене на верші божество ототожнюється з Папасм³⁹ чи з Гераклом⁴⁰, тобто чоловічим генеалогічним персонажем, символом та двійником якого був орел, що сидів у нього на голові⁴¹. Усе це дає змогу вбачати в образі орла, що зображений на пісочинській пластині, безпосередню інкарнацію чоловічого запліднюючого божества, а сцену роздирання зайця орлом тлумачити як космогонічний акт творіння, шлюб неба як чоловічого начала із землею

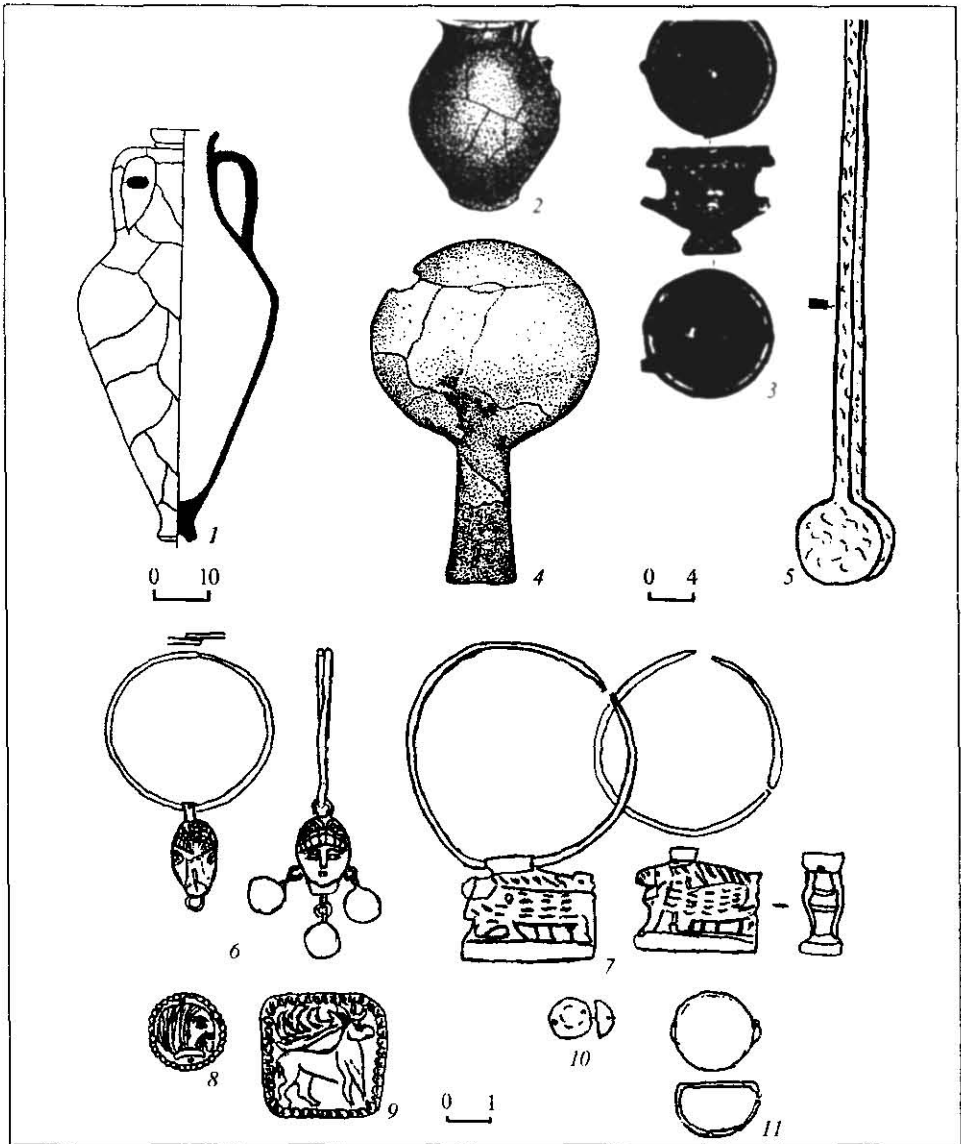

Рис. 3. Інвентар поховання 1 у кургані 8: 1 — амфора; 2 — глечик; 3 — канфароподібний кілік; 4 — бронзове дзеркало; 5 — залізні щипці; 6 — золоті сережки (2 екз.); 7 — золоті сережки зі скляною підвіскою блакитного кольору (2 екз.); 8 — золота бляшка (15 екз.); 9 — золота бляшка (9 екз.); 10 — гудзик (16 екз.); 11 — золотий перстень (8 екз.)

(водою) — началом жіночим⁴². Причини, що змусили майстра включити до художньо доведеного сюжету сцену, семантично близьку за змістом, не зовсім зрозумілі. Пояснювати це явище спробою майстра в одному виробі відобразити обидві скіфські генеалогічні легенди некоректно через явний модернізм подібного тлумачення. Скоріше за все, образ «зміненої» богині міг сприйматися в різних значеннях, і введення до сюжету сцени роздирання було покликано підкреслити саме космогонічний зміст загальної сцени.

На особливу увагу заслуговують і пластини з менадами. В історіографії склалися два погляди, які по-різному пояснюють причини популярності цього сюжету у скіфів. Представники першого погляду⁴³, посилаючись на геродотівський пасаж про долю Скіла⁴⁴, пояснюють популярність у IV ст. до н. е. у скіфському середовищі виробів, прикрашених діонісійськими сюжетами, посиленням грецького впливу (і навіть цілеспрямованою пропагандою) на релігію скіфів, що і спричинило запозичення скіфами елліністичних культів. Представник іншого по-

гляду, Д.С. Раєвський, услід на іншими дослідниками⁴⁵, визнав існування власне скіфських екстатичних культів і запропонував вбачати причини популярності грецьких образотворчих мотивів у використанні їх скіфами для втілення своїх споконвічних ритуалів⁴⁶. Саме в цьому ракурсі, як приклад пристосування інокультурних іконографічних сюжетів для втілення персонажів власних міфів (чи ритуалів)⁴⁷, слід пояснювати популярність у скіфів образу «менад у танку». Для правильного розуміння власне скіфського тлумачення цього сюжету важливе спостереження С.С. Беззенової про незвичайність форми тирсів як свідчення прагнення торевта наблизити атрибути менад до норм скіфських культів⁴⁸. Зовнішньо форма тирсів близька до увінчаного наверх ратища (держака), що сприймалося як матеріальне втілення образу світового дерева⁴⁹. Форма верхньої частини тирсів з центральним відростком угорі та чотирма боковими (що маркують центр всесвіту зі сторонами світу) була втіленням уявлень скіфів про п'ятичленну структуру горизонтального простору⁵⁰. Однією з функцій ратища з наверх як світового дерева було використання його як жертвового стовпа⁵¹. Ритуал принесення в жертву біля дерева цапа чи барана відомий у багатьох народів, у тому числі і в генетично близьких скіфам осетинів⁵². Танок менад з розчленованим біля жертвового стовпа тілом цапа (барана) сприймався скіфами як відтворення цього ритуалу. Обставини знахідок наверхшій підкреслюють їх особливий зв'язок з поховальним ритуалом, важливим компонентом якого було жертвоприношення⁵³. У той же час однією з характерних рис поховального обряду культур скіфського типу є наявність у похованнях залишків м'ясної їжі (переважно дрібної рогатої худоби) з ножем. Підготовка їжі, що супроводжувала похованого, мала здійснюватися відповідно до устанавленого ритуалу, на сакралізованій жертвоним стовпом території⁵⁴. Особливу роль при цьому відводили ножеві. Після розбирання туші тварини ніж, імовірно, набував властивостей сакрального предмета, і це виключало його повсякденне використання, наслідком чого було поміщення ножа разом з їжею, яка супроводжувала похованого. Показова у цьому випадку (хоча можливо, це не більше, ніж збіг) подібність форм ножів менад і розповсюджених у скіфів ножів з горбатою спинкою та кістяною ручкою. Підтверджує запропоноване тлумачення сюжету і спостереження Б.М. Мозолевського про знахідки наверхшій в насипах курганів, які споруджені над жіночими похованнями, або в курганах з жіночими та чоловічими похованнями⁵⁵, що дає змогу вбачати в наверхшій предмети культу, служителями якого були саме жінки. Відповідає цьому і традиція скіфів ототожнювати світове дерево з жінкою⁵⁶.

Зв'язок сюжету з менадами із поховальною обрядністю підтверджують і сюжети інших пластин убору. Так, аканф широко використовували у Стародавній Греції як рослину для некрополів⁵⁷. Тісний зв'язок з поховальним культом мали і зображення «змінової» богині, які часто були оздобою для саркофагів⁵⁸. Показова і наявність пластини зі сфінксами — демонами смерті, охоронцями спокою померлого⁵⁹.

Вписується у загальну схему і думка про зв'язок увінчаних наверхшійми дровків як посохів шамана з ритуалами шаманського типу⁶⁰. Наявність елементів шаманізму в скіфській релігії визнають останнім часом більшість дослідників⁶¹, вбачаючи в них основу для прийняття елементів діонісійського культу⁶². Показовим є зв'язок «скіфської лазні»⁶³ як прояву обряду шаманського типу⁶⁴ з поховально-поминальним ритуалом. Зображення фігурок менад з тирсом у русі танка нагадує шаманське камлання, ритм якому задавали за допомогою «звучного елемента» наверхшій — бубонця чи дзвоників⁶⁵.

Вищевикладене свідчить, що образ менад, які танцюють, місцеве населення сприймало як ілюстрацію власних ритуалів — жертвоприношень взагалі та приготування їжі, що супроводжувала покійника, зокрема ймовірна наявність у цих ритуалах і елементів шаманізму, що наближує їх до вакхічних культів, служителями яких і були менади. Відповідно, однією із функцій жриць, які поховані у головних уборах, прикрашених менадами, була участь у вищезгаданих ритуалах.

Сюжет стленгиди у вигляді сцен полювання вершника-скіфа на оленя у скіфському мистецтві репрезентований досить скромно. Найближчою аналогією

за сюжетом можна вважати золоту ажурну пластину з кургану біля с. Гюновка ⁶⁶, більш віддаленою — срібний диск з Амудар'їнського скарбу ⁶⁷. С.С. Безсонова, виділивши в окрему групу образ вершника, що полює на оленя біля дерева, вслід за Н.А. Онайко ⁶⁸, ототожнює його з божественним лучником та мисливцем — Аполлоном-Гойтосіром ⁶⁹. Подібне тлумачення, ймовірно, припустиме і стосовно пісочинської стленгиди, в усякому разі вірогідність того, що обидва вироби ілюструють єдиний сюжет міфології, досить велика. С.С. Безсонова особливо підкреслювала в композиції гюновської пластини значення дерева, ототожнюючи його зі світовим ⁷⁰. Разом з тим образ оленя семантично близький до образу світового дерева і часто навіть ототожнюється з ним ⁷¹. Усе це, беручи до уваги значення світового дерева в обрядах жертвоприношення, дає змогу тлумачити сюжети полювання вершника на оленя як один із варіантів цього обряду. Останнім часом було висловлено думку про зв'язок подібних зображень із нартськими легендами про бій між дочкою морського царя Дзерасою, яка прийняла вигляд оленя, та нартом Ахсартагом, який охороняв священне дерево. Поранена стрілою богиня взяла шлюб з Ахсартагом, який поклав початок роду правителів-воїнів Ахсартагата ⁷².

Залишається відкритим таке питання: сюжети пластин убору було підпорядковано єдиному композиційному задуму чи добір пластин мав випадковий характер і, відповідно, їх сюжети не пов'язані між собою? На користь другого варіанта свідчить нехарактерна для уборів того часу ряснота сюжетів на пластинах. Наявність на окремих пластинах виробничого браку, використання в уборі всього двох-трьох пластин кожного типу наводять на думку, що в уборі використані не спеціально виготовлені для нього, а відбраковані майстром невдалі екземпляри, пробні відбитки, а також пластини, що лишилися після виготовлення інших уборів, оскільки заготовлював подібні пластини майстер із запасом. Поступово кількість невикористаних пластин накопичувалася, і принагідно майстер збував їх на периферію менш вибагливому замовнику. Можливо, периферійні райони були також ринком збуту для здобичі грабіжників багатих скіфських поховань.

На користь не випадкового характеру підбору всіх репрезентованих на уборі сюжетів може свідчити наявність стленгиди — єдиного серед пластин убору виробу, що мав, без сумніву, не боспорське, а місцеве походження. Наявність на уборі стленгиди, яка дуже відрізняється за рівнем художнього виконання від інших пластин, навряд чи відповідала потребам естетичного, конструктивного чи іншого характеру, окрім семантичного. Саме цього сюжету (полювання вершника на оленя) не вистачало для виготовлення убору, що й примусило місцевого майстра-нефахівця взятися до незвичної для нього справи — виготовлення золотої пластини, чим і пояснюється низький професійний рівень виконання.

Отже, якщо припустити можливість взаємозв'язку між сюжетами пластин, то насамперед звертає на себе увагу триразовість жертвоприношень (зайця, цапа (барана), оленя), що репрезентовані на уборі. У світлі запропонованих тлумачень сюжетів є очевидним зв'язок усіх трьох жертвоприношень із критичними моментами людського життя: народження — жертвоприношення зайця на пластині зі «змієною» богинею, смерть — жертвоприношення цапа (барана) на пластині з менадами і воскресіння до нового життя — жертвоприношення оленя. Сприйняття смерті як воскресіння до нового життя та відроджувальна роль жертви в цьому процесі характерні для скіфського поховального культу ⁷³. Присутність у складі відібраних для тризни тварин оленів підтверджує аналіз остеологічного матеріалу ⁷⁴. Склад тварин, яких використовували для жертвоприношень у різні моменти людського життя, міг бути досить канонічним, підтвердженням чого є аналогічний за складом набір жертвоних тварин (заєць, баран, олень) на срібному диску з Амудар'їнського скарбу ⁷⁵. Імовірно, що і срібний диск, і пісочинський головний убір мали проілюструвати подібні за сюжетом міфи, присвячені народженню, смерті та воскресінню героя, скоріше за все, першопредка.

Разом з тим привертає увагу, можливо, неодноразова спроба майстра підкреслити шлюбно-весільний характер виробу за допомогою відповідних сюжетів (пари орел — заєць та вершник — олень у світлі запропонованих вище

тлумачень). До речі, сюжет із подібним змістом відомий і на жіночому уборі з кургану Казенна Могила біля с. Шмальки⁷⁶. Цілком можливо, що в окремих випадках жіночі головні убори типу калафа чи тіари були одним із елементів святкового весільного костюма. Весільний характер тіари підкреслюють і пластини з менадами, які добре відомі серед поховального інвентарю саме як прикраси жіночих головних уборів. Ритуал жертвоприношення цапа у багатьох народів був складовою частиною весільного обряду⁷⁷. Подібне тлумачення не суперечить тезі про зв'язок цього сюжету з поховальною обрядністю, тому що весільні та поховальні обряди були досить близькими за змістом⁷⁸.

Звичай поховання у весільному одязі був розповсюджений у багатьох народів світу, особливою розкішністю при цьому вирізнялося вбрання дівчини-нареченої чи заміжньої жінки до народження першої дитини⁷⁹. Відсутність кістяка похованої не дає змоги визначити вікові параметри померлої, але цікаве у цьому аспекті спостереження В.Г. Бородуліна щодо віку власниці тіари. Розмір кісткового тліну (довжина близько 140 см), наявність серед уламків головного убору молочних зубів привели автора розкопок до думки, що похована була дівчиною-підлітком⁸⁰, а це повністю узгоджується з вищевикладеним.

Неоднозначність запропонованих семантичних тлумачень сюжетів тіари не випадкова, вона є свідченням такого самого широкого функціонального діапазону головних жіночих уборів.

Наявність у похованні певних сакральних символів — нехарактерна для могильника конструкція поховального спорудження та деякі предмети поховального інвентарю (насамперед тіара, залізні шипці, дзеркало; рис. 3, 4, 5) — може свідчити про виконання покійницями деяких жрецьких функцій.

Дата поховання визначається насамперед наявністю серед поховального інвентарю чорнолакового канфароподібного кіліка, що датується другою — третьою чвертю IV ст. до н. е.⁸¹ (рис. 3, 3) та бляшок так званого монетного типу, які отримали розповсюдження у 340—315 рр. до н. е.⁸² (рис. 3, 8). Усе це дає змогу датувати поховання кінцем третьої чверті IV ст. до н. е.

Значимо, що знахідка класичного скифського жіночого головного убору в кургані 8 біля с. Пісочин є свідченням посилення в цьому регіоні в IV ст. до н. е. власне скифського, степового, впливу, характер якого (політичний, етнічний, торговельний та інший) визначають майбутні дослідження.

Висловлюю вдячність В.Г. Бородуліну за люб'язний дозвіл увести в обіг матеріали поховання.

¹ Ростовцев М.И., Степанов П.К. Эллино-скифский головной убор // ИАК. — 1917. — № 63; Боровка Г.И. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана // ИРАИМК. — 1921. — Т. 1. — С. 169—192.

² Лисков О.М. Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — С. 96; Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — С. 198—210.

³ Мирошина Т.В. Об одном типе скифских головных уборов // СА. — 1977. — № 3. — С. 79—94; Она же. Скифские калафы // СА. — 1980. — № 1. — С. 30—45; Она же. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. // СА. — 1981. — № 4. — С. 46—69; Клочко Л.С. Реконструкция скифских головных жіночих уборів // Археологія. — 1979. — Вип. 31. — С. 16—28; Клочко Л.С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок // Древности Степной Скифии. — Киев, 1982. — С. 118—130; Клочко Л.С., Гребеншиков Ю.С. Скифский калаф IV в. до н. э. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 86—96 та ін.

⁴ Бородулин В.Г. Исследования курганов скифского времени в Харьковской области // АО 1978 г. — 1979. — С. 306.

⁵ Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Песочинского курганного могильника в 1978 году // Архив ХІМ. — С. 35—36.

⁶ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. — Киев, 1991. — С. 206—207, кат. 130.

⁷ Мирошина Т.В. Скифские калафы... — С. 34.

⁸ Мирошина Т.В. Некоторые типы... — С. 52.

⁹ Клочко Л.С. Скифские налобные украшения VI—III вв. до н. э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — Киев, 1982. — С. 37—53.

¹⁰ Мелюкова А.И. Краснокутский курган. — М., 1981. — С. 42.

- ¹¹ *Искусство скифов.* — Л., 1986. — Рис. 251.
- ¹² *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык... — С. 210—211.
- ¹³ *Мелокова А.И.* Краснокутский курган... — С. 72—74. — Рис. 21,2,3.
- ¹⁴ *Там же.* — С. 42—43. — Рис. 9, 11, 12.
- ¹⁵ *Искусство скифов...* — Рис. 207.
- ¹⁶ *Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27. — Табл. XV.
- ¹⁷ *Там же.* — С. 21.
- ¹⁸ *Мирошина Т.В.* Некоторые типы... — С. 66. — Рис. 9,4.
- ¹⁹ *Онайко Н.А.* Античный импорт... — Табл. XXXIV,8.
- ²⁰ *Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1-4. — Табл. 18,11.
- ²¹ *Рябова В.А.* Женское погребение из кургана Денисова Могила // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев, 1979. — Рис. 1, 5.
- ²² *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык... — С. 202—203.
- ²³ *Манера зображення полювання на стленгиді дуже близька до аналогічної сцени на рукоятці ахаменідського меча з Чортомлика, але на стленгиді інший об'єкт полювання та складніший сюжет.*
- ²⁴ *Бессонова С.С., Раевський Д.С.* Золота пластина із Сахнівки // Археологія. — 1977. — Вып. 21. — С. 39—50.
- ²⁵ *Балонов Ф.Р.* Чертомлыкская серебряная амфора как модель мифопоэтического пространства—времени // *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык... — С. 375—377.
- ²⁶ *Лесков О.М.* Скарби... — С. 92—93.
- ²⁷ *Клочко Л.С.* Реконструкція... — С. 24—25; *Мирошина Т.В.* Некоторые типы... — С. 51. — Рис. 3.
- ²⁸ *Мирошина Т.В.* Некоторые типы... — С. 48.
- ²⁹ *Там же.* — С. 46. — Рис. 3.
- ³⁰ *Там же.*
- ³¹ *Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. — Киев, 1983. — С. 93—98.
- ³² *Артамонов М.И.* Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ. — 1961. — Вып. 2. — С. 65; *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С. 52—53; *Бессонова С.С.* Религиозные представления... — С. 95 та ін.
- ³³ *Бессонова С.С.* Религиозные представления... — С. 36.
- ³⁴ *Раевский Д.С.* Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 62—64.
- ³⁵ *Там же.* — С. 153.
- ³⁶ *Кузьмина Е.Е.* Семантика изображения на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударьинского клада // Искусство Востока и античности. — М., 1977. — С. 20—21.
- ³⁷ *Раевский Д.С.* Очерки... — С. 46—48; *Бессонова С.С.* Религиозные представления... — С. 41.
- ³⁸ *Раевский Д.С.* Модель мира... — С. 111—113.
- ³⁹ *Артамонов М.И.* Антропоморфные божества... — С. 75—76; *Граков Б.Н.* Скифы. — М., 1971. — С. 83; *Бессонова С.С.* Религиозные представления... — С. 41.
- ⁴⁰ *Раевский Д.С.* Очерки... — С. 44.
- ⁴¹ *Бессонова С.С.* Религиозные представления... — С. 42.
- ⁴² *Раевский Д.С.* Очерки... — С. 47; *Бессонова С.С.* Религиозные представления... — С. 79.
- ⁴³ *Рябова В.А.* Женское погребение... — С. 51; *Русьсва М.В.* Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 22—31.
- ⁴⁴ *Геродот.* История, IV, 78—80.
- ⁴⁵ *Артамонов М.И.* Антропоморфные божества... — С. 85; *Блаватский В.Д.* Античная археология Северного Причерноморья. — М., 1961. — С. 133; *Шелов Д.Б.* К вопросу о взаимодействии греческих и местных культов в Северном Причерноморье // КСИИМК. — 1950. — Вып. 34. — С. 52—69; *Бессонова С.С.* Религиозные представления... — С. 70.
- ⁴⁶ *Раевский Д.С.* Модель мира... — С. 71—75, 176.
- ⁴⁷ *Там же.* — С. 176.
- ⁴⁸ *Бессонова С.С.* Религиозные представления... — С. 75.
- ⁴⁹ *Переводчикова Е.В., Раевский Д.С.* Еще раз о назначении скифских наверший // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. — М., 1981. — С. 51.
- ⁵⁰ *Раевский Д.С.* Модель мира... — С. 98—99.
- ⁵¹ *Переводчикова Е.В., Раевский Д.С.* Еще раз о назначении... — С. 50.
- ⁵² *Раевский Д.С.* Модель мира... — С. 201—202.
- ⁵³ *Переводчикова Е.В., Раевский Д.С.* Еще раз о назначении... — С. 50.
- ⁵⁴ *Там же.* — С. 50.
- ⁵⁵ *Мозолевський Б.М.* Товста Могила... — С. 172—173.

- ⁵⁶ Бессонова С.С. Религиозные представления... — С. 92.
- ⁵⁷ Ключко Л.С., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Головной убор з кургану Тетянина Могила // Археология. — 1991. — № 3. — С. 61.
- ⁵⁸ Бессонова С.С. Религиозные представления... — С. 94.
- ⁵⁹ Онайко Н.А. Античный импорт... — С. 50.
- ⁶⁰ Vakaу K. Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections. — Budapest, 1971; Переводчикова Е.В., Раевский Д.С. Еще раз о назначении... — С. 50—51.
- ⁶¹ Артамонов М.И. Антропологические божества... — С. 85—87; Переводчикова Е.В., Раевский Д.С. Еще раз о назначении... — С. 50—51; Бессонова С.С. Религиозные представления... — С. 57, 76; Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. — М., 1983. — С. 117—118 та ін.
- ⁶² Артамонов М.И. Антропологические божества... — С. 85; Бессонова С.С. Религиозные представления... — С. 76.
- ⁶³ Геродот. История, IV, 74.
- ⁶⁴ Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии... — С. 117.
- ⁶⁵ Vakaу K. Scythian... — P. 62.
- ⁶⁶ Болтрик Ю.В., Отрощенко В.В., Савовский И.П. Исследование Рогачинского курганного поля // АО 1976 г. — 1977. — С. 269—270.
- ⁶⁷ Кузьмина Е.Е. Семантика... — С. 16—17.
- ⁶⁸ Онайко Н.А. Аполлон Гиперборейский // История и культура античного мира. — М., 1977. — С. 153—159.
- ⁶⁹ Бессонова С.С. Религиозные представления... — С. 117—118.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Переводчикова Е.В., Раевский Д.С. Еще раз о назначении... — С. 53.
- ⁷² Туаллагов А.А. По поводу одного скифского сюжета // V Міжнар. археол. конф. студентів та молодих учених. — К., 1997. — С. 193—194.
- ⁷³ Бессонова С.С. Религиозные представления... — С. 62.
- ⁷⁴ Библикова В.И. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая Могила // СА. — 1973. — № 4. — С. 66.
- ⁷⁵ Кузьмина Е.Е. Семантика... — С. 17.
- ⁷⁶ Ключко Л.С. Новые материалы... — С. 124—128.
- ⁷⁷ Бессонова С.С. Религиозные представления... — С. 75—76.
- ⁷⁸ Еремичева В.И. Ритуал и фольклор. — Л., 1991.
- ⁷⁹ Сабурова М.А. Погребальная древнерусская одежда и некоторые вопросы ее типологии // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 266—267.
- ⁸⁰ Бородулин В.Г. Отчет... — С. 35.
- ⁸¹ Онайко Н.А. Античный импорт... — С. 16.
- ⁸² Там же. — С. 49.

Одержано 09.04.98

Л.И. Бабенко

ЖЕНСКИЙ ГОЛОВНОЙ УБОР IV в. до н. э. ИЗ КУРГАНА 8 ВОЗЛЕ С. ПЕСОЧИН ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена первой находке в Северскодонецком регионе женского головного убора. Подробно описаны все пластины убора и приведена реконструкция его внешнего вида. Большое внимание уделено семантическим трактовкам представленных на пластинках сюжетов, результатом которых стал вывод о возможном применении уборов типа калафов или тиар в погребальных и свадебных ритуалах. Погребение датировано третьей четвертью IV в до н. э. и представляет собой свидетельство усиления в то время скифского степного влияния в регионе.

L.I. Babenko

WOMAN'S HEAD DRESS OF THE 4TH- CENTURY BC FROM THE BURIAL MOUND #8 NEAR THE PESOCHIN VILLAGE OF KHARKOV REGION

The article considers the first find of a woman's head dress in the North-Donetsk region. The detailed description of all of its plates as well as its reconstruction is presented. The author paid great attention to the semantic interpretations of the plots presented on the plates. Consequently, the author made the conclusion about possible usage of such head-dresses as kalaf and tiara in the burial and wedding rites. The burial is dated to the third quarter of the 4th century BC and is the evidence of the increasing Scythian influence in the region at that time.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ Н. Е. НА ЗАХІДНОМУ БЕРЕЗІ БАЛАКЛАВСЬКОЇ БУХТИ

У статті наведено нові дані про археологічні пам'ятки перших століть н. е. на західному березі Балаклавської бухти.

Балаклавська бухта з прилеглою до неї територією — один з найпримітніших у географічному й історичному відношенні пунктів кримського узбережжя. Розташовані тут пам'ятки археології охоплюють широкий хронологічний діапазон. Відомості про поселення при бухті Символон містяться вже в працях авторів римського часу — Страбона (Strabo., VII, 4,2), Плінія Старшого (Plin., VI, 86), Арріана (Agr. Periopl., 30), в анонімному географічному тексті IV ст.¹ До відносно недавнього часу район Балаклави залишався практично невивченим в археологічному плані. Стосовно пам'яток римського часу ситуація змінилася в останнє десятиліття, з відкриттям великого центру базування римських військ на території передмістя сучасної Балаклави — Кадиковки². У зв'язку з цим особливий інтерес становлять питання про характер освоєння територій, безпосередньо прилеглих до Балаклавської бухти, топографія розташованих тут пам'яток і реконструкція інфраструктури мікрорегіону в перші століття н. е.

У 1992—1998 рр. під час археологічних розвідок на західному березі Балаклавської бухти було виявлено групу раніше невідомих археологічних пам'яток в урочищі Доляни, скелі Митілено, на західному схилі гори Псілерахі³ (рис. 1). З огляду на те, що об'єкти розташовані неподалік від діючого Псілерахського кар'єру Балаклавського рудоуправління, у 2000 р. було розпочато обмежені археологічні дослідження пам'яток, метою яких було уточнення топографії і хронології об'єктів, оцінка їхньої збереженості і збір даних, потрібних для постановки пам'яток на державний облік.

Основну увагу було приділено пам'яткам, розташованим на схилах скелі Митілено (173,9 м), де раніше було зафіксовано сліди будівельної діяльності на північній терасі під скельним гребенем та ознаки поселення на західному схилі і зібрано представницький підйомний матеріал, що датується у широких межах від неоліту до середньовіччя. На терасі під гребенем було закладено два шурфи. До завдання входило: зачистити збережений фрагмент очікуваної крєпіді, визначити потужність культурного шару і наявність будівельних залишків.

Згадана крєпіда, яка колись охоплювала площадку півкільцем, упираючись на флангах у виходи скелі, місцями вміщуючи природні скельні уламки, збереглася фрагментарно, в один ряд. Багато блоків сповзли вниз по схилу. Крєпиду було побудовано з досить великих (0,5 × 0,7 м), практично необроблених уламків місцевого метаморфізованого вапняку, з якого складалася вся скеля. З зовнішнього боку на залишки крєпіді наповзає шар натічного суглинку, в якому міститься матеріал зруйнованих будівель, що були розташовані на терасі, у тому числі фрагменти покрівельної кераміки.

У сусідньому шурфі (1,5 × 1,5 м) також було виявлено культурний шар, що залягав безпосередньо під дерном, його товщина становила всього 20 см; жовтуватий суглинок, що залягає нижче, культурних залишків уже не містить. За незначної товщини шар дуже насичений археологічним матеріалом, в основному представленим дрібними фрагментами кераміки, серед яких визначено фрагменти світлоглиняних вузькогорлих амфор, тип А⁴ (рис. 2, 23, 26, 28), синопських амфор перших століть⁵ (рис. 2, 19, 24, 25), амфор із воронкоподібним горлом⁶ (рис. 2, 20), а також велику кількість фрагментів тонкостінного столового посуду, в тому числі червонолакового: фрагменти більше десятка червонолако-

вих одноручних кубків II—III ст. ⁷ (рис. 2, 2—7), червонолакової чаші з напівсферичним туловом і відігнутим вінцем (рис. 2, 1) і червонолакових тарілок із профільованим вертикальним бортом (рис. 2, 9—11). Скляні вироби були представлені двома фрагментами — увігнутого дна бальзамарія і профільованого, відігнутого назовні вінця відкритої посудини (рис. 2, 15, 16). Будівельна кераміка складалася із деякої кількості фрагментів керамід і каліптерів, типового для будівельної діяльності перших століть н. е. вигляду ⁸. Цікавий факт, що кухонні залишки в шарі представлені винятково морепродуктами: стулками чорноморських моллюсків — мідії (*M. galatrovincialis*), устриць (*O. edulis*), пателли (*P. pontica*); клішнями й уламками панцирів кам'яного краба (*X. porossa*); остями плавців і хребцями великих екземплярів кефалі (*M. cephalus*).

У підйомному матеріалі на схилах скелі Митілено також переважав матеріал римського часу, в тому числі характерні фрагменти червонолакових посудин з циліндричним горлом, відігнутим вінцем і профільованою ручкою ⁹ (рис. 2, 31, 32). Датування знайдених фрагментів підлощеної ліпної сіроглиняної кераміки нечітке, в основному вони належать відкритим кухонним горщикам, утім цілком звичайним для місцевих пам'яток перших століть (рис. 2, 34). У той же час у підйомному матеріалі відмічено знахідки значно більш раннього часу — мініатюрний кремнієвий наконечник стріли з двосторонньою ретушішко, кілька кремнієвих скребків і мікролітів, фрагменти чорної кераміки кизил-кобинського типу. Слід зазначити низку знахідок елліністичного часу — фрагмент борта чорнолакової рибної тарілки, дрібні фрагменти вінців амфор синопського і херсонеського виробництва.

Велика кількість середньовічної кераміки трапляється винятково на західному схилі на території згаданого поселення і нижче нього, на поверхні зафіксовано сліди огорож і десятка невеликих однокамерних будівель, вписаних у проміжки між скельними брилами чи прибудованих до них. Відзначено сліди незавершеного ламання скелі з метою розчистити площадку під будівлю. Судячи з керамічного матеріалу, пам'ятка датується у межах X—XIII ст.

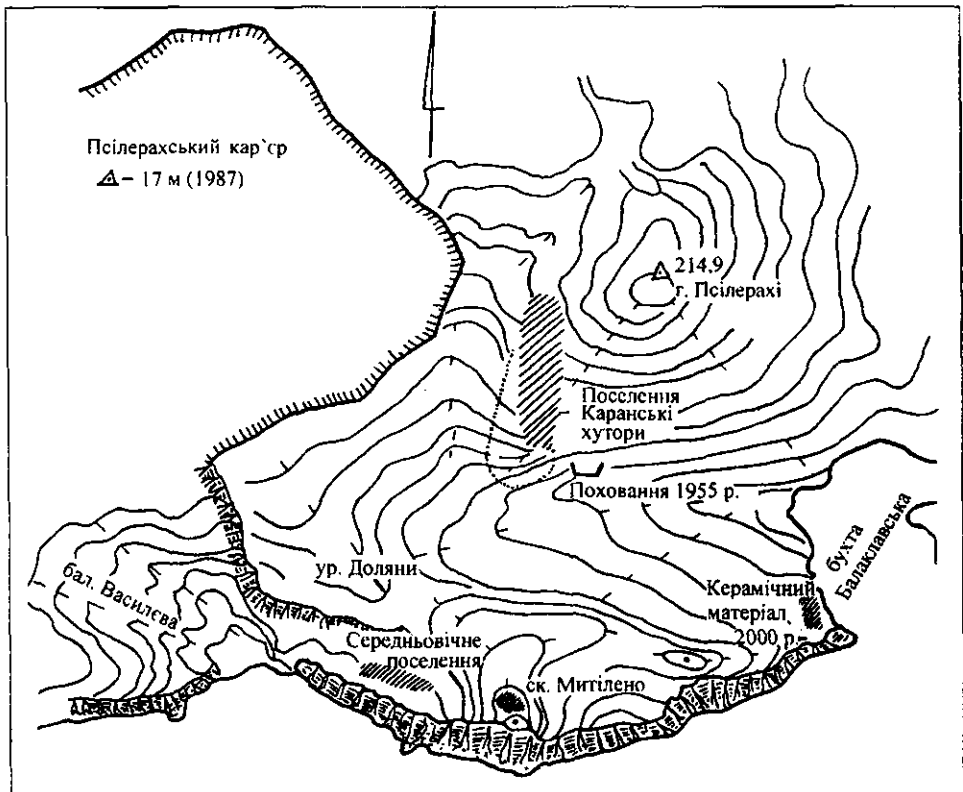

Рис. 1. Ситуаційний план району досліджень

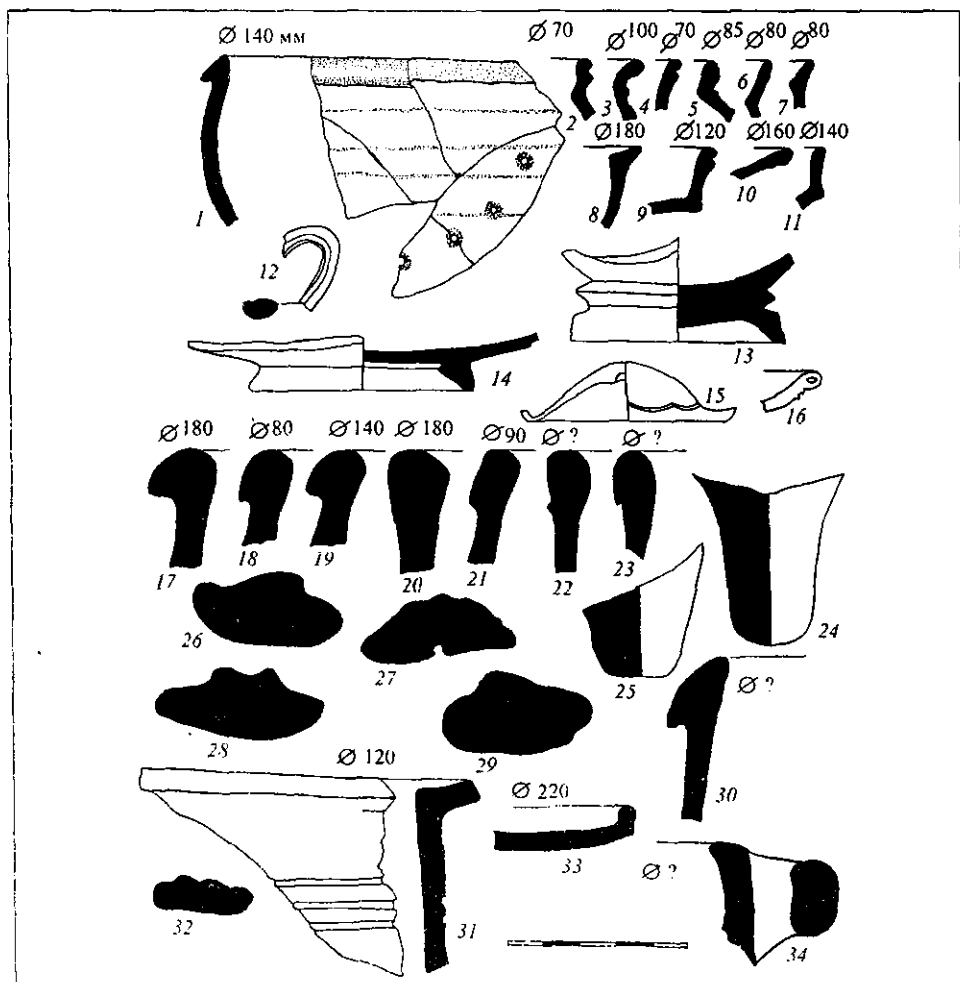

Рис. 2. Матеріал зі скелі Митілено: 1—14, 17—34 — кераміка; 15, 16 — скло

Безпосередньо на гребені скелі археологічний матеріал, як і сліди постійного перебування людей, не зафіксовано, втім природні умови тут не сприяють накопиченню культурних залишків. Отримані результати явно недостатні для визначення характеру пам'ятки римського часу, однак особливості її розташування, відсутність матеріалів господарсько-виробничого характеру, незначна товщина культурного шару дають змогу висунути деякі припущення. Скеля Митілено являє собою чудовий природний спостережний пункт, за даними гідрографів звичайна видимість звідси становить 20—25 миль, причому видимий обрій значно ширше, ніж, наприклад, з найвищої точки м. Кастрон на східному березі Балаклавської бухти, відзначеної у XV ст. спорудженням донжона — маяка фортеці Чембало. На початку XX ст. на гребені скелі Митілено розміщали тимчасовий дальномірний пост берегової батареї № 19, пізніше, на початку 50-х років, тут же знаходився спостережний пост зенітної батареї, тобто природні якості скелі Митілено використовували неодноразово, і це дозволяє припускати можливість її використання подібним чином і в перші століття н. е. Зазначимо і деякі особливості топографії прилеглої місцевості: від скелі Митілено через урочище Доляни є прекрасний доступ до акваторії Балаклавської бухти, неподалік від виходу з неї. Берег тут пологий і дуже зручний для якірної стоянки, причаювання й висадження, причому все це зовсім непомітно з боку моря. На захід від скелі, через Василеву балку, є короткий спуск безпосередньо до відкритої морської акваторії. берег тут також цілком придатний для висадження і берегового збереження малих судів. Далі, на протязі 6 км на захід, берег являє собою суцільний

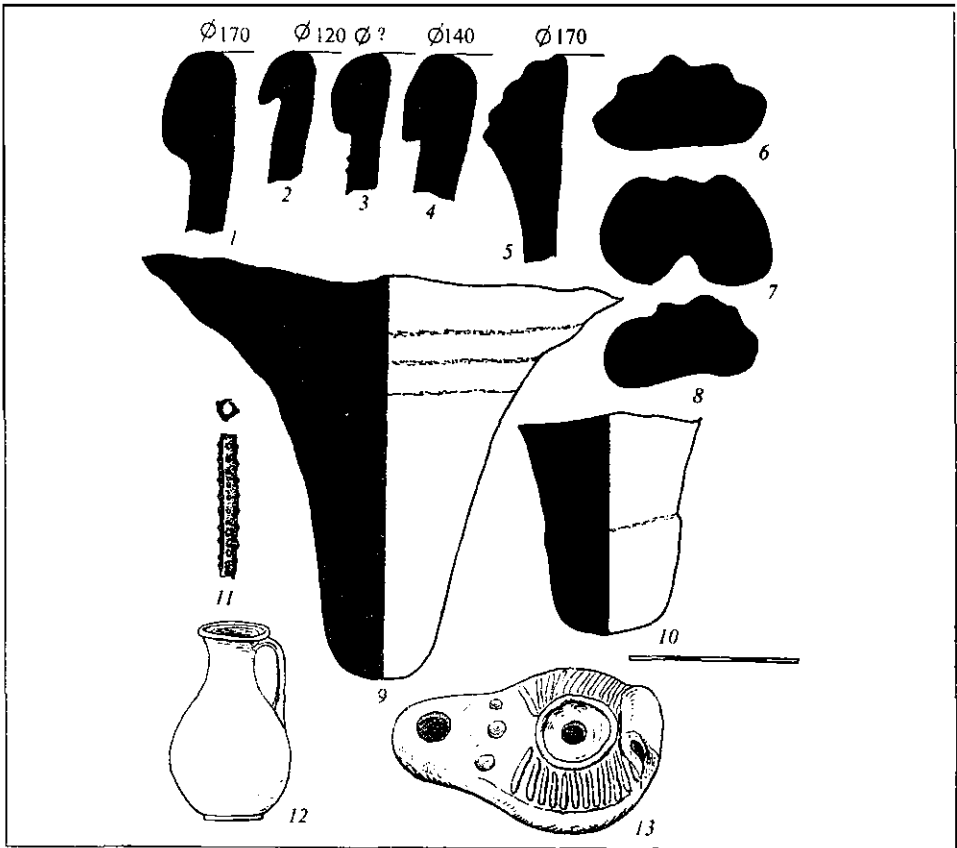

Рис. 3. Матеріал із пам'яток на г. Псілерахі та в урочищі Доляни. Поселення Каранські хутори: 1—10 — кераміка; 11 — бронза; 12, 13 — матеріал із поховання 1955г., за В.М. Маліковим

скельний обрив висотою близько 200 м¹⁰. Зіставляючи дані топографії з повідомленням Страбона про прибережне піратство в бухті Символон (Strabo. VII, 4, 2), можна констатувати, що природні умови для подібної діяльності аборигенів тут були і можливість розміщення на скелі Митілено у II—III ст. римського спостережного пункту, зв'язаного з опорним пунктом у Кадиковці, є цілком обгрунтованою. Ще раз зазначимо здогадність характеру міркувань, оскільки на сьогодні археологічні матеріали прямо не свідчать про присутність тут римських військовослужбовців.

На захід від скелі Митілено і м. Псілерахі історичний ландшафт безповоротно зруйнований діяльністю Балаклавського рудоуправління. Зауважимо, що нині назву «Псілерахі» носить збережений відріг гори, висота якої донедавна становила 209 м, на її місці знаходиться кар'єр, що має від'ємні відмітки глибини. Свідчень про археологічне обстеження місцевості до початку гірських робіт нам знайти не вдалося, усі археологічні об'єкти, що були тут, імовірно, безповоротно знищені. Винятком є велике за площею поселення на західному схилі збереженого відрога м. Псілерахі, над під'їзними коліями кар'єру. На площі понад 1,5 га було зібрано значний обсяг підйомного матеріалу, в основному фрагменти покрівельної кераміки перших століть н. е. Як датуючий матеріал зазначимо фрагменти широкогорлих червоноглиняних амфор зі складнопрофільованими ручками¹¹ (рис. 3, 1, 4—7, 9), ніжок синопських амфор перших століть (рис. 3, 10), амфор типу Мірмекій з округлим і кльовоподібним вінцем¹² (рис. 3, 1, 2), фрагмент борта великого синопського лутерія зі зливом I ст.

На поверхні землі простежуються значні за довжиною огорожі й залишки будівель. Однак аналіз картографічних матеріалів і зіставлення їх з будівельними залишками змушують визначати велику частину останніх як залишки будівель і агротехнічних споруд нового часу, що з'явилися тут у 50—70-х роках XIX ст.,

тоді ж стародавнє поселення було сильно ушкоджене оранкою. Однак ряд могутніх кладок, очевидно, був уключений у планування пізніших споруд. У 1955 р. під час будівельних робіт у верхів'ях урочища Доляни, на південному схилі м. Псілерахі було зруйновано поховання перших століть н. е. Співробітником херсонеського музею В.М. Маліковим було зібрано частину інвентарю¹³: рубчастий світильник із грушоподібним корпусом і червоноглиняна посудина херсонеського виробництва (тип 3) заввишки 19 см, діаметр тулова 13 см (рис. 3, 12, 13), знахідки, що датуються III—IV ст.¹⁴. Не виключено, що тут знаходиться некрополь перших століть н. е., але на місцевості його явних ознак не відзначено.

На схилі над західним вхідним мисом Балаклавської бухти було зібрано різночасний керамічний матеріал, який знаходився у перевідкладеному стані і містив фрагменти черепиці елліністичного часу херсонеського й синопського виробництва. На жаль, не вдалося виявити сам об'єкт, з яким цей матеріал був пов'язаний, вище по схилу знаходяться густі зарості граба і сучасні будівлі.

Отже, на західному березі виявлено групу пам'яток, датованих першими століттями н. е., що складала частину інфраструктури, сформованої до того часу навколо Балаклавської бухти, однак її деталі, характер зв'язку між археологічними об'єктами та їхніми функціональними характеристиками ще слід з'ясувати.

¹ Шангин М.А. Новый географический текст // ВДИ. — 1938. — № 4. — С. 252—255.

² Савеля О.Я. Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990—1995 гг. // ХСБ. — Севастополь, 1997. — Вып. 8. — С. 89—91; Сарновски Т., Савеля О.Я. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Варшава, 2000.

³ Иванов А.В. О локализации античного поселения на территории современной Балаклавы // Ольвия 200: Тез. докл. — Николаев, 1994. — С. 55—56; Иванов А.В. Этапы развития и некоторые черты топографии Балаклавы // ХСБ. — Севастополь, 1997. — Вып. 8. — С. 47; Иванов А.В. Навигационно-археологическое обозрение побережья Юго-Западного Крыма от м. Херсонес до м. Сарыч // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К., 2000. — С. 228—229.

⁴ Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых вв. н. э. Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — Вып. 156. — С. 16—21.

⁵ Внуков С.Ю. Новые виды позднесинопской амфорной тары // РА. — 1993. — № 3. — С. 207—208.

⁶ Уженцев В.Б., Юрочкин В.Ю. Амфоры с воронковидным горлом из Причерноморья // ХСБ. — Севастополь, 1998. — Вып. 9. — С. 101—109.

⁷ Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического. — Киев, 1982. — С. 75—79.

⁸ Филиппенко А.А. Строительные материалы с пунктов дислокации римских войск в Кадыковке и на высоте Казачкой // ХСБ. — Севастополь, 1998. — Вып. 9. — С. 110—115.

⁹ Зубарь В.М. Указ. соч. — С. 68—69.

¹⁰ Иванов А.В. Навигационно-археологическое обозрение... — С. 223.

¹¹ Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83. — Тип 75.

¹² Зеест И.Б. Указ. соч. — Тип 72.

¹³ Маликов В.М. Случайные находки в р-не Василевой балки // Архив НЗХТ. — Д. 786. — 9л

¹⁴ Зубарь В.М. Указ. соч. — С. 70; Сорочан С.Б. Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса // Археологія. — 1982. — Вып. 38. — С. 45—46.

Одержано 21.02.2002

А.В. Иванов

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПЕРВЫХ ВЕКОВ Н.Э. НА ЗАПАДНОМ БЕРЕГУ БАЛАКЛАВСКОЙ БУХТЫ

В ходе археологических исследований, проведенных в сезон 2000 г. Балаклавской экспедицией Национального заповедника «Херсонес Таврический», выявлен ряд ранее неизвестных археологических памятников римского времени, составлявших часть инфраструктуры, сложившейся вокруг Балаклавской бухты в первые века н. э. Их исследование способствует реконструкции исторической топографии региона и позволяет выдвинуть ряд предположений о характере освоения рассматриваемых территорий.

ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE FIRST CENTURIES AD
ON THE WESTERN COAST OF THE BALACLAVA BAY

During the archaeological excavations, held in 2000 by the Balaclava expedition of the National Preserve «Tauric Chersonesos» a number of new archaeological sites of the Roman time was discovered. They were a components of the infrastructure, formed around the Balaclava bay at the first centuries AD. The further study of these sites favors the reconstruction of the historical topography of the region and allows to adduce a number of supposition about the character of assimilation of these territories.

Є.І. Архипова, І.І. Мовчан

**НОВІ ЗНАХІДКИ ВИРОБІВ
ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА В КИЄВІ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗКОПОК 1998 р.)**

Статтю присвячено публікації нових знахідок «латинського» посуду і виробів київського ливарного й художнього ремесла XII—XIII ст.

Київ за багатотисячолітню історію свого існування накопичив потужні культурні шари, насичені матеріалами давньоруського і пізньосередньовічного часу. Окремі знахідки, виявлені Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України в південно-західній частині «міста Володимира» на садибі по вул. Володимирській, 12 у 1993 р., уже було опубліковано¹. Нові розкопки в 1998 р. на цій самій садибі та в «місті Ярослава» (неподалік від Південної брами Софійського монастиря) дали не менш цікаві матеріали, що становлять художню цінність і є важливим історичним джерелом вивчення зв'язків Київської Русі із Західною Європою і розвитку місцевого художнього ремесла².

За знахідками виробів західного художнього ремесла торгівлі зв'язки Київської Русі з німецькими містами простежуються з X ст., а особливе їх поживлення відбувається з другої половини XII ст. І хоча нині відомо вже багато предметів «латинського» начиння, кожне нове відкриття становить великий інтерес. Два такі рідкісні для Києва бронзові вироби знайдено в господарській ямі розміром 1,1 × 1,15 м (об'єкт № 3) на розкопі на вул. Володимирській, 12.

На жаль, рівень запуску ями зафіксувати не вдалося. Вона була виявлена на глибині 2 м (від сучасного рівня) й заглиблена в материк на 36 см. Частково її перекривали піч та яма XVII ст. Стінки біля дна були вкриті темно-коричневою кіптявою, дно — тонким прошарком жовтогарячого обпаленого суглинку. Очевидно, ця яма спочатку мала господарське призначення. Заповнення — однорідний світло-сірий суглинок. Зверху, на глибині 8 см від рівня виявлення, було знайдено два залізні замки, один з яких цілий і замкнений (17 × 8 × 5 см), в іншого (9 × 4,5 × 2,5 см) обламана дужка, а всередині знаходився уламок ключа. На цьому ж рівні заповнення ями траплялися численні фрагменти мідних пластин із заклепками, більшість з яких зафіксовано на глибині 2,15 м. Серед них знайдено деформовану, але майже цілу чашу, орнаментовану всередині, і пошкоджений, оплавлений водолій. Фрагменти мідних пластин (376 шт.), один із залізною петлеподібною ручкою, — це залишки кількох великих клепаних посудин, подіб-

Рис. 1. Гудзик із заповнення ями (об'єкт № 3), друга половина XIV — початок XVI ст.

помилковою, і її не поділяє решта авторів розкопок. Відсутність покладів мідної руди на території України за досить розвинутого мідноливарного виробництва в Київській Русі, без сумніву, сприяла заощадливому ставленню до цієї сировини, але як і речі з заповнення (насамперед, гудзик, який датується другою половиною XIV — початком XVI ст.⁴), вони потрапили сюди вже в післямонгольські часи. Про це свідчить і стратиграфія, за якою згадана територія була заселена з давньоруського часу й до кінця XIV ст. Отже, у яму металобрухт міг потрапити не раніше другої половини XIV ст.

Речі, що публікуються, зберігаються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України.

Водолій має вигляд півня (інв. № АМ 2946/8455). Він значно пошкоджений (уцілілі висота 24 см, довжина 24 см, максимальна ширина 11 см), втрачено лапи й передню частину тулуба. Горло посудини утворював розпущений хвіст, який з'єднувався з гребенем тонкою ручкою (збереглася частково, метал її оплавлений). Опушені крила правили за додаткові підпори (обламані). Гребінь птаха пошкоджений. Замість дзьоба у нього — вузька собача морда, зі зливальним отвором діаметром близько 1,5 см у пащі, яка також пошкоджена (рис. 2). Борідку півня виконано рельєфом, на опуклих зіницях врізною лінією показано довгасті очі із заглибленою крапкою посередині. Весь корпус птаха вкритий карбованою й гравірованою орнаментациєю, що передає пір'я на грудях — овальними трикутниками, що заходять один за одиний, з подвійним обведенням контуру, насічками й жолобком посередині, перо хвоста — рівномірними смужками з подвійним контуром і косим штрихуванням. Ближче до основи крил — декоративна стрічка, що має також подвійний контур і прикрашена чотирипелюстковими розетками у квадратах.

Водолія відлито з бронзи. За результатами аналізу НДІ судової експертизи, це — олов'янисто-свинцева бронза, що містить 94,1 % міді, 3,63 — олова, 1,9 % свинцю. Зовні посудина мала плакування сріблом, про що свідчив пастельно-фіолетовий колір оксидів, якими був вкритий водолій до реставрації 1999 р. (повторно реставрований 2001 р.). Проте в НДІ судової експертизи визначили, що це покриття являє собою свинцево-олов'янистий шар, білий колір якого, на думку С. Климовського, мав імітувати сріблення. Нанесли це покриття втиранням за допомогою тампона в нагрітій корпусі посудини⁵. Проте, згідно з іншим дослідженням плакування, проведеним у рентгенівській лабораторії Інституту загальної і неорганічної хімії НАН України в травні 2001 р. Б.С. Хоменком, покриття зроблено зі срібла, а поверхня птаха для міцного утримування срібла вкрита насічками, які утворюють сітку.⁶ Це традиційна технологія виготовлення захід-

них до казанів. Серед них траплялися фрагменти зітлілої лози. У заповненні також було знайдено: кулькоподібний гудзик, вушко якого зроблене із залізного дроту, а кулька — зі скляної жовтувато-білої маси (рис. 1), фрагмент шиферного прясла з прокресленим хрестом, значну кількість дрібних і фрагментованих кісток тварин і птахів, людський хребець, риба'ячу луску, шкаралупу яєць, фрагменти амфор і горщиків XII—XIII ст. Усередині водолія разом з ґрунтом знайдено дрібний фрагмент стінки посудини, вкритої зеленою поливою. Те, що цей уламок кераміки, як й інші речі, не має слідів перебування у вогні, свідчить, що всі вони потрапили в цю яму вже пошкодженими і після того, як її було перетворено на смітник. Бронзові й мідні речі, можливо, було зібрано як металобрухт у плетеному кошику, про що свідчать залишки лози.

Думка С.І. Климовського про те, що ці вироби були спеціально сховані як «скарб» сировини з виконанням обряду і саме 1241 р.³, є

ноєвропейських середньовічних водоліїв. Зокрема, плакування сріблом, поряд із золотінням та чорнінням, було характерним для лотаринзьких виробів ⁷.

Металеві, найчастіше бронзові, середньовічні фігурні посудини — водолії, а також курильниці, свічники й дарохоронительниці у вигляді реальних і фантастичних тварин чи птахів, кінних лицарів і людських фігур відомі східній і західній культурам. Чудові зразки реалістично трактованих водоліїв у формі птахів близькосхідного (іранського) походження представлені в колекції Державного Ермітажу. Тому вирішення питання щодо походження подібних виробів, знайдених на території Давньої Русі, викликає певні труднощі. Так, установленно, що антропоморфні водолії й свічники у формі кінних лицарів і людських фігур виготовляли тільки в Західній Європі, а посудини у вигляді тварин і птахів можуть мати і західноєвропейське, і східне походження.

Водолії, або акваманіли, — посудини для обмивання рук — були поширені в середні віки як у церковному, так і у світському побуті. Вважалося, що невеликі водолії є літургійними посудинами ⁸. Згадки про церковні посудини для обмивання рук відомі з V ст., але лише з середини XII ст. їх згадують як фігурні. Предметами світського побуту їх називають джерела XIV ст., однак оскільки на мініатюрі Псалтиря Бонмонта XIII ст. з бібліотеки Безансона зображено Пилата, що вмиває руки з драконоподібного водолія, їх використовували в побуті набагато раніше ⁹. Імовірно, що і в Київській Русі водолії використовували і як літургійний, і як світський посуд, але визначити їхнє призначення тепер майже неможливо.

Кожна така посудина була неповторною, оскільки її виготовляли за способом утраченої форми. Усередині нашого водолія збереглося п'ять штирів каркаса, якими глиняну обмазку воскової моделі кріпили до глиняної болванки основної форми. Під хвостом уже відлитій посудини було зроблено отвір діаметром близько 3 мм (для з'єднання якоїсь деталі?).

За класифікацією, розробленою О. Фальке та Е. Мейером, знайдений водолій належить до групи «грифоноподібних», однак повної аналогії йому серед зібраних ними бронзових виробів немає. У той же час за реалізмом передачі пташиного тулуба, пір'я хвоста, крил і напруженої пташиної шиї (що нагадує глухаря, який токує), формою горла посудини у вигляді розпушеного хвоста, виготовленням тонкої ручки, утвореної пір'ям хвоста і з'єднаної з гребенем на голові, цей водолій найбільш близький до водолія у вигляді півня з Німецького музею в Нюрнбергу (№ 244 за О. Фальке і Е. Мейером) ¹⁰. Собача морда, опуклі очі й виразні надбрівні дуги споріднюють його з іншим водолієм з того самого музею (№ 239) ¹¹. І київський, і нюрнберзькі водолії є прекрасною ілюстрацією процесу «натуралізації», що відбувався в розвитку форми європейських водоліїв, протягом якого драконоподібні чи грифоноподібні романські водолії перетворювалися на готичних півнів і який завершився до середини XIII ст. ¹².

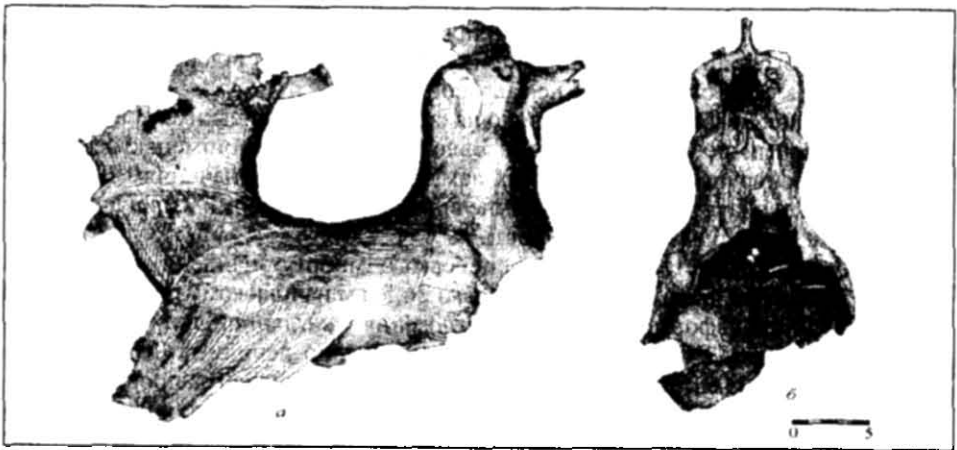

Рис. 2. Бронзовий водолій, перша половина XIII ст.: а — вигляд збоку (фото); б — графічне зображення, вигляд спереду

Акваманілі з Нюрнберга (№ 239) із собачою мордою, як зазначають автори, відповідає лотаринзьким типам, зокрема птахоподібному водолію другої половини XII ст. з Музею історії мистецтва у Відні (№ 229). Грифоноподібні чи драконоподібні водолії, форма яких виразно передає образ птаха і які виготовляли у Верхній Лотарингії в другій половині XII ст. (№ 229—231), у XIII ст. поширюються в Нижній Саксонії. До північнонімецької групи, наприклад, входить такий чудовий виріб, що реалістично передає форму птаха, як згаданий півень-водолій з Нюрнберга (№ 244), який датується близько 1300 р.¹³

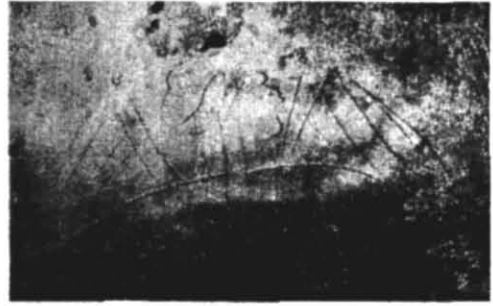
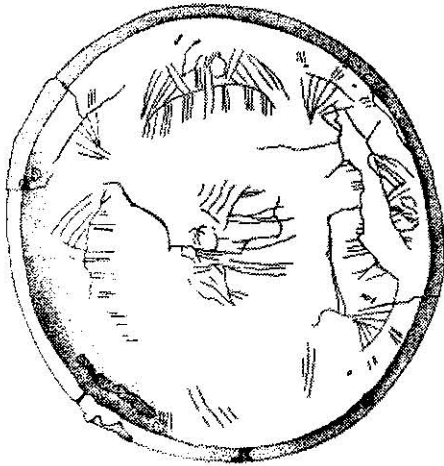
Використанням крил як додаткової точки опори посудини, декоративною розробкою пір'я й особливостями орнаментальних прийомів київський водолій близький до групи північнонімецьких виробів (№ 236, 237—240 за О. Фальком і Е. Мейером). Превалювання реалістичних деталей (природно модельовані крила, роздута шия), виготовлення посудини у вигляді півня, а також великі розміри й стрункі пропорції дають змогу датувати цього водолія першою половиною XIII ст. Використанням срібного плакування, здавалося б, дає підставу вважати його виробом лотаринзьких майстрів, але ідентичність прийомів орнаментальних гравіювань на зазначених нижньосаксонських водоліях і хільдесхаймських свічників у вигляді дракона, наявність собачої морди, опуклих очей і використання крил як природної точки опори ставлять під сумнів його лотаринзьке походження. На жаль, нам не відомі подібні водолії лотаринзької роботи того часу, хоча В.П. Даркевич не виключає можливості того, що в XIII ст. в Лотарингії також виготовляли посудини ранньоготичного типу¹⁴.

До нижньосаксонських (Хільдесхайм?) водоліїв першої половини XIII ст. належать два інші бронзові водолії з Києва. Реалізмом зображення і розмірами наш водолій близький до водолія у вигляді барана, виявленого в Києві 1880 р. на вул. Велика Житомирська у складі скарбу давньоруських прикрас XII—XIII ст. (загублений)¹⁵. Фрагмент іншого бронзового водолія у вигляді цапа з великими опуклими очима, короткою трубкою зливу в роті та вовною, переданою хвилястими штрихами, знайдено в Києві в XIX ст. (Національний музей історії України, інв. № 33401). Деформований і сильно оплавлений, він, як і знайдений 1998 р., мабуть, побував у пожежі, але місце його знахідки невідоме¹⁶.

Відсутність ніг у нашого водолія не дає змоги впевнено зарахувати його ні до птахоподібних, ні до грифоноподібних. До «чистого» півня, незважаючи на реалістичне зображення тулуба, пір'я хвоста, крил і гребеня, його не дає змоги віднести собача морда. У той же час сукупність згаданих ознак робить його подібним до собакоптахи — сенмурва — образу іранської міфології. Саме так, наприклад, Г.К. Вагнер¹⁷ пропонує розглядати галицького водолія XII ст., що має собакоподібну голову з розкритою пащею, двома витягнутими вперед лапами і пташиний тулуб із загнутим догори хвостом-трубкою. Сенмурвами репрезентовані й лотаринзькі водолії XII ст.¹⁸. Проте для усіх них характерна плечова частина крил у вигляді кола з декоративним «гратчастим» заповненням, що, на думку Г.К. Вагнера, властиво саме для зображень сенмурвів¹⁹. Однак, як показали О. Фальк і Е. Мейер, цей декоративний прийом застосовували і під час виготовлення орлиноголових грифонів, наприклад у згаданого віденського водолія (№ 229), але в XIII ст. його вже не застосовували.

Порівняння нового київського водолія із західноєвропейськими зразками дає підставу вважати, що місцем його виготовлення були північнонімецькі землі. Він входить до тієї групи ранньоготичних пам'яток, яку, за визначенням В.П. Даркевича, характеризує вільне, реалістичне відтворення форми живої істоти, що прийшло на зміну романській скутості²⁰.

Ще одним предметом західноєвропейського імпорту, знайденим поруч у цій ямі, є мідна кована чаша діаметром близько 26,5 см на пласкому дні (інв. № АМ 2959/8475). Вона деформована й має ушкодження у вигляді шпарин і втрат (реставрована 1999 р.). Вінця прями, відігнуті паралельно денцю на 0,9 см, висота чаші — 5—6 см. Із внутрішнього боку посудина прикрашена гравірованими схематичними однотипними погрудними зображеннями п'яти фігур янголів, розташованих хрестоподібно — одна в центрі дна і чотири по краях (найчіткішими є креслення трьох фігур, а на місці четвертої — втрати й ушкодження). Між ними по краях чаші нанесено орнамент у вигляді пучків паралельних ліній (рис. 3). Добре

б

а

Рис. 3. Мідна чаша із зображеннями янголів, перша половина XIII ст.: а — загальний вигляд (графічне зображення); б — зображення янгола (фото)

збереглося зображення лише однієї фігури. У неї обличчя з виступним носом і пухлими губами, голова в шапочці чи пов'язці повернена в профіль, а сама фігура показана у фас. Одягнуті янголи у вільний просторий одяг, складки якого передані паралельними лініями, за спиною — крила.

Це типовий зразок іконографії зображення янгольських фігур на бронзових чашах, що надходили до Київської Русі з Центральної Європи. Розповсюдження цих чаш дозволяє вважати їх предметами масового виробництва. Чаші з подібними зображеннями алегорій чеснот чи янголів знайдено в багатьох містах Київської Русі. Маючи загальну схему розташування зображень й орнаменту, вони відрізняються якістю виконання, наявністю написів і кількістю орнаментальних прикрас. Діаметри таких чаш коливаються від 26 до 30 см. Повну аналогію нашій чаші з анонімними зображеннями янголів було знайдено в Києві 1892 р. теж у «місті Володимира» (садиба Я.В. Кривцова, нині вул. Десятинна)²¹. Т. Поклевський наводить три аналогічні чаші, знайдені у Фінляндії, Чехії й Німеччині²². Така сама чаша зберігається в Угорському Національному музеї в Будапешті і, на думку Ж. Ловаг, може бути угорського походження²³.

За класифікацією Т. Поклевського, ці чаші належать до типу IIIb, репрезентованого посудинами майже без написів, з неохайно виконаними стилізованими зображеннями янголів у вигляді крилатих людських фігур. Появу цього типу чаш викликано початком їх виробництва для широкого ринку, що спричинило стандартизацію та схематизацію орнаментів²⁴. Т. Поклевський датує їх XII—XIII ст. і вважає, що вони походять з Нижньої Саксонії, найбільшого бронзолитварного центру Західної Європи, куди на межі XII—XIII ст. перемістився центр виробництва таких чаш з Маасу—Нижнього Рейну²⁵. В.П. Даркевич вважає, що чаші, аналогічні нашій, виготовляли в майстернях Мааса—Нижнього Рейну (можливо, в Аахені й Кельні) та у Вестфалії²⁶.

Щодо призначення чаш було висловлено кілька думок. Їх вважали літургійними чи побутовими посудинами для обмивання рук. Д. Вейтцманн-Фідлер, зіставивши їх зображення зі згаданими у латинській літературі, зокрема у збірниках шкільних текстів XI—XIII ст., висловила припущення, що чаші із зображеннями чеснот і пороків, як і чаші з міфологічними сюжетами та сценами християнських легенд, використовували як навчальні та ритуальні й виготовляли переважно в жіночих монастирях. Чаші з гріхами використовували для ритуальних обмивань перед сповіддю і для покаяння черниць, що сльозами повинні були змивати зображені на чашах гріхи. Погоджуючись із дидактичною функцією й літургійним призначенням чаш перших двох типів із зображеннями й написами, Т. Поклевський вважав, що призначення чаш без написів зі схематичними

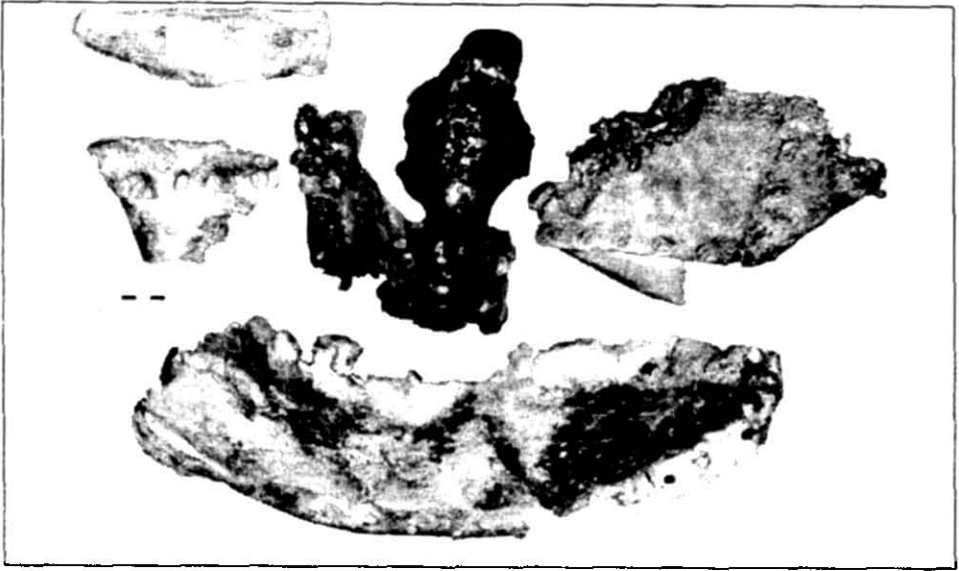

Рис. 4. Фрагменти клепаного мідного казана із залізною ручкою, XII—XIII ст.

нечіткими зображеннями було іншим, але вирішення цього питання для нього залишалося відкритим. Чаші V і VI типів — з геометричними й рослинними орнаментами і без зображень — знайдено, головним чином, у похованнях. Отже, вони були пов'язані з поховальним обрядом²⁷. Проте в Києві 1984 р. на Подолі в похованні давньоруського часу було знайдено чашу II типу з написами й зображеннями гріхів²⁸. Е. Ковач, аналізуючи численні чаші, знайдені в Угорщині, також вважає, що вони служили для обмивання рук, а за змістом мали моралістичну мету, наштотуючи віруючих на глибокі міркування. Її погляд поділяє й Ж. Ловаг²⁹. Г.Д. Белов, спираючись на те, що такі чаші як предмети масового виробництва були широко розповсюджені, не виключає їх використання в побуті³⁰.

М.Я. Крижанівська пропонує свій варіант застосування таких чаш. Вона вважає, що в них збирали милостиню мандрівні ченці, черниці й проповідники, а зображення на чашах були немовби скороченою заміною покаючих книг, своєрідними провісниками індульгенцій³¹. Переліком і зображенням гріхів чи чеснот вони, дійсно, мали закликати віруючих відкупитися за гріхи або спокутувати їх чеснотами. Цей варіант здається нам переконливішим. Таку інтерпретацію функціонального призначення чаші підтверджує, одночасно уточнюючи місце її застосування, сучасний приклад використання подібної чаші для збирання милостині в католицькому соборі Святої Хедвіг у Берліні, де чаша вміщена в заглиблення кам'яного стовпчика, що стоїть неподалік від входу. Зазначимо, що перша київська чаша, знайдена на вул. Трьохсвятительській (Національний музей історії України, інв. № 43607), лежала біля кладки будівлі домонгольського часу, яка, як свідчать відкриті тут поховання (у тому числі в шиферному саркофазі)³², була церквою.

Велика кількість безформних шматків міді, що лежали в ямі, — рештки мідного посуду (інв. № АМ 2977/8500). Збереглося кілька фрагментів вінець посудин великого діаметра й масивна петлеподібна залізна ручка, приклепана до мідного корпусу (рис. 4). Переважна частина фрагментів має клепку, на деяких (рис. 5) застосовано так званий зварний шов (спосіб, за якого краї деталі надрізували у вигляді «зубчастої бахроми», з'єднували й проковували), деякі мають на одному шматку обидва види з'єднання, що свідчить про ремонт цих виробів. Вініця прями, відігнуті майже під прямим кутом, різного розміру й товщини (ширина відгину 2,5; 3 та 4 см). Два великі фрагменти належать заокругленому денцю — на одному клепка, на іншому — «зварний шов». Це дає підставу вважати, що тут був брукт не менше ніж від двох казанів, що датуються різним часом. За розмірами фрагментів вінець очевидно, що була й третя посудина

Рис. 5. Фрагменти мідного казана зі швом у вигляді «зубчастої бахроми», XII—XIII ст.

меншого розміру. Вважають, що з'єднання у вигляді «зубчастої бахроми» застосовується з XII ст., а посудини, виготовлені в такий спосіб, є виробами східного (Волзька Булгарія) імпорту³³. Казани з таким швом неодноразово знаходили в похованнях кочовиків південноруських степів XII—XIII ст.³⁴. Подібне з'єднання має мідна посудина з хомутом на горлі із садиби ювеліра першої половини XIII ст., дослідженої 1999 р. на схід від цієї ями на вул. Володимирській, 8. Там само було знайдено фрагменти бронзового хоросу та обрізки мідних і бронзових пластин³⁵. Очевидно, київські майстри також знали цю техніку. Посуд, який збирали за допомогою клепок, має широкий хронологічний діапазон. Його фрагменти досить часто трапляються під час розкопок у Києві.

На одному невеликому (8,6 × 6 см) фрагменті бронзової пластини збереглося сріблення — ще одне свідчення того, що речі, які потрапили в яму, були бруттом. Його було зібрано або для переплавлення на місці, або на продаж. Мідний і бронзовий брутт часто трапляється під час археологічних досліджень Києва. Подібний склад брутту кольорового металу (обрізки тонких бронзових пластин, фрагмент великого енколпіону, частина хороса, деталі окуття дверей, оплавлені шматочки бронзи) було знайдено 1948 р. на північний захід від Десятинної церкви (колишня садиба Петровського). Імовірно, як брутт в яму разом з кольоровими металами потрапили й залізни давньоруські замки, що також вийшли з ужитку. Такі замки були поширені в Новгороді з 30—40-х рр. XII до початку XV ст.³⁶

Не менш цікаві знахідки сезону 1998 р. було зроблено й на території «міста Ярослава» — на проїжджій частині вул. Володимирської, на розі з вул. Софійською до Південної брами Софійського монастиря³⁷. Тут на ділянці траншеї № 4 було виявлено круглу яму (об'єкт № 2), діаметром 2 м, запущену в материк із глибини 2,1 м. За численною керамікою, знайденою у нижньому шарі заповнення ями, вона датується XI ст. Яму перекривав шар, що містив невелику кількість фрагментів кераміки XII—XIII ст. (у тому числі маленький горщик зі слідами поливи з обох боків), фрагменти скляного браслета й деталі бронзового хороса (рис. 6): чотири «чашки» світильників діаметром 5,5—6,3 см зі штирями для свічок, ланцюг і два фрагменти гака (інв. № АМ 2926/8413-8418). Довжина ланки ланцюга, що збереглася, 23,3 см, ширина 2,6 см, діаметри ажурних дисків 5 і 3,2 см, товщина близько 3 мм. Із розмірів фрагментів видно, що вони походять від хоросу невеликого розміру. Для порівняння: ажурний диск ланцюга хороса, знайденого під час розкопок 1940 р. у Софійському соборі, має діаметр 9,3 см, ширина ланцюга 3,8 см, товщина — 7,5 мм, а діаметр чашок 7,7 см (Фонди Національного заповідника «Софія Київська», СМАА 1861, СМАА 16/28). Судячи

Рис. 6. Фрагменти бронзового литого хороса, XII—XIII ст.

менерізного мистецтва (інв. № АМ 2940/8448). Іконка зроблена з сіро-коричневого сланцю, прямокутної форми, розміром $4,2 \times 3,4 \times 0,5$ см, однією стороною з вузькою виступною скошеною рамкою (рис. 7). Нижній лівий кут пошкоджений, по краях рамки є невеликі сколи. Згідно з колончастими написами, що зроблені тонкою врізною лінією по обидва боки фігур, це — зображення святих Козьми та Даміана (грецькою Косма та Даміан). Фігури святих на повний зріст виконані невисоким, м'яко модельованим рельєфом. Вони легко стоять на поземі (права нога Даміана відведена вбік, ноги Козьми втрачені). Святий зображений молодим, мають пишні зачіски з хвилястими локонами ледве вище вух, розділеними на пасма з прямим проділом. Голови завеликі — їх рельєф трохи вище рельєфу фігур. Очі опуклі, виділені подвійним контуром, прямі носи дещо широкі, роти маленькі, підборіддя круглі. Зобразивши святих фронтально, їх голови художник показав у легкому повороті одну до одної, уникаючи в такий спосіб роз'єднаності, звичайної для зображень парних фігур. Руки в обох зігнуті в ліктях і притиснуті до грудей. У Козьми права лежить на сувої чи паличці-помазку, яку він тримає в лівій руці, у Даміана права рука з відкритою долонею, ліва — на рівні пояса з сувоєм чи паличкою. Орнаментовані так само, як і окантовка плащів, сувої-палички майже не можна відрізнити від декору одягу. Одяг святих лягає заокругленими, виконаними подвійними штрихами (так званими трубчастими) та прямими складками, плащі орнаментовані по краях двома паралельними врізними лініями з квадратиками, що імітують перли чи нашивні дробівниці.

Аналогічно орнаментовано окантовку німбів, комір і низ плаття (плаття Даміана має внизу втрати).

Култ святих Козьми та Даміана був широко розповсюджений у Київській Русі. Відомо, що переклади сказань про їх чудеса з'явилися тут ще в домонгольський час, а перші церкви на честь цих святих існували з XII ст. У Новгороді з другої половини XII ст. був поширений култ Косми та Даміана, яких називали Кузьмою та Дем'яном, як захисників ковалів та ювелірів³⁹. В іконописі, однак, аж до XVI ст. не було сталої форми їх зображень⁴⁰. Імовірно, розмаїтість іконографії виникла через те, що існувало три пари святих лікарів-безсрібників та чудотворців, що мали однакові імена Косми і Даміана, — з Риму, Малої Азії й Аравії. Згідно з іконописними оригіналами, римських Косму та Даміана треба було зображувати «молодими, з гострими борідками», азіатських — «юними, з бородами, що ледь проглядають», аравійських — «смуглястими, з бородами, що ледь проглядають, у пов'язках з хусток»⁴¹. Зазвичай їх зображують на повний зріст із баночками мазі (скриньками) у лівій руці і з паличками-помазками, або сувоями, в правій. Іноді правою рукою вони благословляють, а скриньки в лівій сховані складками плаща. Досить часто їх зображують без атрибутів (наприклад,

з відламаних частин штирів, вони, як у відомих цілих київських хоросів, мали завершуватися литими фігурками якихось фантастичних істот (грифонів?, драконів?, півнів?). Плaskий ажурний ланцюг і простий орнамент диска з дірочок дають змогу датувати цей хорос XII—XIII ст. До Київської Русі традиція виготовлення таких хоросів прийшла з Візантії. Вважають, що у XII—XIII ст. їх виготовляли в Київській Русі, повторюючи й розвиваючи візантійський тип. У післямонгольський час майстерня з їх виготовлення існувала в Новгороді. На місцеве виробництво хоросів вказують слов'янські литі написи на деяких із них³⁸.

Тут же знайдено мініатюрну кам'яну іконку з парним зображенням святих, яка є чудовим витвором ка-

на Філофеївській ставротелі XII ст. з Державної Оружейної палати Московського Кремля, де вони стоять із зігнутими в ліктях руками — праві перед грудьми, ліві трохи нижче ⁴²).

Лікарі-безсрібники на іконці зображені юними і без хусток, що відповідає малоазійській парі святих, день вшанування яких — 1 листопада. Відповідно до переказу, ці святі вмерли своєю смертю в III ст. і прославилися понад 40 чудесними зіцленнями й подвигами, при описі яких подано рецепти лікування хворих. Вони «не точію человекомъ помогаху, но и скотомъ» ⁴³. Саме ця пара святих набула найбільшої популярності на Русі.

Звертає на себе увагу деяка невідповідність у зображенні одягу святих на іконці: під плащами на них, судячи з хрестів, надягнуті святительські омофори. Однак омофор — відмітна приналежність архієрея. Його надягають зверху ризи так, щоб один кінець звисувався попереду, а інший — позаду. За прикладами образотворчого мистецтва, — це широка стрічка, яка покладена на плечі і звисає одним кінцем з лівого плеча на груди, а іноді — складена стрічка з вільно звисаючим посередині грудей кінцем ⁴⁴. У мистецтві Візантії та Давньої Русі у XII—XIII ст. трапляється переважно останній тип зображення омофора. Можна припустити, що саме так вони мали бути надягнені на святих, репрезентованих на іконці. Проте плащі чи накидки зверху омофорів явно суперечать їх призначенню. Це дає підставу вважати, що художник зобразив не прямовисний спуск омофора, а гаптування декоративної смуги нижнього вбрання (щось подібне до хітона з довгими рукавами) і прикрасив її хрестами замість орнаменту. Таку саму подібність одягу святих Косми та Даміана можна бачити на ермітажній стативній іконі XI ст. «Деїсус зі святими». Хітони святих Косми та Даміана тут мають прямовисну смугу, прикрашену орнаментом із декорованих косим штрихуванням прямокутників, аналогічним до прикраси омофорів святих Косми та Даміана на релікварії XIII ст. із Мдіни, де хітони мають вже не тільки прямовисну орнаментовану смугу, а й облямовані нею по подолу ⁴⁶. Ці приклади показують, що прикрашення прямовисної декоративної вставки хітона хрестами з'явилося, швидше за все, через неправильне розуміння художником призначення одягу, який він копіював зі зразка, і, звичайно, зумовлене незнанням тонкощів іконографії. Не виключено й інше: оскільки омофор символізував собою заблудлу вівцю, яку Добрий пастир Ісус Христос поклав на плечі та приніс у будинок, і означав порятунок роду людського, то натяк на нього в зображенні лікувателів з погляду художника, імовірно, здавався цілком доречним. У різьбленні мініатюрних іконок ці відмінності костюма не завжди чітко помітні, а в тих випадках, коли святі Косьма, Микола та Даміан зображені в ряд, прямовисні декоративні смуги їхніх хітонів, як правило, прикрашали однаково з омофором св. Миколи ⁴⁷.

На думку С.О. Висоцького, написи на іконці з Козьмою та Даміаном зроблені грецько-київським письмом ⁴⁸:

Ω ΑΓΙΩΣ ΚΩΖΕΜΑ
Ω ΑΓΙΩΣ [Δ]ΑΜΝΑΝ[Σ].

Замість руського СТНИ, тобто святі, двічі написано грецьке АΓΙΟΣ. На початку цього слова, розташованого ліворуч від постаті Козьми, — артикль у вигляді омеги, а не омїкрону, як звичайно. Наприкінці написана слов'янська літера Ъ та зроблено розчерк. Слово АΓΙΟΣ перед ім'ям Даміана починається з аббревіатури, тобто *αγιος*, а наприкінці також написаний слов'янський Ъ. Імена святих подано в киеворуській огласовці, але з орфографічними особливостями. Так, після К замість У або О — Ъ, а після З — літера Є, а не Ъ. Ім'я Дем'ян написано без особливостей [(Д)АМИАНЪ] і знаходить аналогії в графіті Софійського собору ⁴⁹. Усе це свідчить, що ці написи не були скопійовані з грецького оригіналу, а автор написав грецькі слова слов'янськими літерами за своїм розсудом. Він, на думку дослідника, був не дуже письменний, і тому в нього вийшла така нісенітниця, як написання АΓΙΟΣ після аббревіатури, яка є скороченням цього ж слова, біля зображення Даміана та інше.

Рис. 7. Кам'яна іконка зі святыми Козьмою і Даміаном, перша половина XIII ст.

спостерігається на іконці першої третини XIII ст. із зображенням Дмитра Солунського з Кам'янець-Подільського музею, фрагменті іконки XII ст.(?), знайденому 1891 р. на Княжій Горі, на іконці зі святыми Сімеоном і Ставрокієм та ін.⁵¹ За висновком А.О. Мединцевої, такі збіги, як використання ~-подібного титла тільки як декоративного елемента, скорочення «аз» у колі під титлом, доповнене розгорнутим написанням АГЮС, характерне написання О, М, Н, Ъ тощо, притаманні іконкам першої третини XIII ст.⁵² На прикладі масового матеріалу дослідниці також довела хибність поширеної раніше думки про копіювання написів зі зразка неписьменними майстрами. Варіювання дублетними буквами (Ω та О, Н та І), зміни орфографії грецьких імен і пристосування їх до діалектної вимови, самостійне розташування написів на вільному просторі предметів свідчать про письменність руських майстрів. Помилки ж у грецьких словах — це найчастіше результат їхнього переінакшування на свій лад⁵³.

Крім палеографічної подібності написів, знайдену іконку поєднують із цією групою південноруських пам'яток подібність орнаментальних прийомів моделювання складок одягу та імітація перлової обнизі німбів квадратиками, форма носа, очей, зображення волосся та інші деталі⁵⁴. За стилістичними ознаками та прийомами різьблення іконка зі святыми Козьмою та Даміаном особливо близька до іконок з парними зображеннями святих — великомучеників Бориса і Гліба з Солотчинського монастиря (Рязань), Сімеона Столпника і Ставрокія з Новгородода (привертає увагу однакова постановка ніг фігур, подібність манери тримати сувій-паличку). Незважаючи на географію поширення цих іконок (Княжа Гора, Рязань, Новгород), усі вони були об'єднані в загальну групу, що походить з однієї київської майстерні першої половини XIII ст.⁵⁵, яку В.Г. Пуцко назвав майстернею «майстра Розп'яття»⁵⁶. Палеографічний аналіз написів, а також спостереження над особливостями почерку дали змогу А.О. Мединцевій виділити з робіт цієї майстерні п'ять іконок, що, на її думку, належать одному майстру, який працював спочатку в Києві, а після зруйнування його 1240 р. — у Новгороді⁵⁷.

Велика стилістична подібність зображень святих Козьми та Даміана із зображеннями святих на іконках цієї групи, збіг у написанні ряду букв (К, Н, М — із широкими плічми й стрічкоподібною «провислою» середньою, Ъ — з верхньою рисою, що далеко заходить вправо; форма омеги з високою серединою й загнутими гачками), особливості їхнього накреслення й орфографія написів, здавалося б, дають підстави зарахувати й цю іконку до виробів одного майстра. Перший стовпчик напису ліворуч від св. Бориса, наприклад, майже цілком (крім декоративного завитка в титлі) відповідає першому стовпчику напису ліворуч від св. Козьми.

За палеографією, деякі літери (З — з великим горизонтальним навісом та хвостом; Н — з перекладиною точно посередині; М — з петлею, опущеною з виступів на шоглах; Ъ — симетричного накреслення; Ω — з високою середньою частиною) належать до XII ст. Проте написання А не з гострою петлею, а з набряклого закругленою частіше трапляється в написах XIII — XIV ст., хоч і відоме в написах на металі XII ст. (напис майстра Кости на срібній посудині-кратері з ризниці Софійського собору в Новгороді, де аналогічно до київської іконки написані, крім літери А, також М і Н)⁵⁰. На основі цього С.О. Висоцький датував іконку XII—XIII ст., припускаючи, що напис міг бути зроблений трохи пізніше.

Зіставлення напису на цій іконці з іншими замовленими візантинізованими іконками південноруської групи показує, що аналогічне написання згаданих літер

Проте відмінності в манері зображення не дають змоги вважати різблення цих іконок роботою одного майстра. Менш щільне компоновання композиції, тендітність вузькоплечих фігур з довгими шиями, відсутність орнаменту у вигляді кілець, штрихування «в ялинку» вказують на іншу творчу індивідуальність і свідчать, на наш погляд, що ці іконки, хоч і були зроблені в близький час, але різними майстрами.

Це підтверджують і нові знахідки іконок цього типу зі слов'янськими написами, що були відкриті 1993 р. у Володимирі. Йдеться про іконку з сірого сланцю з позолотою із зображенням Сави Освященого й стеатитову, також золочену іконку із зображенням Покаяння апостола Петра, які було виготовлено грецьким майстром у першій половині XIII ст. Підтримуючи думку А.В. Риндіної про середньоруське походження цієї групи іконок, автори публікації вважають, що майстерня, де їх виготовляли, знаходилася саме у Володимирі на Клязьмі, а діяльність «майстра рельєфної кайми» та його учнів припадає на добу князя Всеволода Велике Гніздо⁵⁸. Зазначимо, що зображення святих на київській іконці має майже повну аналогію на старому фризі кінця XII ст. північного фасаду Дмитріївського собору у Володимирі⁵⁹. Тому поширення іконок цієї групи на такій великій території тепер важко пояснювати міграцією одного майстра або роботою однієї майстерні, а питання їх походження, очевидно, слід вирішувати через з'ясування часу та місця формування цього стилістичного напрямку в мистецтві Київської Русі.

Отже, розглянуті матеріали репрезентують один хронологічний зріз розвитку західноєвропейського та київського художнього ремесла — друга половина XII—перша половина XIII ст. Вони свідчать про торгові й політичні зв'язки Києва з Німеччиною, а також про високий рівень розвитку місцевого ремесла напередодні монгольської навали.

¹ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Архипова Є.І. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва з «міста Володимира» // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 111—121.

² Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській, 12. — НА ІА НАНУ. — 1998/4. — С. 32—34.

³ Климовський С. Необычный клад из руин Десятинной церкви // Киевский альбом. — Киев, 2001. — Вып. 1 — С. 43—49.

⁴ Зоценко В.М. Амфорна тара Києво-Подолу XII — початку XIII ст. (прикладом одного розкопу) // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К., 2001. — С. 174—175. — Рис. 9.

⁵ Климовський С. Указ. соч. — С. 44.

⁶ Висловлюємо щиру подяку за надану допомогу Б. С. Хоменку і реставратору О.П. Березкіну, який звернув нашу увагу і вивчав поверхню виробу під мікроскопом.

⁷ Falke O., Meyer E. Romanische Leuchter und Gefäße Gießgefäße der Gotik. — Berlin, 1935. — S. 40.

⁸ Кондаков Н.П. Русские клады. — СПб., 1896. — С. 120; Смирнов Я.И. О бронзовом водолее западноевропейской работы, найденном в Харьковской губернии, и о других подобных находках в пределах России. — Харьков, 1902. — С. 3.

⁹ Лапковская Э.А. Водолей, найденный в Крыму, и круг родственных ему произведений // История и археология средневекового Крыма. — М., 1958. — С. 176; Вагнер Г.К. Бронзовый водолей из древнего Галича // СА. — 1963. — № 2. — С. 257.

¹⁰ Falke O., Meyer E. Op.cit. — Abb. 244.

¹¹ Op. cit. — Abb. 239.

¹² Op. cit. — S. 41, 57.

¹³ Op. cit. — S. 41.

¹⁴ Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.) // САИ. — 1966. — Вып. Е1-57. — С. 54.

¹⁵ Там же. — С. 10, 11. — Табл. 6, 1, № 9.

¹⁶ Там же. — С. 11. — Табл. 6, 2, № 10.

¹⁷ Вагнер Г.К. Указ. соч. — С. 254—258.

¹⁸ Falke O., Meyer E. Op. cit. — Abb. 230, 231.

¹⁹ Вагнер Г.К. Указ. соч. — С. 256.

²⁰ Даркевич В.П. Указ. соч. — С. 53, 54.

²¹ Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. — Киев, 1893. — С. 39.

²² Poklewski T. Misy brązowe z XI, XII i XIII wieku. — Łódź, 1961. — S. 26, 27. — Tabl. XIIb; XIIIb; XVIIlb.

²³ Lovag Zs. Vittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums // Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Ser. Archaeologica. III. — Budapest, 1999. — S. 79, N194.

²⁴ Даркевич В.П. Древние славяне и их соседи // МИА. — 1970. — № 176. — С. 152.

²⁵ Poklewski T. Op. cit. — S. 37, 65.

²⁶ Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла... — С. 11. — № 11.

²⁷ Poklewski T. Op. cit. — S. 65.

²⁸ Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991. — С. 124.

²⁹ Lovag Zs. Op. cit. — S. 17, N 192—199.

³⁰ Белов Г.Д. Средневековая бронзовая чаша из Херсонеса // СА. — 1958. — № 2. — С. 206.

³¹ Крыжановская М.Я. Неопубликованная романская чаша из собрания Эрмитажа // Проблемы развития зарубежного искусства. — СПб., 1993. — Ч. 1. — С. 9—14.

³² Хойновский И.А. Указ. соч. — С. 39.

³³ Руденко К.А. К вопросу о связях черниговского и киевского княжеств с Волжской Болгарией (по материалам медной посуды) // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. — Чернігів, 1992. — С. 99—103.

³⁴ Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — 1980. — № 2. — С. 192—202. — Рис. 3, 4.

³⁵ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Писаренко Ю.Г., Архипова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 у м. Києві в 1999 р. — НА ІА НАН України, 1999/23. — С. 6—13. — Рис. 21. — Табл. 20.

³⁶ Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // СА. — 1958. — № 3. — С. 95—96. — Рис. 1, 3.

³⁷ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Архипова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській. — НА ІА НАН України. — 1998/5. — С. 17—18. — Арк. 8. — Фото 3, 4. — Рис. 9, 10.

³⁸ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 257—260, 619—621.

³⁹ Рыбаков Б.А. Указ. соч. — С. 729—776.

⁴⁰ Иванова И.А. Опыт атрибуции иконки XV в. «Козьма и Дамьян» из г. Дмитрова // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 298—302.

⁴¹ Ерминия, или Наставление в живописном искусстве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфитом. 1701—1733 гг. // Тр. Киев. Духовной академии. — 1868. — Т. IV. — С. 370.

⁴² Банк А.В. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. — М., 1978. — Рис. 30.

⁴³ Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей. — М., 1993. — Кн. 1 (Репринт. воспроизв. издания 1913 г.). — С. 438—439.

⁴⁴ Бобров Ю.Г. Основы иконографии древнерусской живописи. — СПб., 1995. — С. 239; Голубинский Е. История русской церкви. — М., 1904. — С. 262—263.

⁴⁵ Kalavresou-Maxeiner L. Byzantine icons in steatite. I, II. — Wien, 1985. — P. 97—98. — Pl. 5, N 4.

⁴⁶ Op. cit. — Pl. 51, N 102.

⁴⁷ Николаева Т.В. Произведения мелкой пластики XII—XIV веков в собрании Загорского музея. Каталог. — Загорск, 1960. — С. 129. — № 25.

⁴⁸ Высоцкий С.О. Довідка про іконку, знайдену у Києві на вул. Володимирській // Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Архипова Є.І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України у м. Києві в 1998 р. по вул. Володимирській. — С. 30—32.

⁴⁹ Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской. — Киев, 1976. — С. 341.

⁵⁰ Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI—XIV веков. — М., 1964. — Табл. XXVII, № 2.

⁵¹ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. // САИ. — 1983. — Е1-60. — С. 53, 57. — Табл. 3, 7, № 22; Табл. 6, 4, № 36. — Рис. 2.

⁵² Медынцева А.А. Подписные шедевры древнерусского ремесла. Очерки эпиграфики XI—XIII вв. — М., 1991. — С. 111—125.

⁵³ Там же. — С. 110, 119.

⁵⁴ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. — С. 19—23. — № 20, 22, 30.

⁵⁵ Там же. — С. 22, 23, 52—58.

⁵⁶ Пуцко В.Г. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII—XIII вв. // *Byzantinoslavica*. — 1996. — LVII. — С. 382—384.

⁵⁷ Медынцева А.А. Указ.соч. — С. 111—125.

⁵⁸ Жарнов Ю.С., Жарнова В.И. Произведения прикладного искусства из раскопок во Владимире // *Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь. К 100-летию А.Н. Грабара (1896—1990)*. — СПб., 1999. — С. 451—457.

⁵⁹ Вагнер Г.К. Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбово. — М., 1969. — Рис. 263.

Одержано 26.02.2002

Е.И. Архипова, И.И. Мовчан

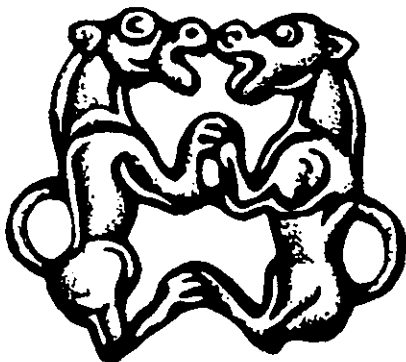
НОВЫЕ НАХОДКИ ИЗДЕЛИЙ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА В КИЕВЕ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ РАСКОПОК 1998 г.)

В статье публикуются новые находки произведений западноевропейского ремесла первой половины XIII в.: водолей в форме петуха северогерманской работы и медная чаша с изображением ангелов, а также фрагменты медных котлов и бронзового хороса XII—XIII вв. местного производства. Большой интерес представляет находка каменной иконки с изображениями святых Козьмы и Дамиана первой половины XIII в., которая по манере резьбы и палеографии сопроводительных надписей входит в группу иконок, вышедших из одной киевской мастерской, работавшей накануне монгольского нашествия.

Е.И. Arkhipova, I.I. Movchan

NEW FINDS OF THE ARTICLES OF THE APPLIED ART IN KIEV (BY THE RESULTS OF THE EXCAVATION 1998)

New finds of pieces of art of the West-European trade referring to the first half of the 13th century: a water carrier in the form of a cock of the North-German origin, a copper bowl with the picture of angels, some fragments of brazen coppers, and a bronze choros of the 12th–13th centuries of the local origin have been published in the article. The find of a stone icon with the images of the saints Cosmas and Damian of the first half of the 13th century which according to the manner of carving and paleography of the concomitant inscriptions belongs to the group of icons coming from the same Kiev icon workshop, which worked in the eve of the Tatar-Mongolian invasion.

А.А. Залізняк

НОВІТНІ МІФИ В ІНДОЄВРОПЕЇСТИЦІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Системна криза радянського суспільства наприкінці ХХ ст. мала конкретні прояви в радянській історичній науці. Серед них квазінаукові концепції світової історії А.Т. Фаменка, О.О. Буцькова, Ю.М. Канигіна та ін., а також фантастичні версії походження індоєвропейців Н.Р. Гусевої, В.О. Сафронова, Ю.О. Шилова. Критичному аналізу останніх присвячено цю статтю.

На переламних етапах історії люди схильні відмовлятися від старих ідеологічних концепцій на користь новітніх, які більш відповідають новим історичним реаліям. На зміну застарілим релігійним, ідеологічним, науковим побудовам, що не витримали перевірки часом, приходять більш досконалі нові. Однак появу останніх, як правило, супроводжує велика кількість, так би мовити, «інтелектуального браку»: релігійних ересей, квазіідеологій, псевдонаукових побудов. Так, великі релігії сьогодення (християнство, буддизм, мусульманство) народжувалися з моря різноманітних релігійних ересей, а Ісус Христос спочатку був одним із величезної кількості різноманітних пророків і лжепророків.

Революційна ситуація дезорієнтує людину, створюючи ґрунт для так званих кризових культів, які пропонують себе як універсальний засіб для подолання усіх негараздів у нестабільному суспільстві. Певні риси кризового культу несуть на собі великі ідеології сьогодення — буддизм, християнство, мусульманство, більшовизм тощо. Яскравим прикладом кризових культів є сумнозвісне «Біле братство», численні різновиди неоязичництва, у тому числі РУН-віра тощо.

Численні кризові культу та релігійні ересі в смутні часи супроводжують різноманітні квазінаукові історичні концепції, які за логікою умопобудов нерідко важко відрізнити від неоязичницьких релігійних текстів. Адже дуже часто концепції будують не на засадах наукової логіки і суворого дотримання наукової методології, а на ірраціональних принципах віри, а їх прибічники утворюють своєрідні секти. Автори таких новітніх псевдонаукових версій походження індоєвропейців чи арійців, як правило, політично заангажовані, ультрапатріотично налаштовані аматори, які, звичайно, не володіють певною проблемою, але абсолютно нетерпимі до критики своїх побудов. Їх історична міфотворчість є породженням ультрапатріотизму, зрозумілої недовіри до офіційної науки, аматорства та постколоніального комплексу меншовартості. Користь від цього псевдонаукового, ультрапатріотичного жанру для України сумнівна, а шкода очевидна. Крім того, що в складний період національної історії дезорієнтується громадськість, дискредитується українська наука в очах світової громадськості.

Отже, докорінні зміни в усіх сферах життя на пострадянському просторі наприкінці ХХ ст. призвели не тільки до заміни застарілої формаційної концепції історії людства на цивілізаційну, а й до появи великої кількості псевдонаукових побудов, у тому числі і в галузі індоєвропейстики. Не спиняючися на численних аматорських вправах у цій галузі, змушений приділити увагу деяким новітнім концепціям етногенезу індоєвропейців, запропонованим в останні роки фаховими археологами та істориками. На жаль, деякі з них такі ж фантастичні, бездоказові та амбітні, як і побудови аматорів. Маються на увазі новітні розробки

© Л.А. ЗАЛІЗНЯК, 2002

російських авторів докторів історичних наук В.О. Сафронова та Н.Р. Гусевої, а також кандидата історичних наук з України Ю.О. Шилова.

В.О. Сафронов у своїй монографії 1989 р.¹ виводив індоєвропейців з Південної Анатолії, з культури Чатал-Гуюк VI тис. до н. е. В останній своїй книжці, виданій у співавторстві з Н.О. Ніколаєвою 1999 р.², він опускає корінь індоєвропейців у фінальний палеоліт і пов'язує їх зі свідерською культурою Полісся IX тис. до н. е. Свідерці проголошені прямими пращурами кількох великих сімей народів: уральської (фінно-угри, нганасани, ненці), алтайської (тюрки, монголи, буряти, якути, хакаси, узбеки тощо) та індоєвропейської. Причому в основу цих побудов покладено книжку автора цих рядків 1989 р. До речі, у ній показано, що в період розквіту свідерської культури чисельність її носіїв не перевищувала 4000 осіб³. Як така незначна кількість людей могла поширити свої культурні надбання на величезних обширах Євразії від Німану до Заураля, Алтаю та Близького Сходу — важко уявити. Розселення постсвідерців зі Східної Балтії до Уралу підтверджується згаданими археологічними фактами, але щодо їх міграції на Алтай чи, тим більше, на Близький Схід, аж «до Синайського півострова», немає переконливих свідчень. Таку дальню мандрівку свідерців на південь В.О. Сафронов реконструює, спираючись на відомий факт певної подібності свідерського крем'яного інвентарю до виробів так званої тахунської культури Сирії та Палестини.

Тахунську культуру, або докерамічний неоліт В, Близького Сходу виділив Д. Мелларт⁴ на матеріалах поселення Єрихон у Палестині. Нижні шари відомої пам'ятки містять матеріали найдавнішої землеробської натуфійської культури, яку вважають пращуром афразійців (семітів, єгиптян, кушитів, берберів тощо). Близько 7200 р. до н. е. натуфійський докерамічний неоліт А змінюється докерамічним неолітом В. Для цієї культури характерний відмінний від натуфійського крем'яний інвентар, який дещо нагадує свідерський. Поширюються подібні до свідерських двоплощинні човнуваті нуклеуси, наконечники стріл із плоскою підтескою насаду — верболисті типу Амур та черешкові типу Єрихон. Разом з тим у комплексах докерамічного неоліту В, що датується кінцем VIII — початком VI тис. до н. е., знайдені численні жинвні ножі, пилки, свердла та інші не властиві Свідеру вироби.

Докладний аналіз крем'яної індустрії докерамічного неоліту В подано у фундаментальній збірці «Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent», що вийшла друком 1994 р.⁵ Жоден з кількох десятків її авторів, у тому числі й такі знані фахівці з польського Свідеру, як С.К. Козловський та В. Тауте, не вважає докерамічний неоліт В Сирії та Палестини похідним від свідерської культури. Д. Мелларт висловив думку, що тахунська культура почала формуватися на півдні Анатолії. Певна подібність тахунських виробів із кременю свідерським могла виникнути конвергентним шляхом, на основі технології отримання верболистих пластин з двоплощинного човнуватого нуклеуса, добре відомої не тільки свідерцям, а й у пізньому палеоліті Левану (Ксар-Акіл, Сирії (Мурібет, Харанех IV)⁶.

В.О. Сафронов⁷ вважає, що свідерці Західного Полісся під тиском льодовика, який у дріасі III нібито просунувся з півночі до Карпат, мігрували в південному напрямку на Балкани і перейшли по кризі замерзлої протоки Дарданелли в Малу Азію. Звідси «перші у світі скотарі, носії свідерської культури» просунулися в Сирію та Палестину, де близько 7200 р. до н. е. захопили у пращурів прасемітів натуфійців фортецю Єрихон. На думку згаданого дослідника, крем'яна індустрія та домобудівництво шарів докерамічного неоліту В Єрихону та Бейди демонструють «повну подібність» свідерським і навіть «абсолютний збіг» елементів культури.

Як автор досліджень свідерських пам'яток Полісся, на які посилається В.О. Сафронов, вважаю, що останнє його твердження є значним перебільшенням. Важко уявити щось спільне між вкритими розмалованим тиньком напівсферичними та прямокутними глинобитними будівлями землеробів субтропіків та примітивними чумами свідерських мисливців на тундрового оленя. Ніяких даних про знайомство свідерців зі скотарством також немає. До того ж носії тахунської культури, судячи з антропологічних матеріалів поховань, були грацильними середземноморцями, тобто автохтонами Близького Сходу. Прильодовикова Євро-

па, звідки походять свідерці, здавна була домівною принципово іншого антропологічного типу — масивних північних європеїдів-кроманьйонців, рештки яких відсутні в шарах докерамічного неоліту В. Та й край льодовика в дріасі III не просувався на південь до Карпат, а утворював північний берег Балтійського озера⁸. А в такому разі безпричинна міграція тундрових мисливців за 3000 км через кілька природно-ландшафтних зон у субтропічну Палестину з паралельним освоєнням скотарства та землеробства виглядає більш ніж фантастичною, як і «вкриті кригою Босфор і Дарданелли». Не дається реальною і небувала трансформація усього за кілька сторіч первісних палеолітичних мисливців на тундрового оленя у розвинене суспільство субтропічних скотарів та землеробів, що знаходилися на стадії протоцивілізації і будували міста.

В.О. Сафронов⁹ (1999, с. 67, 239) називає свідерців євразійцями, археологічним відповідником бореальної мовної спільноти М.Д. Андрєєва¹⁰. На його думку, східні свідерці, що лишилися у Східній Європі, започаткували уральську та алтайську сім'ї народів, а ті, що пішли на Близький Схід, були праіндоєвропейцями. У VI ст. вони нібито створили на півдні Анатолії цивілізацію Чатал-Гуюк. Саме звідси праіндоєвропейці, за В.О. Сафроновим, переселилися на Балкани і далі через Подунав'я — у Центральну та Східну Європу. Ця версія походження пращурів індоєвропейських народів із цивілізації Чатал-Гуюк на півдні Анатолії, з подальшим їх просуванням через Балкани в Центральну та Східну Європу, лягла в основу докторської дисертації В.О. Сафронова (1989)¹¹. Отже, через 10 років він доповнив свою концепцію походження індоєвропейців з Анатолії фантастичним сюжетом про витоки цивілізації Чатал-Гуюк VI тис. до н. е. із суспільства прильодовикових мисливців на північного оленя свідерської культури Полісся IX тис. до н. е.

Усі ці сміливі, але відірвані від конкретного археологічного матеріалу побудови надто умоглядні, щоб бути переконливими. Водночас вони створюють примарне історичне підґрунтя під відому неоімперську концепцію євразійства, започатковану графом М. Трубецьким на початку XX ст. і відроджувану нині у постімперській Москві.

Російський індолог **Н.Р. Гусєва** декларує власну версію арктичної прабатьківщини індоєвропейців¹² без будь-якого критичного аналізу наукового доробку попередників. Спираючись на відому, але застарілу працю Г. Тилака 1903 р. «Арктична батьківщина у ведах»,¹³ вона вважає індоєвропейською прабатьківщиною північ Європейської Росії, а саме Кольський півострів, Архангельщину. Аджє арії, за Ригведою, були світлопигментованими, а блондинів на Біломор'ї багато. Нібито в XIII, XII тис. до н. е. праіндоєвропейці з'являються на зазначених територіях, де засвоюють скотарство. Пізніше під тиском наступаючого льодовика вони рухалися на південь трьома потоками: праслов'яни — у Середнє Подніпров'я та на Волинь, ірано-арії — уздовж Уральського хребта в Іран. Індю-арії переселялися з Російського Заполяр'я на південь в Індію шляхом, що проліг між Волгою та Дніпром. До речі, легендарний галюциногенний напій аріїв соому (хоому) Н.Р. Гусєва називає молочним самогоном, який, на її думку, був давнішим від плодово-овочевого самогону трипільських племен Причорномор'я¹⁴.

Не вдаючись у дискусію про пріоритет винайдення самогону енеолітичної доби, сам факт існування якого не має жодних доказів, крім сміливого твердження дослідниці, зазначаю, що всі інші положення згаданої концепції аргументовані на рівні самогонаваріння загадкових аріїв Архангельщини чи трипільців, які, до речі, у Причорномор'ї не жили.

Зокрема, у зазначений час зародження індоєвропейців Кольський півострів був ще вкритий льодовиком, а сучасна Архангельщина абсолютно безлюдна. Численні археологічні матеріали переконливо свідчать, що Східну Європу північніше широти Санкт-Петербурга люди заселили з півдня не раніше середини VIII тис. до н. е., тобто на 4—5 тис. років пізніше, ніж вважає Н.Р. Гусєва. Не було ніякого суттєвого наступу льодовика, під тиском якого нібито індоєвропейці мігрували на південь. У ранньому голоцені (VIII—VI тис. до н. е.) льодовик лише відступав, а міграційні потоки в той час рухалися з Південно-Східної Балтії на північ Східної Європи, а не навпаки¹⁵. Про перехід до скотарства праіндоєвропейців в умовах Арктики не може йтися. Величезна кількість фактів

свідчить, що скотарство разом із domestikованими тваринами (вівця, коза, бик), дикі предки яких походять із Близького Сходу, потрапили в Європу саме звідти. Археологія взагалі не фіксує рух індоєвропейців з півночі Східної Європи на південь.

Словом, археологічні факти абсолютно заперечують умоглядні і неаргументовані твердження Н.Р. Гусевої про арктичну батьківщину індоєвропейців. Проте згадка російської дослідниці про трипільський самогон нагадує нам про іншу екзотичну версію походження індоєвропейців із трипільської держави Арати, автором якої є «народний академік» (як він себе називає) Ю.О. Шилов.

Невтомний дослідник космічних тасмниць українських курганів **Ю.О. Шилов** поклав в основу власної версії походження індоєвропейців згадку шумерських джерел кінця III тис. до н. е. про легендарну державу Арату. Химерні побудови колишнього співробітника Інституту археології НАН України по суті не є науковою концепцією, оскільки остання передбачає серйозну наукову аргументацію, яка практично відсутня в його побудовах, і виключає містичні пасажі, яких так багато в текстах згаданого автора.

Свою казку про Арату Ю.О. Шилов починає із загадкової доби прильодовикових мисливців на мамонтів «за 14 тисячелетий до біблейного сотворення мира», тобто 21 тис. років тому, коли «таял последний ледник»¹⁶. У той час нібито між Піренеями та Алтаєм виникла система печерних святилиць, де спеціальні жерці записували нагромаджені прильодовиковими мисливцями знання. Для раціонального полювання територія між Карпатами та Кавказом (Арата) була поділена згаданими жерцями косим хрестом на чотири ділянки, які мисливці по чергово експлуатували. Унаслідок катастрофічного вимирання мамонтів у XII—IX тис. до н. е. цивілізація мисливців на мамонта, за Ю.Шиловим, «скукожилась» до гротів Кам'яної Могили (Шу-нуна) у Приазов'ї. Ще наприкінці палеоліту «мудреці Шу-нуна», записавши знання мисливців на мамонта на скелях Кам'яної Могили, тим самим «ізобрели першую письменность».

Поширення землеробства на Близькому Сході зумовило виникнення іншого святилища — Чатал-Гуюк (Шу-еден) на півдні Анаболії. «Группы поисковиков Шу-эдена» прибули на Кам'яну Могилу і «договорились о взаимопомощи». «Так с дружественного договора 6200 ± 97 г. до Р.Х. началась древнейшая цивилизация нашей планеты». Вона прийняла назву попередньої цивілізації мисливців на мамонта — Арата. Її населення почало змішуватися з прибульцями з Малої Азії, поступово змішуючись у бік Дніпра, де утворило відому трипільську культуру. Трипільська Арата стала «апофеозом ісконно общинного строя, представляла собой доклассовое («первобытнокоммунистическое») государство, управляемое жрецами — интеллектуальной элитой. Власть ее зиждилась на институте Спасительства». Досягнувши певного віку, жерці-спасителі спалювали себе разом з «городами и весями державы» Арати.

«Правители Аратты внедрили своих эмиссаров в полукочевую стихию» споріднених індоєвропейських скотарів Лівобережжя Дніпра. Ці бродячі жерці проторували шлях із нижнього Дніпра до Месопотамії (азово-чорноморська лінія розвитку енеоліту), який став стрижнем формування аріїв — Аріаном. Вони ж започаткували в болотах Месопотамії в IV тис. до н. е. Шумер. Сюди переселилася частина населення Арати «вследствие Потопа, вызванного землетрясением и соединением Средиземного моря и Черного, образованием моря Азовского».

«Словно череп и таз — общинную Аратту и рабовладельческий Шумер, который выводил себя из Аратты, — соединил как хребет Ариан. Этот главный эмбрион всемирной цивилизации — начавший было обрастать иноэтничными двойняшками Египта, Китая, Перу — был инфицирован в XXIV—XXI ст. до н. е.» ордами семітів, які, тікаючи від наступаючої на Аравію пустелі, заповнили Шумер і Єгипет. «Из этих орд выделилось особо разбойное племя евреев... и принялось сочинять свою версию Священной Истории».

У Придніпров'ї зберігся корінь Арати, яка «еще до своего превращения в древнейшее государство, а затем став государственным ядром изначальной общности индоевропейских народов — была тождественна протославянам, русская ветвь которых сформировалась в 2300—1700 г. до н. э. в Орияне-Ориссе (в приморской части Аратты) вместе с Дажбогом и Сварогом «Велесовой кни-

ги» — с Тельдом, возглавившим Солнечный Зодиак»¹⁷. «Из причерноморской Ориссы состоялось массовое переселение на кораблях крито-микенского типа... в Малоазийскую Троаду — положившее начало зарождению русской ветви восточных славян. В то время как оставшиеся в приднепровской Аратте составили ядро будущих украинцев, а двинувшиеся отсюда в полесье — на Берестейщину — ядро будущих белорусов». Росіяни, що прибули в Троаду, воювали в Троянській війні, а потім подалися в Етрурію, де отримали ім'я етрусків¹⁸. Пасіонарні пращури росіян, за Ю.О. Шиловим, не всиділи в Етрурії і подались на своїх кораблях до Скандинавії, де нібито започаткували цивілізацію вікінгів. Пізніше під іменем варягів вони повернулися в Подніпров'я, де заснували державу Русь. І лише під тиском татар росіяни нарешті відійшли у свою сучасну батьківщину на верхній Волзі, де й започаткували Московське царство.

Свідомо переказують суть казки Ю.О. Шилова про Священну Арату його ж лексикою, аби передати дух цього сакрального документу. Важко сказати, чого більше в претензійній «концепції» світової історії Ю.О. Шилова: нестримної фантазії, свідомого перекручень чи неусвідомлюваних нісенітниць.

Так, 21 тис. років тому льодовик не відступав, а наступав: 21—18 тис. років тому — це доба максимального похолодання в Європі. Мамонти вимерли не в XII—IX, а в XIII тис. до н. е. У пізньому палеоліті вони взагалі не жили в Приазов'ї, тому «цивілізація мисливців на мамонта» не могла «скукожитися» до Кам'яної Могили. Інакше як чистим домислом фахівці з кам'яної доби, до яких я належу, не можуть назвати твердження про поділ спеціальними жерцями угідь мисливців на мамонта «косим крестом» для їх раціонального використання. Про цивілізацію мисливців на мамонта, жерців та писемність у палеоліті, що «сложилась задолго до XII тис. до н. э.», може говорити лише повний невіглас у проблематиці кам'яної доби. Змушений нагадати відомі студентам-археологам прописні істини. Писемність та жерці з'являються в ранньокласових суспільствах на зорі державності, а обов'язковою ознакою цивілізації є наявність: 1) міста, 2) писемності, 3) державності. Незручно навіть нагадувати археологу-первіснику про ці банальні істини.

Чистою фантазією є спроба видати трипільську культуру Правобережної України за легендарну Арату шумерів. Про неї дізнаємося з шумерійського епосу, записаного на глиняних табличках уже після завоювання Саргоном Великим Шумеру, а саме в XXII ст. до н. е. Арата була розташована на схід від Нижньої Месопотамії, за столицею Еламу Сузами, на Іранському нагір'ї, де добувають лазурит, золото, срібло, олово та мідь. Як відомо, трипільська культура лісостепового Правобережжя Дніпра була поширена далеко від гір з покладами згаданих екзотичних мінералів та дорогоцінних металів. М.В. Відейко¹⁹ переконливо довів, що шумерійська Арата знаходилася в горах Ірану, а не в Україні.

Такими ж вигадками, що суперечать не тільки відомим науці фактам, а й здоровому глузду, є фантастичні твердження Ю. Шилова про палеолітичні написи на стінах гротів Кам'яної Могили, «сотню каменних книг чотирнадцяти-пятидесятичелетнего прошлого из того же Шу-нуна», про делегацію жерців з Чатал-Гуюку (Південна Анатолія) та дружню угоду з ними «о взаємодопомоги» 6200 р. до н. е., про переселення трипільців до Месопотамії і заснування Шумеру, про походження семітів з Аравії. Семіти (араби та євреї) належать до афразійської сім'ї народів, до якої також входять бербери, кушити, стародавні єгиптяни. Батьківщина всіх афразійців, у тому числі семітів, не Аравія, а Сирія, Палестина, Ліван. Домислом чистої води є безапеляційне твердження, що «русская ветвь индоевропейцев сформировалась в 2300—1700 г. до н. э.» у Причорномор'ї²⁰.

Етнологічні екскурси Юрія Олексійовича щодо походження українців, білорусів, а особливо росіян, взагалі звучать анекдотично. Глибоке враження залишає вдалий сюжет про героїчний морський рейд росіян на кораблях крито-микенського типу на Трою і далі в Етрурію («этрусски — это русские»). А раз так, то, за Ю.О. Шиловим, виходить, що справжніми героями «Іліади» та «Одисеї» були ніякі не греки, а браві російські мореплавці. Значить, хитрі греки та латиняни нахабно загарбали найяскравіші сторінки стародавньої історії великоросів, описані ще легендарним Гомером.

Безпрецедентну непосидючість прашурів росіян, за Ю.О. Шиловим, які з його батьківщини в Приазов'ї нібито спочатку помандрували в Трою, далі на Апенніни (етруски), потім у Скандинавію (варяги), звідки в Подніпров'я (руси) і нарешті на верхню Волгу (великороси), лишимо без коментарів на совісті згаданого автора.

Аргументом на користь участі росіян у троянській війні нібито є «необычайное значение «славы» в гомеровском эпосе». Проте поняття «слава» у Гомера передавалося лексичною формою, яка в грецькій не перегукується з етнонімом «славяне», як це має місце в російській мові. Та й чому під етнонімом «слов'яни» слід розуміти саме росіян, а не якийсь інший слов'янський народ, Ю.О. Шилов не пояснює.

Немає ні часу, ні бажання продовжувати безкінечний перелік відвертих нісенітниць аратської «концепції» походження індоєвропейців Ю.О. Шилова. Чи так уже потребують наукової аргументації його твердження? Адже жанр його текстів не науковий, а скоріше, сакральнорелігійний. На відміну від наукових концепцій, які будуються на засадах наукової логіки, релігійні догми потребують не аргументації, а лише беззаперечної віри. Схоже, чогось подібного очікує від своїх читачів і Юрій Олександрович, який не випадково проголосив себе спасителем людства, що отримав священні знання мало не від брахманів священної Арати. Свою більш ніж скромну брошуру під претензійною назвою «Победа» він порівнює з великими епосами, а «описуемые события вполне соизмеримы... с деяниями полубогов», відображеними у Ведах та Біблії. Ю.О. Шилов упевнений, що не пише, а творить світову історію: «Так что, герои «Победы!», как вошли мы с вами в историю, так там и останемся; раньше следовало бы о своем престиже подумать!»²¹.

Показовими щодо цього є його тексти, які говорять самі за себе. Прозоро натякаючи на власну особу, Ю.О. Шилов патетично закликає: «давайте-ка... почитать тех поводырей, которые живут среди нас» або: «Не следует, братья-славяне, срывать с себя ветхозаветные, новозаветные и прочие чужеродные, но к плоти прикипевшие формы... И в годину тяжелую, когда чужие одеяния и маски начинают душить не шутя, только набухающий яркой силой корень способен спасти от удушья! И если русский (чому не український? — Л. З.), славянский, индоевропейский, аратский наш корень откроется токам весны — то пробьются свои и листва, и цветы! сбрасывая с кроны ожившего дерева мишуру зловредных омел»²². Яка там наука! Тут уже Ю.О. Шилов — грізний язичницький шаман, що натхненно камлає перед своїми нерозумними дітьми, братами-слов'янами.

Схоже на те, що Юрій Олександрович впевнено рухається від археології до популярного на пострадянських просторах неоязичництва. І це його право. Проте тоді не варто ображатися на колег, які не сприймають його сакральні тексти як наукові.

Однак поєднувати язичницькі камлання зі скрупульозною наукою — справа контрпродуктивна, що наочно демонструють праці Ю.О. Шилова. Власна «концепція» світової історії через бездоказовість і абсурдність головних положень є таким же квазінауковим сурогатом, як «плодово-овочевий самогон трипільців» згаданої Н.Р. Гусевої. Ця концепція не тільки не наближає нас до істини, а й заводить українську громадськість і науку на манівці, дискредитує їх, робить посміховиськом в очах цивілізованого світу.

Доводилося чути від зацікавлених проблемами первісної історії аматорів, що Ю.О. Шилов — «фундатор арійства в українській історії, який вдало розшифрував Ригведу». Ригведу давно дешифровано, і «народний академік» навряд чи щось додасть, тому що не знає санскриту. Генетичне коріння аріїв в українських степах відкрили задовго до Ю.О. Шилова німець О. Шрадер 1880 р. та англієць Г. Чайлд у своїй знаменитій книзі «The Arians» (1926). Вагомий внесок у складну проблему походження іранських народів (у тому числі легендарних аріїв) з півдня Східної Європи зробили Т. Сулемірський, М. Гімбутас, В. Даниленко і сучасні дослідники Е. Кузміна, Д. Меллорі, Д. Ентоні, В. Отрошенко, Ю. Павленко та ін. Власний доробок Ю.О. Шилова в цій проблематиці полягає в тому, що він, за його виразом, «інфікував» її фантазіями про космічні та-

смищі курганів із «силовими установками в виде магнитного канала с биоэнергетичным трансформатором»(!?), «пришельцами из иных миров» та іншою містикою ²³.

Змішування в праці, що претендує на науковість, двох несумісних жанрів (фантастики з наукою) неминуче веде до профанації останньої. А це не тільки віддаляє нас від розуміння складного наукового питання походження аріїв, а й дискредитує цю проблематику не менше, ніж її дискредитували зайвою політизацією та расистськими надбудовами політики Третього Рейху.

Отже, свої фантазії на теми індоєвропеїстики та світової історії Ю.О. Шилов не обтяжує зайвою аргументацією, зате супроводжує такими пікантними сюжетами, як політ відьми над розкопаним курганом, візит до тунелю безсмертя, натяки на космічних прибульців і заповіді загадкових брахманів тощо. Оскільки наука — це не художній вимисел і не декларації, а насамперед аргументація, яка практично відсутня в працях Ю.О. Шилова, то вітчизняний й зарубіжний археологічний загал уже не сприймає голослівні претензії Ю.О. Шилова. Адже вони нагадують гостросюжетну фантастику, багато приправлену грубими образами опонентів, політичними звинуваченнями в націоналізмі, сіонізмі, зраді слов'янських святинь та інших смертних гріхах.

Справа ускладнюється хворобливою амбітністю Юрія Олексійовича, який відверто називає себе «спасителем людства», що нібито марно намагається «обогатити величайшей мудростью... Украину...». Він «новый гений», якому «вложили стяг славы Отечества в руку и подвигли на ПОБЕДУ» ²⁴. Крім того, Юрій Олексійович — академік «Русской Православной академии и Украинской академии оригинальных идей». Дивує, що потаємною мрією такої титульованої особи, двічі академіка, є якийсь банальний ступінь доктора наук, за здобуття якого він уже багато років веде жорстоку боротьбу. Детективна історія титанічної боротьби Ю.О. Шилова за жадані докторські еполети значно цікавіша його вимученої, квазінаукової версії походження індоєвропейців.

Російськомовний Ю.О. Шилов, від якого ніхто ніколи не чув українського слова, на початку 90-х стає щирим українським націоналістом. Причина проста: його псевдонаукову фантастику погодилися друкувати деякі українські журнали («Український Світ», «Індоєвропа»). Як писав класик української поезії В. Сосюра:

«І пішов я тоді до Петлюри,
Бо в мене штанів не було...»

Редактор «Індоєвропи» навіть взявся видати найбільшу за обсягом добірку фантазій двічі академіка — «Прародину ариев». У процесі роботи над рукописом видавець несподівано відкрив для себе, що щирий патріот України Ю.О. Шилов друкується в антиукраїнському «Русском слове». Стався гучний скандал, у процесі якого благодійник дізнався зі сторінок чергової книги Ю.О. Шилова про все, що думає про нього колишній протеже: «националист худшего толка, вражина, авантюрист, сволочь, пигмей», що до того ж украв найціннішу частину рукопису. Виявилось, що в автора банальної «Прародины ариев» алергія на видання «на украинском языке», а бандерівці разом з полпотівцями — «националисты худшего толка, способные на любые подлости и преступления...». Ненька-Україна також отримала догану і наказ спочатку розібратися зі своїми націоналістами, «а потом уж осваивать такие капитальные вещи, как «Прародина...» ²⁵.

Праведний гнів колишнього українського націоналіста на колишніх своїх благодійників - «бандерівців» неважко зрозуміти. Адже «догадываясь о предстоящем «завале» докторской моей диссертации в Первобытном отделе ИА НАНУ, я заранее договорился о возможности ее защиты на кафедре археологии МГУ» ²⁶. І дійсно, після невдалої спроби протягти свою химерну «Прародину...» з її польотом відьом, тунелем безсмертя та заповідями брахманів через згаданий Інститут археології НАН України в Києві як докторську дисертацію (подробіці див.: Археологія, 1996, № 2, с. 103—120), двічі академік подався в «круговерть российской столицы; там хоть братья-славяне живет и интеллектуальная элита мощней...» ²⁷.

Однак одіозна праця нового «спасителя» не знайшла прибічників і серед московських археологів. «В Москве меня поджидало примерно то же, что в Ки-

еве... Доклады мои тамошний Первобытный отдел принимать отказался... Однако надо же кому-то работать на сохранение связей, на воссоединение культурно-исторического наследия и интеллектуальной элиты обеих славянских держав... Так стал я руководителем научно-культурологического центра Российского общенародного движения. Устав РОДа предусматривает «объединение народов России и бывшего СССР на основе всемерного развития, взаимного уважения традиций, обычаев, веры, культуры каждого из народов в единое экономическое пространство и оборонный союз на территории СССР»²⁸.

До болю знайоме для багатьох поколінь українців формулювання негайно перетворило «потомка задунайских, а значит, и запорожских казаков» у «славянина до мозга костей... русского человека», стурбованого жидо-масонською загрозою «корням русской истории»²⁹. Це коріння він активно захищає на шпальтах одіозного журналу російських неонацистів «Наследие предков» (див. № 1 та ін.).

Однак «замдиректора (Института археологии НАН Украины в Киеве. — Л. З.) Козак Денис Никодимович... подвел черту под моей эпопеей раскопок... тщетных усилий обогатить величайшей мудростью родной Институт... Академию... Украину...»³⁰. Саме так оцінив свою дворічну співпрацю з радикальними націоналістами та неонацистами Москви Ю.О. Шилов, коли його відрахували з ІА НАН України за два роки прогулів. Юрій Олексійович не залишився в боргу перед «родным Институтом» і змішав увесь його колектив із брудом у двох нових опусах художньо-публіцистичного жанру: «Хомо советикус» (1997) і «Победа» (2000). У них, як і в інших своїх літературних працях, головним героєм і врешті-решт, «победителем», є сам автор. Повість «Победа» присвячена титанічній боротьбі нового «спасителя людства» з осередком сіонізму й кайнітства, тим же Інститутом археології НАН України. Схоже, дворічне стажування у неонацистів білокам'яної не пройшло для Ю.О. Шилова даром. Колишні «никчемные хуторянские националисты худшего толка» дивовижно трансформувалися в «предателей Украины, сионистов, кайнитов» и просто в сакраментальних «ожидят».

На шляху дискредитації «родного Института» новий місяць не зупинився і перед спекуляціями на пам'яті померлих. Мало не всі археологи України, які з різних причин відійшли за останні чверть сторіччя, в «Победу» зараховані до числа жертв сіонізму із ІА НАН України.

Стийке почуття відрази до всього, що пов'язане з діяльністю Ю.О. Шилова, у переважній більшості археологів України поки що утримує їх від адекватної й конкретної юридичної реакції на бруд, який академік оригінальних ідей періодично виливає на «родной Институт» з трибун різноманітних аудиторій, зі шпальт газет, на радіо. Автор цих рядків не є винятком з археологічного загалу, який просто не бажає мати справу з «народним академіком». Адже дискутувати нема про що, бо в його «концепціях» наука й не ночувала, а брудом у черговому автобіографічному опусі будеш облитий обов'язково.

Співпраця Ю.О. Шилова з російськими радикальними націоналістами була плідною і суттєво вплинула як на світогляд самого православного академіка оригінальних ідей, так і на його епохальну концепцію світової історії. Він повернувся з «круговерти российской столицы» у провінційний Київ переконатим борцем зі світовим сіонізмом та «колониальной экспансией Запада...» за об'єднання братів-слов'ян в єдиний економічний простір та оборонний союз.

Відповідні новому баченню світової історії пасажі з'явилися і в фантастичних побудовах «академіка». Якщо раніше сліди Арати простежувалися до часів Київської Русі, то тепер Російська імперія стає «прямой наследницей древнейшего в мире государства Аратты... и, следовательно, хранительницей этнокультурного корня индоевропейских народов и земной цивилизации вообще, — она намного более иных мировых держав хранила и традиции, и потенциал коммунизма, возможность «построения светлого будущего» на основе «воспоминаний о райском прошлом». С крушением Российской империи начался смертоносный процесс...» Отже, негайно слід рятувати аратську Російську імперію, «восстановит историческое сообщество» шляхом об'єднання слов'ян. «Ядром объединительных процессов становятся Беларусь, Россия и Украина». Тільки тоді ста-

не можливою побудова комунізму «грядущего... где предрасположенные к умственному труду должны прогнозировать и повелевать, предрасположенные к физическому — обязаны руководствоваться и созидать»³¹. Або, як прозвучало у виступі Ю.О. Шилова на українському радіо 06.10.2001: «Правити будуть мудрі, дужі — працювати, сміливі — воювати, жінки — народжувати». Краще не скажеш, особливо щодо жінок. Надто це нагадає вікопомне «Кожному своє» на воротах нацистського концтабору. Цікаво, хто визначатиме «мудрых и способных к умственному труду», які будуть «повелевать»? Чи не сам «спаситель людства»? Якимось не дуже хочеться опинитися в такому «коммунизме грядущего» під орудою мудрого «спасителя» Юрія Олексійовича.

Ця добре знайома українцям пісенька не випадково привезена саме з першопрестольної. Слов'янам пропонують гуртом рятувати колишню свою «тюрму народів» уже як запоруку збереження індоевропейської цивілізації від натиску Сіону та Заходу, єдину надію на «построение коммунизма грядущего» під заманливим гаслом «Кожному своє». За Ю.О. Шилевим, нібито саме так заповідали брахмани «чести и славы славян трипольской Аратты» ще 8 тис. років тому.

Отже, пріснопам'ятну «колиску братніх народів» народний академік спускає у загадкову добу мисливців на мамонтів і трипільських брахманів, що, звичайно, зобов'язує до єднання в «єдиное экономическое пространство и оборонный союз на территории бывшего СССР». Зрозуміло, навколо кого і проти кого. Виходить, ще трипільські брахмани заповіли Україні повернутися до старого імперського стійла і звично плентатися за скрипучим, закривавленим возом московського імперіалізму в його безнадійному протистоянні цивілізованій Європі. Ця сумна перспектива дійсно чекає на Україну, якщо вона в черговий раз наступить на історичні граблі і піддасться настирливим закликам нових емісарів Москви до чергового братського «єднання». А для переконання «упрямых хохлов все средства хороши» — від нафтогазового крану до байок про новий союз братніх народів.

На конкретних прикладах бачимо, що багато новітніх версій походження індоевропейців по суті не є науковими. Їх автори свідомо чи підсвідомо переймаються не стільки пошуками істини, скільки вирішенням конкретних політичних проблем сьогодення шляхом побудови вигідних для себе квазінаукових концепцій минулого.

¹ Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989.

² Николаева Н.А., Сафронов В.А. Истоки славянской и еurasийской мифологии. — М., 1999.

³ Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя финального палеолита Украинского Полесья. — Киев, 1989. — 163 с.

⁴ Мелларт Д. Древнейшие цивилизации Древнего Востока. — М., 1982.

⁵ Neolithic Chiepped Stone Industries of the Fertile Crescent / Ed. by H.G. Gebel, S.K. Kozłowski. — Berlin, 1994. — 601 p.

⁶ Ibid. — P. 33.

⁷ Николаева Н.А., Сафронов В.А. Истоки ... — С. 249, 299.

⁸ Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — С. 33.

⁹ Николаева Н.А., Сафронов В.А. Истоки ... — С. 67, 239.

¹⁰ Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский язык. — М.: Наука, 1986. — 280 с.

¹¹ Сафронов В.А. Индоевропейские прародины...

¹² Гусева Н.Р. Арктическая родина в Ведах // Древность: Арьи. Славяне. — М., 1996. — С. 8—31.

¹³ Тилак Б.Г. Арктическая родина в Ведах. — М., 2001. — 526 с.

¹⁴ Гусева Н.Р. Арктическая родина ... — С. 27.

¹⁵ Ошибкина С.В. Веретъе I. Поселение эпохи мезолита на Севере Восточной Европы. М., 1997. — С. 152. Кольцов Л.В., Жилин М.Г. Мезолит Волго-Окского междуречья. Памятники бутовской культуры. — М., 1999. — С. 139—145, Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного-заходу Східної Європи. — К., 1999. — С. 232—246.

¹⁶ Шолов Ю.А. Победа. — Киев, 2000. — С. 59—62.

¹⁷ Там же. — С. 62

¹⁸ Там же. — С. 75.

- ¹⁹ *Відейко М.Ю.* У пошуках держави Арати // *Археологія*. — 1995. — № 2. — С. 104—118.
²⁰ *Шилов Ю.А.* Победа... — С. 59—62.
²¹ *Там же.* — С. 3.
²² *Там же.* — С. 78, 98.
²³ *Там же.* — С. 86, 87.
²⁴ *Там же.* — С. 48, 58, 70.
²⁵ *Шилов Ю.А.* Прародина ариев. — Киев, 1995. — С. 610—612.
²⁶ *Шилов Ю.А.* Победа... — С. 50.
²⁷ *Там же.* — С. 52.
²⁸ *Там же.* — С. 52, 56—58.
²⁹ *Шилов Ю.А.* Прародина ариев... — С. 610; *Шилов Ю.А.* Победа... — С. 50, 53.
³⁰ *Шилов Ю.А.* Победа... — С. 58.
³¹ *Там же.* — С. 76, 92, 105.

Одержано 20.02.02

Л.Л. Зализняк

НОВЕЙШИЕ МИФЫ В ИНДОЕВРОПЕИСТИКЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В переломные периоды истории происходит смена старых исторических концепций новыми, более соответствующими духу времени. Однако появление последних, как правило, сопровождается большим количеством «интеллектуального брака»: религиозных ересей, квазиидеологий, псевдонаучных концепций. Так, замену устаревшей формационной концепции человеческой истории на постсоветском пространстве относительно новым цивилизационным подходом Шпенглера—Тойнби сопровождает сонм квазинаучных исторических «концепций» А.Т. Фоменка, О.О. Бушкова, Ю.М. Каныгина и др. Постсоветская индоевропеистика также породила многочисленные экзотические версии происхождения народов индоевропейской семьи, которые в условиях тотального отторжения прошлого обществом претендуют на роль могильщиков традиционных академических концепций генезиса индоевропейцев. Среди них — свидерская версия происхождения евразийцев (индоевропейцев, финно-угров, тюрко-монголов) В.О. Сафронова, смелая попытка Н.Р. Гусевой вывести индоевропейцев из русского Поморья, экзотические тексты Ю.А. Шилова о трипольской Аратте как основе не только индоевропейских народов, но и всей современной цивилизации. Их критическому анализу посвящена данная статья.

L.L. Zaliznyak

NEW MODERN MYTHS IN THE INDO-EUROPEAN STUDIES OF THE EASTERN EUROPE

During the crucial periods of history, the change of old historical conceptions into the new ones more correspondent to the spirit of time, usually takes place. However, the appearance of the last ones, as a rule, is followed by a number of “intellectual wastes”: religious heresy, quasi-ideology, and pseudo-scientific concepts. The change of the old historical conception of formations on the post-soviet background into the relatively new civilization approach by Spengler and Toynbee is accompanied by a number of quasi-scientific historical “conceptions” by A. T. Fomenko, O.O. Bushkov, Ju.M. Kanygin ect. The post-soviet Indo-European studies has also brought to life numerous exotic versions of origin of peoples of the Indo-European family, which within the conditions of total tearing away of the past by the society, pretend to the role of gravediggers for the traditional academic conceptions of the genesis of the Indo-Europeans. Among them, we can name the Sviderian version of origin of Euro-Asians (Indo-Europeans, Finno-Hungarians, Turko-Mongolian) by V.O. Safronov, the daring attempt of N.P. Guseva to find the origin of the Indo-Europeans in the Russian Pomorje, and Ju.A. Shylov’s exotic texts about Tripolian Aratta, as the basis of not only the Indo-European peoples, but also the whole modern civilization. The given article considers to their critical analysis.

РЕКОНСТРУКЦИЯ АРХИТЕКТУРНОГО ОБЛИКА ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ

На основе имеющихся археологических данных и с учетом опыта предыдущих разработок автор предлагает вариант реконструкции архитектурного облика Десятинной церкви.

Десятинная церковь была не только первым христианским храмом на Руси после официального принятия христианства, но и церковью, в которой заказчики хотели видеть все лучшее, что было построено до нее в христианском мире. Десятинная церковь не похожа ни на одного из своих предшественников, но в ней можно найти черты, которые присущи многим постройкам как до нее, так и после.

Реконструкцию архитектурного облика, объемного решения Десятинной церкви предпринимали неоднократно. Но все варианты реконструкции различаются между собой количеством куполов, высотой галерей (одно- или двухэтажные), этапами строительства, образцами прототипа, с которого строилась Десятинная церковь, и т. д.

О.М. Повстенко считал, что основное ядро Десятинной церкви — храм с тремя апсидами, тремя нефами и одноэтажными галереями — повторено в Киевском Софийском соборе (рис. 1). Между этими элементами в Софийском соборе вставлены двухэтажные галереи. Десятинная церковь, по его мнению, имела семь куполов, не считая завершений над симметричными, пристроенными к западному фасаду лестницами¹. Д.П. Сухов реконструировал церковь с двухэтажными галереями вдоль северного и южного фасадов и одноэтажным тамбуром с запада, над которым стояли кони, привезенные князем Владимиром из Корсуни. Перед церковью находились два столба². Н.В. Холостенко предполагал в Десятинной церкви аналогию со Спасским собором в Чернигове³, но только в части центрального подкупольного пространства. По его мнению, Десятинная церковь имела 16 куполов различного диаметра и часть этих куполов находилась над одноэтажными пристройками⁴. А.И. Комеч полагал, что за «образец (посвящение, тип, функция)» Десятинной церкви была принята Фаросская церковь, посвященная Богородице Большого императорского дворца в Константинополе, которую в то же время, пользуясь описанием Фотия, К. Манго и Р. Дженкинс «убедительно реконструируют... как храм, подобный церкви Климента в Анкаре»⁵. Согласно Г.Н. Логвину⁶, Десятинная церковь была с двухэтажными галереями, с лестничной башней в северо-западном углу. Его дочь, Н.Г. Логвин, видела в Десятинной церкви предшественницу пятикупольных церквей Киева. Сама церковь, по ее мнению, была симметричной, имела одноэтажные галереи и две круглые лестницы внутри постройки⁷. Ю.С. Асеев сделал три варианта реконструкции Десятинной церкви⁸. В первом варианте у него одноэтажные галереи, во втором и третьем — двухэтажные. Все варианты симметричны.

На основе сообщений летописей, анализа фундаментов, а также того, что от них осталось, Десятинная церковь, по нашему мнению, имела два образа, две модели храма⁹. Первоначально в 989 г. предполагалось создать трехапсидный, трехнефный храм с притвором, окруженным с севера и с юга открытыми галереями, с продольными симметричными лестницами, помещенными в притворе. Эта первая модель храма начала осуществляться, и основное ядро без галерей было частично построено (рис. 2).

Через 2 года, в 991 г., появляется новая модель храма, в основе которой сохранен трехапсидный, трехнефный храм с притвором. Пристройки расширены

для получения дополнительных комнат и отделены по первому этажу от основного объема двойными стенами, чтобы они, согласно Библии, «не прикасались к стенам храма». В новой пристройке с запада была расположена наружная лестница. Наружные лестницы первого образа, поскольку они, вероятно, были уже начаты строительством¹⁰, стали внутренними (рис. 3). Именно так получилось в венецианском соборе Св. Марка, после того как к основному объему возвели галереи.

Данных для реконструкции архитектурного облика, объемного решения немного, но тем не менее рассмотрим их.

В миниатюрах Радзивиловской летописи имеются три изображения Десятинной церкви¹¹. Первое изображение иллюстрирует нам то время, когда Владимир «помысли създати церковь Пресвятая Богородица» и «поручив Анастасу Корсунянину, и попы корсуньскии, и пристави служити в ней». Вторая миниатюра показывает, что князь Владимир дал «от имени моего и от градов моих 10-ю часть». И наконец, на третьей изображено положение тела князя Владимира в мраморный гроб в церкви Святой Богородицы Десятинной (рис. 4). Первые два изображения почти не отличаются друг от друга — церковь показана двухэтажной, однокупольной с тремя закомарами. Видимо, первые два изображения иллюстрируют, что само понятие «церковь» имело определенный смысл, и у них исчезают все индивидуальные черты.

Третье изображение церкви наделено индивидуальными чертами. Первое впечатление, что Десятинная церковь показана с западной стороны с двумя симметричными башнями, что и подкупало многих на симметричную реконструкцию западного фасада. Но, по-видимому, это изображение северного фасада. В пользу такого предположения свидетельствует часть апсиды церкви, которая видна в левом углу. В данном случае справа на втором плане показано шатровое покрытие над лестничной башней. На гравюре изображено тело Владимира, захо-

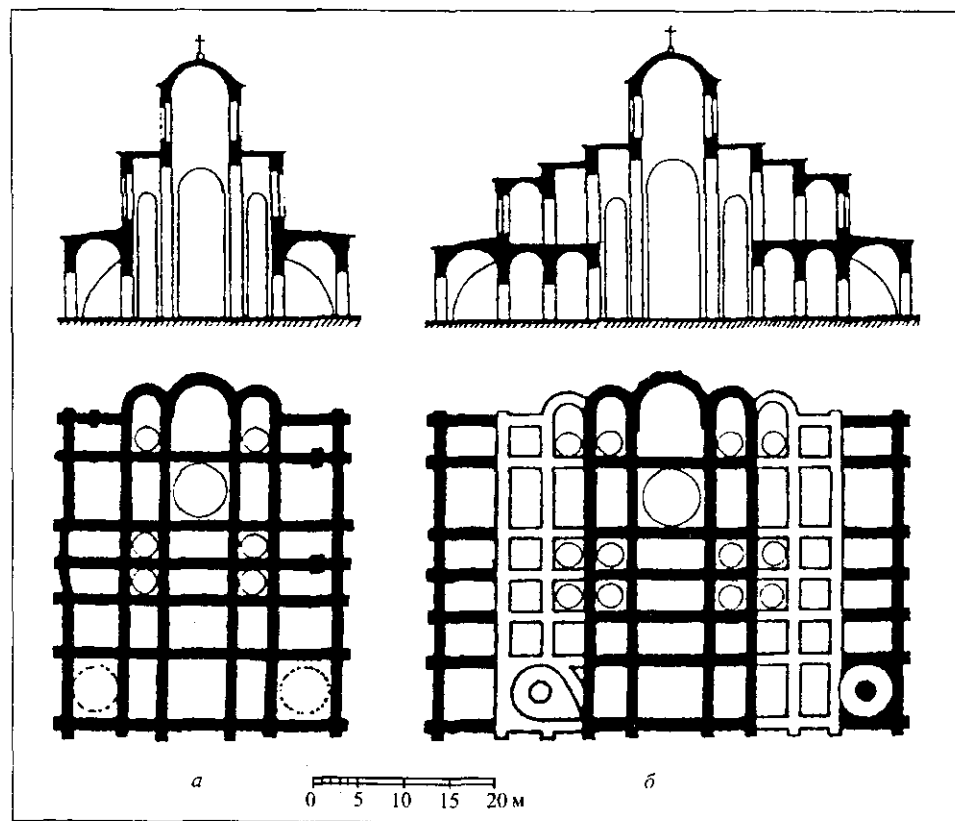

Рис. 1. Реконструкция Десятинной церкви (по О.М. Повстенко): а — Десятинная церковь; б — Киевский Софийский собор

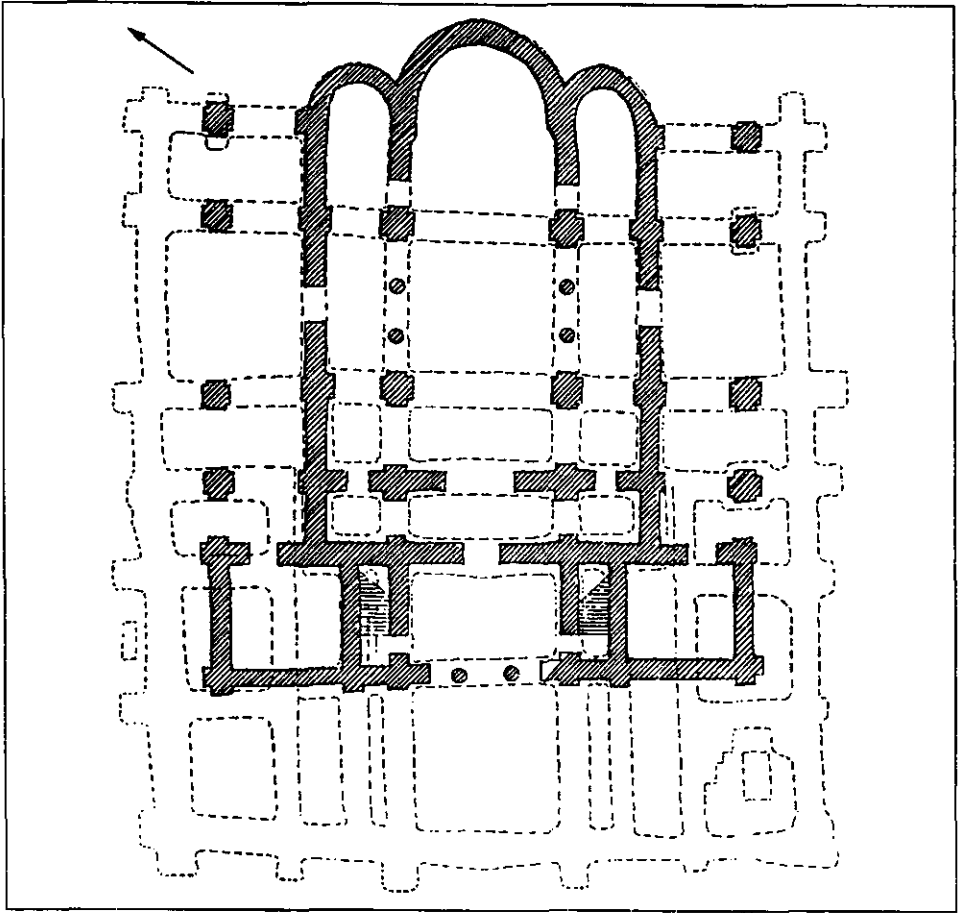

Рис. 2. Первоначальный замысел Десятинной церкви. 989 г.

роненное вдоль стены. На раскопках Каргера ¹² в центре видны два захоронения, параллельные продольным стенам. Правда, эти захоронения на гравюре изображены головой на восток, а на раскопках М.К. Каргера показаны головой на запад. Вероятно, на гравюре изображено так, как было принято в иконографии, а не на самом деле. На иконах, иллюстрирующих «положение во гроб», тело Христа расположено головой на левую сторону.

Из археологических раскопок конца 30-х годов XX в. важнейшей для решения нашей задачи была находка фрагмента упавшей закомары длиной около 4—5 м в северо-западном углу раскопа ¹³. Судя по размерам фрагмента, вероятно, это не центральная, а следующая за ней закомара — северо-западная.

Наиболее спорный объект в Десятинной церкви — венчающие ее купола. В Новгородской летописи имеется сообщение о том, что Десятинная церковь «была о полутретьятцати версех, а святая София о 12 версех» ¹⁴. М.Н. Тихомиров перевел сообщение о Десятинной церкви на современный русский язык как «25» ¹⁵. М.К. Каргер указывал на точность архитектурных наблюдений «Списка» относительно Новгорода и Полоцка. Однако в отношении Десятинной церкви он полагал, что этим надо пользоваться «с известной осторожностью» и данное сообщение следует рассматривать о былом многоглавии храма не больше, чем предположение, и переводил тоже как «25» ¹⁶. П.А. Раппопорт утверждал, что это «свидетельство не может считаться достоверным» ¹⁷. А.И. Комеч, анализируя план Десятинной церкви, писал, что «можно с уверенностью говорить о многоглавии храма или, конкретно, о его пяти- или семиглавии» ¹⁸. Г.Н. Логвин вообще считал, что указанное сообщение относится не к Десятинной церкви, а к Софийскому собору в Киеве ¹⁹. По-видимому, оно все-таки относилось к Десятинной церкви, но перевод был сделан ошибочный. По нашему мнению, слово

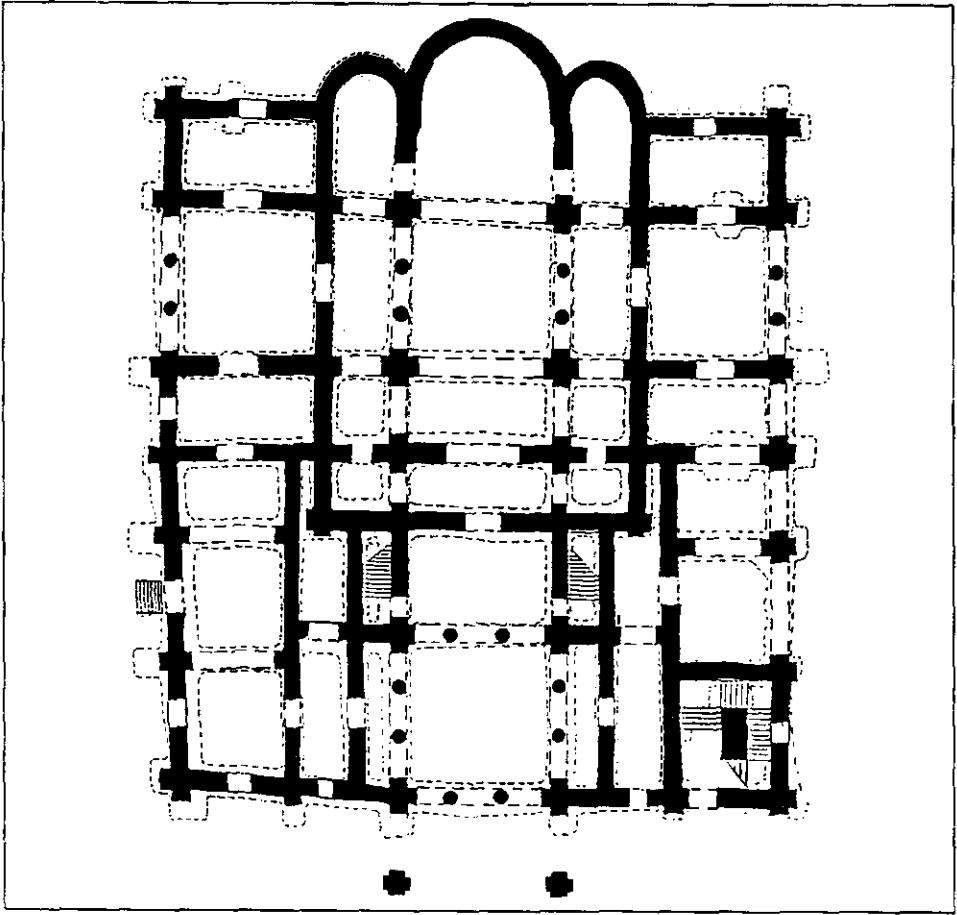

Рис. 3. Реконструкция Десятинной церкви. 991—996 гг.

Рис. 4. Миниатюра Радзивилловской летописи

«полутретьяцати» переводится как 15, поскольку оно состоит из двух частей: «полу»²⁰ и «третьяцати»²¹. самого слова нет в обоих словарях, а есть «пол-третьяцати», действительно переводимое как «25»²². Вероятно, «пол» принято за «полу», что не одно и то же. В итоге получается «половина от трех десятков», т. е. 15. Столько глав, очевидно, было у Десятинной церкви в древности до

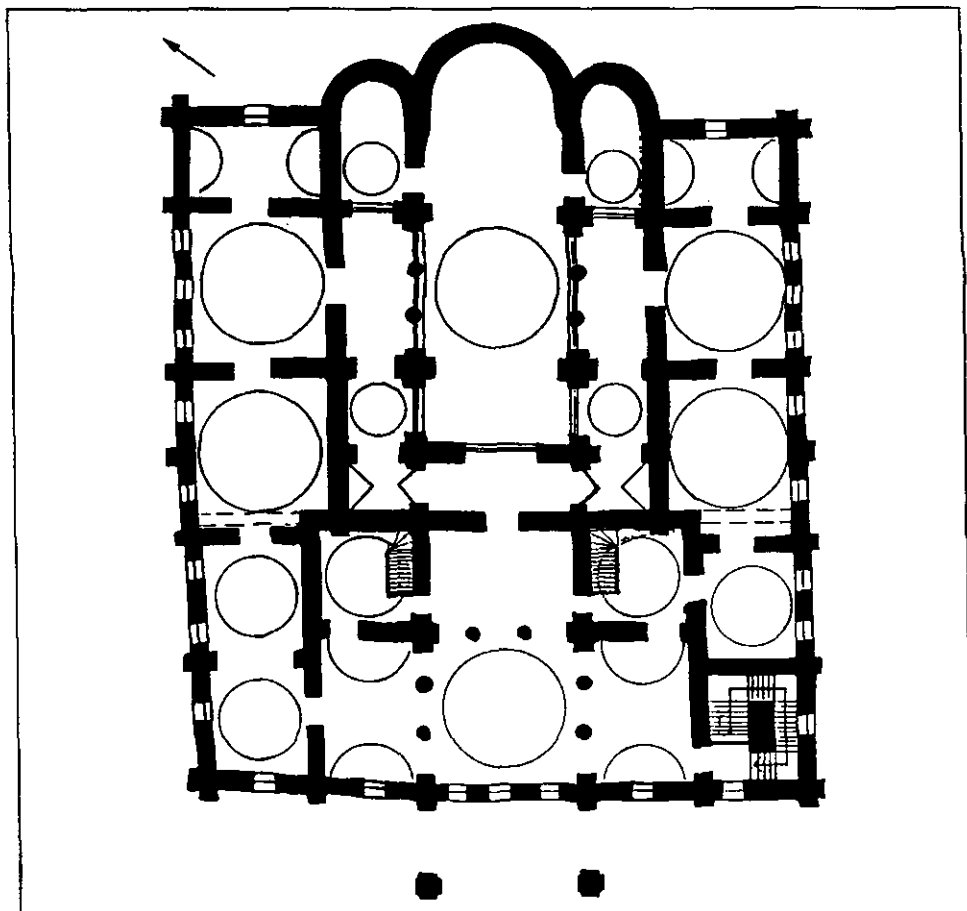

Рис. 5. Реконструкция второго этажа Десятинной церкви

ее разрушения. Многоглавие в то время уже имело место — деревянная Новгородская София, согласно летописному сообщению, имела 13 глав²³. Вероятно, как главный храм Руси Десятинная церковь должна была иметь самое большое количество глав. Поэтому у неё было не 13, а больше — 15 глав.

У Десятинной церкви было двойное назначение: с одной стороны, она выполняла функции храма, а с другой — в ее составе были светские помещения, отделенные от основного объема двойными стенами, что создавало трудности для перекрытия церкви. Но это, вероятно, было на первом этаже. Второй этаж, по нашему мнению, не был точной копией первого, и некоторые стены первого этажа не продолжались на втором. Так, исчезли стены у боковых внутренних лестниц, и помещение стало квадратным. Квадратными стали и помещения по бокам церкви над галереями первого этажа. В результате получались квадратные помещения, перекрываемые сводами, или, по древнерусскому, верхами. И таких сводов насчитывалось 15 — ровно столько, сколько имела Десятинная церковь согласно Новгородской летописи. Лестничная башня у западного фасада была, согласно изображению на гравюрах из Радзивиловской летописи, с шатровым верхом (рис. 5). Но, очевидно, Десятинная церковь не имела достаточного распора для куполов, отчего под тяжестью людей во время штурма татарами рухнули не только перекрытия, но и стены²⁴. Вероятно, не спасли церковь и окружающие ее с трех сторон мощные лопатки, имевшие характер «ярко выраженных контрфорсов»²⁵.

На рисунке А. ван Вестельфельда 1651 г.²⁶ изображена часть разрушенной стены с небольшими по размеру окнами. Долгое время считалось, что это остатки западной стены, и они показывают, что пристройка была одноэтажной²⁷.

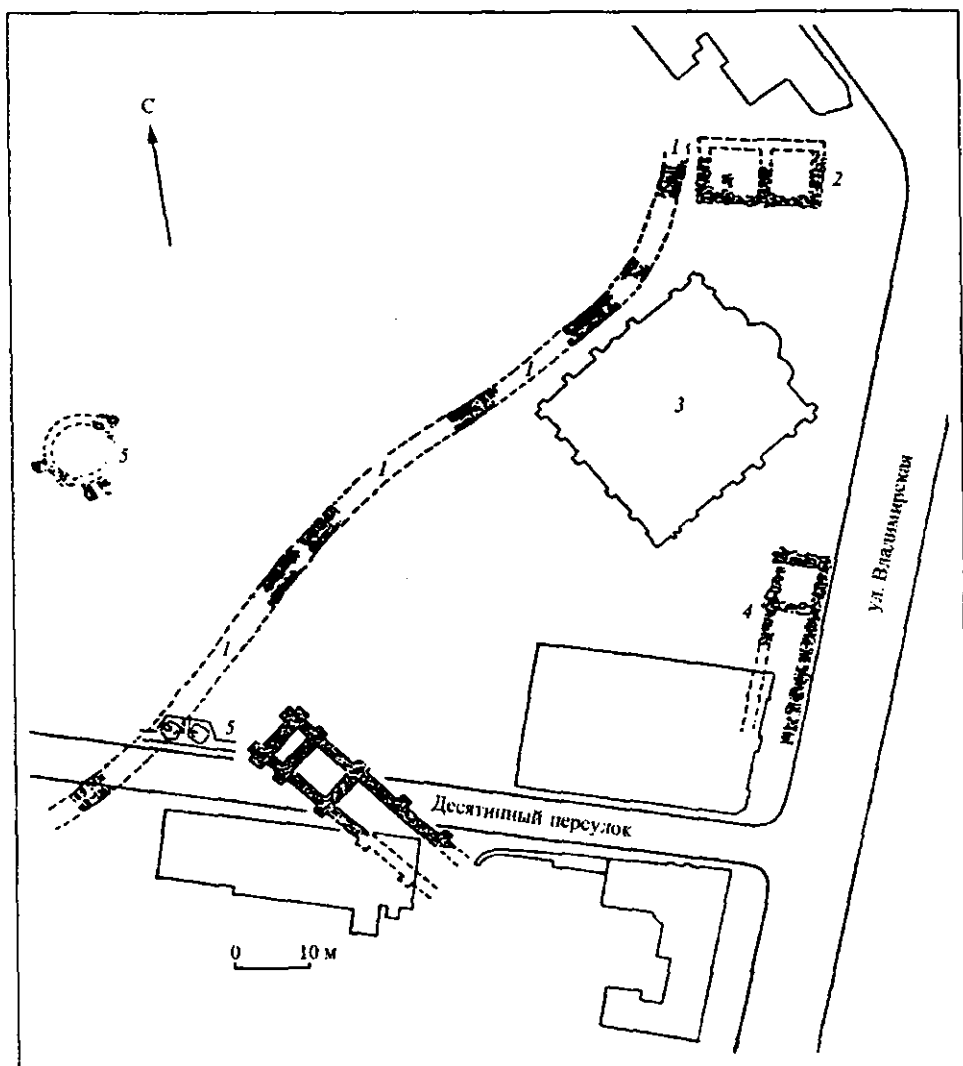

Рис. 6. Местоположение Десятинной церкви: 1—1 — оборонительный вал; 2 — северо-восточный терем; 3 — Десятинная церковь; 4 — южный дворец; 5 — ротонда; 6 — западный дворец

Однако в последние годы появилось предположение, что это южная стена Десятинной церкви²⁸, поскольку рисунок окон напоминает окна, изображенные у ц. Николы, опубликованные в 1825 г.²⁹. Известно, что построенная ц. Николы включала в себя южную стену Десятинной церкви³⁰. Окна на ц. Николы и рисунке небольшие по размеру. На два верхних окна приходится одно окно внизу. Но это рисунок не стены основного ядра церкви, а галереи. Следовательно, галереи были не одно-, а двухэтажные.

Какова же была высота Десятинной церкви? Возьмем постройку, возникшую в Киевской Руси сразу после Десятинной церкви, — Спасский собор в Чернигове. Высота Спасского собора в Чернигове до основания барабана равна его ширине³¹. Если подобный метод определения высоты мы используем в Десятинной церкви, то окажется, что высота ее до основания барабана будет равна ширине основного объема. А этот размер по фундаментам составляет от 15,10 до 15,68 м³².

По нашему мнению, не Киевский Софийский собор был тем собором, который многое взял у Десятинной церкви, а Новгородский Софийский собор. Во-первых, у них одинаковая общая длина — 47,5 м, во-вторых — небольшие окна на фасаде.

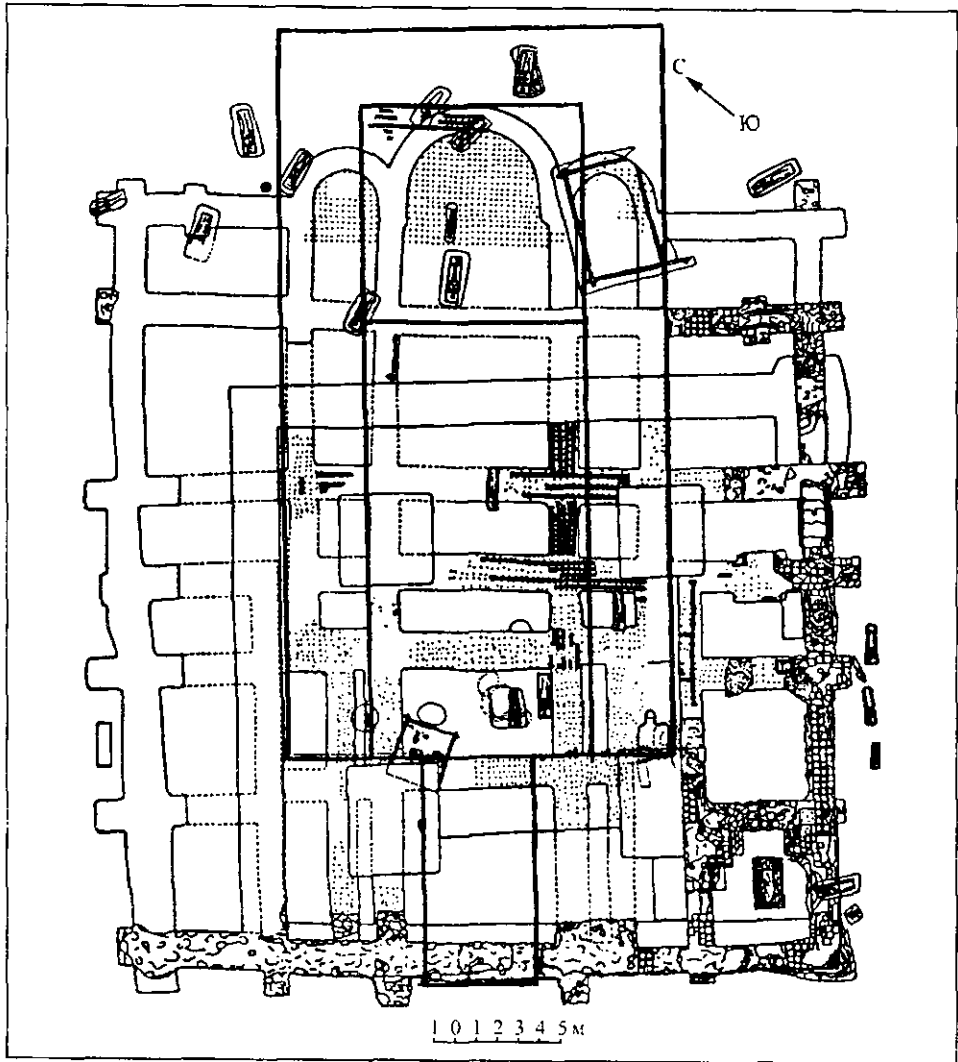

Рис. 7. Сравнение в плане размеров Десятинной церкви и Иерусалимского храма

Такие окна, пропускающие мало тепла, характерны для северных районов. Десятинная церковь строилась греческими мастерами, для которых Киев был, вероятно, далекой северной окраиной.

В Новгородской Софии мы видим различное завершение одинаковых пролетов — помимо привычного полуциркульного еще и треугольное, которого нет ни в одной древнерусской церкви. Откуда такое решение, не продиктованное функциональной необходимостью? В Десятинной церкви пролеты разные и, возможно, по-разному перекрывались, чтобы подчеркнуть это различие. Вероятно, треугольное завершение наряду с полуциркульным появилось сначала в Десятинной церкви, а потом было повторено в Новгородской Софии, но уже на одинаковых пролетах.

Но почему Десятинная церковь имела такие размеры, а не другие? Ведь ей явно тесно на том участке, на котором она расположена, зажатой между оборонительным рвом древнейшего киевского городища, северо-восточным теремом и южным дворцом³³ (рис. 6).

С крещением на Русь хлынул поток христианских книг. Известно, что среди них были книги Ветхого и Нового Завета, в том числе и книги Царств³⁴. Таким образом, о первом храме, построенном в Иерусалиме в 972 г. до Р.Х., т. е. почти за 2000 лет до основания Десятинной церкви, на Руси было хорошо известно³⁵. Иерусалимский храм был взят за основу многих храмов, в том числе и Софии Константинопольской³⁶.

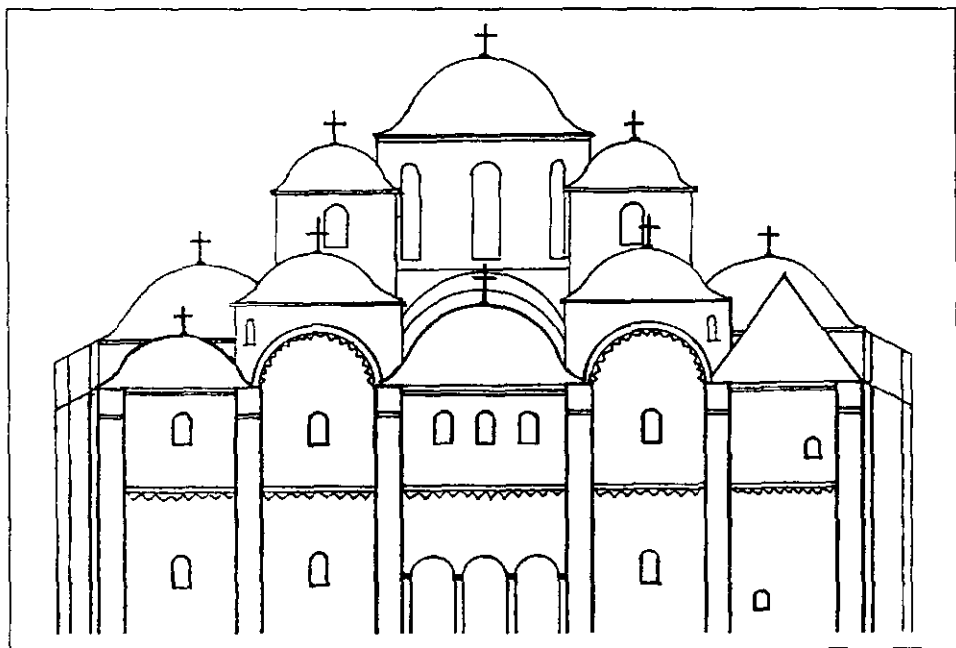

Рис. 8. Десятинная церковь. Реконструкция автора

Анализируя план Десятинной церкви, мы пришли к выводу, что в нем есть элементы первого храма Соломона в Иерусалиме. С ним связаны отдельные планировочные принципы. Однако с первым храмом в Иерусалиме связаны и одинаковые размеры в плане. Согласно описанию, данному в Библии, храм Соломона «длиною был в шестьдесят локтей, шириною в двадцать и вышиною в тридцать локтей» (3 Цар. 6:2). Древний библейский локоть составлял 0,525 м³⁷. В переводе на метрические меры длина Иерусалимского храма без притвора — 31,5 м, ширина — 10,5 м и высота — 15,75 м.

Кроме основного объема, Иерусалимский храм имел также «боковые комнаты кругом» (3 Цар. 6:5). Эта пристройка была трехэтажной, и на верхнем этаже были комнаты по 7 локтей с каждой стороны (3 Цар. 6:6). В итоге наверху полная ширина первого Иерусалимского храма с пристройками составляла $(20 \times (2 \times 7) = 34$ локтя) 17,85 м. Именно такие размеры имел первый образ Десятинной церкви: длина Десятинной церкви от западной стены до конца центральной апсиды составляла 31,5 м; ширина центрального нефа Десятинной церкви близка к размерам ширины Иерусалимского храма, а ширина основного ядра Десятинной церкви с наружными стенами равна ширине Иерусалимского храма с комнатами по 3-му ярусу. Высота Десятинной церкви полностью совпадает с высотой Иерусалимского храма.

Совпадают не только общие габариты, но и элементы плана. Так, «Святая святых» вписывается в пространство центральной апсиды от ее восточного окончания до восточной поперечной стены основного нефа, где, вероятно, и располагалась между столбами алтарная преграда.

Общая длина второй модели Десятинной церкви также взята из полной длины Иерусалимского храма. Притвор Иерусалимского храма был «пред храмом в двадцать локтей длины, соответственно ширине храма и десять локтей ширины пред храмом» (3 Цар. 6:3). Таким образом, длина Иерусалимского храма с притвором — 80 локтей, или в метрических мерах — 42 м. Следовательно, Десятинная церковь с экзонартексом (41,7 м) полностью вписывается в длину Иерусалимского храма с притворами (42 м). Таким образом, экзонартекс у Десятинной церкви равен размеру притвора храма Соломона (рис. 7).

Есть элементы совпадений и в той части, которая влияла на внешний архитектурный облик церкви. В раскопках Н.Е. Ефимова перед западным фасадом были обнаружены два столба³⁸. Именно такие столбы стояли перед входом в

Иерусалимский храм: «И поставил (Соломон) столбы к притвору храма: поставил столб на правой стороне... и поставил столб на левой стороне... И над столбами поставил венцы, сделанные наподобие лилии» (3 Цар. 7:21, 7:22). Вероятно, князь Владимир на столбах поставил не лилии, а нечто другое, но тоже небольшое. Возможно, на столбах была перекладина, к которой подвешивались колокола, найденные при раскопках Десятинной церкви³⁹.

Совпадение размеров Десятинной церкви и первого Иерусалимского храма, построенного Соломоном за 2000 лет до Десятинной церкви и известного только по описанию в Библии, несомненно, имело сакральный характер.

Совокупность полученных данных позволяет сделать новую реконструкцию Десятинной церкви (рис. 8). В ее основу положены планировочные элементы и размеры первого Иерусалимского храма, построенного за 2000 лет до строительства Десятинной церкви. Оказавшись в пространстве центрального ядра Десятинной церкви, вы невольно оказываетесь в пространстве Иерусалимского храма, ибо их размеры совпадают и храм Соломона вписывается в пространство центрального ядра Десятинной церкви. Конечно, Десятинная церковь была больше Иерусалимского храма на размер своих галерей и своего основного купола. В этом и заключалось величие Десятинной церкви, увенчанной 15 главами.

Десятинная церковь построена «в ту же меру», что и Иерусалимский храм. Строительство «в ту же меру» было распространено на Руси. Князь Георгий создал собор в Суздале «в ту же меру», что и Печерская Успенская церковь⁴⁰.

В 70 г. I в. после неоднократного восстановления Иерусалимский храм был окончательно разрушен, а на его месте в VII в. арабы возвели мечеть, навсегда похоронив под ее фундаментами первый Иерусалимский храм. Новую Десятинную церковь на большей части фундаментов по проекту архитектора В.П. Стасова начали строить в 1828 г. Практически, та же участь ожидала и Десятинную церковь, фундаменты которой оказались под стасовской постройкой. В 1935 г. новая Десятинная церковь как памятник, не представлявший художественного значения, была разобрана. Сегодня от Десятинной церкви на поверхности земли остались лишь одни фундаменты, которые ждут своей дальнейшей судьбы.

Несомненно, Десятинная церковь была величественна. Она венчалась 15 куполами, что было необычно для всего древнерусского зодчества.

¹ Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961. — С. 607.

² Сухов В.Д. Выставка рисунков. — М., 1980. — С. 50, 51.

³ Холостенко М.В. З історії зодчества Древньої Русі // Археологія. — 1965. — 19. — С. 75.

⁴ Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. — Киев, 1982. — С. 34; Толочко П.П. Древний Киев. — Киев, 1976. — С. 52.

⁵ Камеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. — М., 1984. — С. 176.

⁶ Логвин Г.Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. — Киев, 1978. — № 8. — С. 32.

⁷ Логвин Г.Н. Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 229. — Рис. 2.

⁸ Асеев Ю.С. Джерела мистецтва Київської Русі. — К., 1980. — С. 45; Асеев Ю.С. Архитектура ... — С. 32; Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. — Киев, 1989. — С. 11.

⁹ Красовский И.С. О плане Десятинной церкви в Киеве // РА. — 1998. — № 3. — С. 151.

¹⁰ Красовский И.С. Реконструкция плана фундаментов Десятинной церкви в Киеве // СА. — 1984. — № 3. — С. 185.

¹¹ Радзивилловская летопись: Тексты, исследование, описание миниатюр. — М., 1994. — Л. 67об, 69об, 74.

¹² Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2. — С. 36. — Рис. 9.

¹³ Там же. — С. 52.

¹⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С. 575.

¹⁵ Тихомиров М.Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 104.

¹⁶ Каргер М.К. — Указ. соч. — С. 55.

¹⁷ Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура. — СПб., 1993. — С. 30.

¹⁸ Камеч А.И. — Указ. соч. — С. 168.

¹⁹ Логвин Г.Н. — Указ. соч. — С. 34.

- ²⁰ *Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1990. — Вып. 16. — С. 259.
- ²¹ *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1903. — Т. III. — Стб. 994.
- ²² *Словарь...* — С. 258.
- ²³ *Новгородская первая летопись...* — С. 181.
- ²⁴ *Ипатьевская летопись.* — М., 1906. — ПСРЛ. Т. II. — Стб. 785.
- ²⁵ *Каргер М.Н.* — Указ. соч. — С. 28.
- ²⁶ *Київ.* Историчний огляд (карти, ілюстрації, документи). — К., 1982. — С. 41. — Мал. 1.
- ²⁷ *Комеч А.И.* — Указ. соч. — С. 170.
- ²⁸ *Бирюков Ю.Б.* Церковь Никола в Киеве // Реставрация и архитектурная археология. Новые материалы и исследования. — М., 1995. — Вып. 2. — С. 76.
- ²⁹ *Евгений.* План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением одного // Отечеств. записки. — СПб., 1825. — Ч. 21, № 59, март. — Рис. после с. 379.
- ³⁰ *Закревский Н.* Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1. — С. 283.
- ³¹ *Афанасьев К.Н.* Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. — М., 1961. — С. 56.
- ³² *Красовский И.С.* Реконструкция... — С. 184. — Рис. 3.
- ³³ *Харламов В.А.* Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—83 гг.: Сб. научн. тр. — Киев, 1985. — С. 107. — Рис. 1.
- ³⁴ *Леонид.* Библиографические разъяснения в области древнейшего периода славянской письменности IX—X вв. — М., 1890. — С. 5; *Ричка В.М.* Идея Киева — другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія. — 1998. — № 2 — С. 73.
- ³⁵ *Глубоковський П.П.* Хроногія Ветхого и Нового Завета. — М., 1996. — С. 23.
- ³⁶ *Красовский И.С.* Два храма // Материалы ICOMOS: Научн.-информ. сб. — М., 2001. — Вып. 1. — С. 87.
- ³⁷ *Флиттнер Н.К.* Архитектура Палестины и Финикии // Всесообщая история архитектуры. — М., 1944. — Т. 1. — С. 122.
- ³⁸ *Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве.* — СПб., 1829. — Приложение.
- ³⁹ *Закревский Н.* Описание... — С. 289.
- ⁴⁰ *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. — К., 1991. — С. 12.

Одержано 28.12.2001

I.S. Krasovskij

РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХІТЕКТУРНОГО ВИГЛЯДУ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Автором було проаналізовано археологічні дані, писемні джерела та графічні матеріали, що стосуються архітектурного вигляду Десятинної церкви. Спираючись на них, а також урахувуючи розробки з цього приводу своїх попередників, автор доходить висновку, що це був п'ятнадцятикупольний храм, в основу якого було покладено планувальні елементи та розміри першого храму Соломона в Єрусалимі.

.S. Krasovskij

RECONSTRUCTION OF THE ARCHITECTURAL VIEW OF THE DESIATINNAYA CHURCH

The author analyzed the archaeological data, written sources and graphic stuff, concerning the architectural view of the Desiatinnaya church. Being guided by them as well as taking into account the previous elaborations on this question, the author comes to the conclusion that it was a fifteen-cupolas temple, based on the planning elements and measurements of the first Solomon's temple in Jerusalem.

Нові відкриття і знахідки

О.В. Сминтина

РОЗКОПКИ ПІЗНЬОМЕЗОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ ЗАЛІЗНИЧНЕ

У статті розглянуто комплекс крем'яних виробів пізньомезолітичного поселення Залізничне, типовий для кукрекської культури Дунай-Дністровського межиріччя.

Поселення Залізничне розташоване поблизу однойменного села Болградського р-ну Одеської області на лівому березі р. Ялпут на високому терасоподібному уступі в нижній частині вододільного — верхній частині долинно-річкового схилу. Ця територія тяжіє до відрогів Твардицької рівнини Молдови та належить до типу північностепових сильно розчленованих ландшафтів.

Стоянку відкрив у 1970 р. М.В. Агбунов і додатково обстежили в 1979 р. В.Н. Станко та Л.В. Суботін¹. У 1998 р. нові дослідження пам'ятки були проведені в рамках проекту «Скіфія до скіфів» міжнародної програми INTAS. Кількість та якісний склад зібраного підйомного матеріалу (939 екз., у тому числі 117 — із вторинною обробкою)² свідчили про доцільність стаціонарного дослідження цього поселення.

Розкопки було розпочато влітку 1999 р. експедицією кафедри археології та етнології України Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. У зоні найбільшої концентрації підйомного матеріалу було закладено розкоп 6 × 4 м, у ході опрацювання якого знайдено 1268 виробів з кременю; паралельно продовжували збори підйомного матеріалу поблизу розкопу на схилі, унаслідок чого було знайдено 458 екз. (табл. 1). Техніко-типологічні таблиці були складені на основі загальних засад опису крем'яних колекцій Південної Бессарабії³.

Мешканці поселення обробляли різносортний темно- і світло-сірий, димчастий, жовтий, коричневатий, світло- та темно-рожевий кремень різного ступеня прозорості. У підйомному матеріалі та в колекції розкопу на знахідках вапняковий натік здебільшого повністю відсутній. Поодинокі екземпляри носять сліди обпалення; деякі знахідки тріщинуваті. За визначенням В.Ф. Петруня, кремень могли доставляти на поселення переважно з північного заходу, хоча не виключені й південно-західні та східні джерела сировини (наприклад, Задунайська Добруджа або нижня течія Дністра)⁴. Сировина в колекції представлена невеличкими конкреціями різної якості.

Частка *нуклеусів* у колекції становить близько 1 %, що в цілому є типовим для пізньомезолітичних поселень Південної Бессарабії (табл. 2). Серед ядрищ абсолютно переважають спрацьовані. За способом розколювання провідним типом є конічні нуклеуси, їх кінцева форма — олівцеподібна: разом вони складають рівно половину всіх знайдених ядрищ (рис. 1, 2—4; 2, 2, 3). Сталу серію складають олівцеподібні нуклеуси (35 % усіх ядрищ), представлені переважно уламками, серед яких трохи менше половини — мікронуклеуси (рис. 2, 2, 3). Сплющені форми представлені лише одним екземпляром (рис. 1, 5). Досить багато нуклеусів безсистемного зколювання (рис. 1, 6; 2, 1). Під час порівняння нуклеусів із культурного шару та з підйомного матеріалу не було виявлено суттєвих розбіжностей щодо їх якісного складу та вмісту у відповідних колекціях (табл. 1, 2).

© О.В. СМИНТИНА, 2002

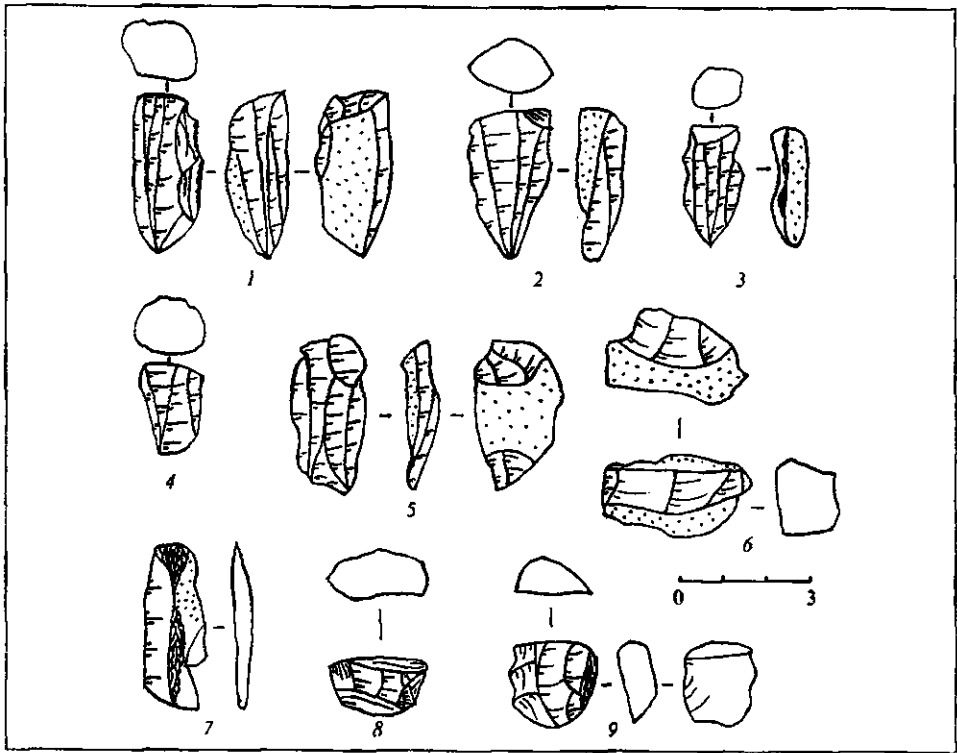

Рис. 1. Нуклеуси та зколи оновлення нуклеусів з культурного шару

Наявність у колекції *зколів оновлення нуклеусів* (близько 1 % усіх знахідок) свідчить про обробку кременя на місці поселення. Серед зколів цього типу переважають ребристі пластини та крайові зколи (рис. 1, 7—9; 2, 5—6). Цікавим є те, що цілі зколи оновлення дуже рідкісні; подекуди цю категорію зколів після додаткової обробки використовували як знаряддя праці.

Відщепи складають приблизно чверть усіх знахідок. Діаметр третини з них не перевищує 1 см, у культурному шарі трапляються екземпляри до 0,4 см у поперечнику (рис. 3, 38—40) а в підйомному матеріалі — до 0,5 см (рис. 4, 56—58). Максимальний діаметр відщепів з культурного шару 2,9, з підйомного матеріалу — 3,2 см. У цілому ж метричні параметри відщепів з культурного шару та підйомного матеріалу тотожні (табл. 3). В обох колекціях багато пластинчастих відщепів неправильної форми (рис. 3, 34—37, 41); 4, 50—52); відносно часто трапляються також відщепи різних метричних груп зі слідами жовнвої кірки

Таблиця 1. Результати первинного розщеплення кременю

Вироби	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	скз.	%	скз.	%	скз.	%
Сировина	21	1,66	13	2,84	34	1,97
Нуклеуси	15	1,18	5	1,09	20	1,16
Зколи						
Відщепи	336	26,5	81	17,69	417	24,16
Пластини	593	46,77	221	48,25	814	47,16
Зколи оновлення нуклеусів	13	1,03	5	1,09	18	1,04
Відходи виробництва	290	22,87	133	29,04	423	24,51
Усього	1268	100	458	100	1726	100

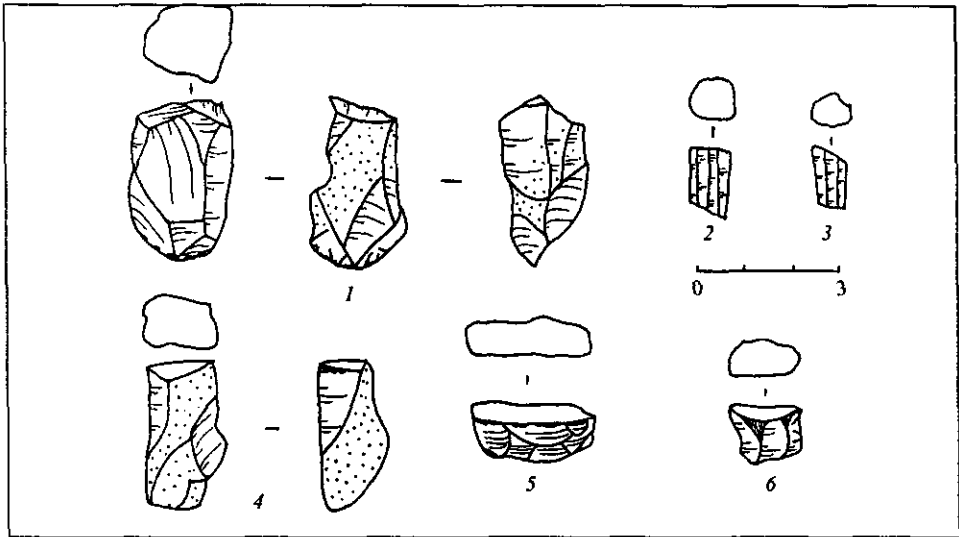

Рис. 2. Нуклеуси та зколи оновлення нуклеусів з підйомного матеріалу

(рис. 3, 34, 42, 43; 4, 52, 55). Приблизно чверть усіх відщепів з культурного шару та підйомного матеріалу мають сліди використання без додаткової обробки, серед них переважають зколи діаметром 0,7—1,5 см (рис. 3, 34, 36; 4, 51, 52).

Пластини займають центральне місце в колекції, складаючи приблизно половину всіх знахідок. Для пізнього мезоліту незвично багато в колекції пластинчастих зколів неправильно-призматичної форми з нерівними краями, а також мікропластин зі слідами жовнвої кірки (рис. 3, 1, 4, 13, 18, 20; 4, 6, 12, 32, 34 та ін.).

Максимальна ширина пластин з культурного шару не перевищує 2,1 см, у підйомному матеріалі є 1 екз. завширшки 2,6 см (табл. 4). Вміст широких пластин не досягає навіть 1%. Абсолютно переважають пластини завширшки 0,7—1,3 см (майже три чверті колекції). Частка мікропластин у цілому характерна для пізньомезолітичного часу: 68,8% у культурному шарі, 52,49% у підйомному матеріалі, у середньому — близько двох третин. Серед мікропластин абсо-

Таблиця 2. Типологія нуклеусів

Вироби	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	скз.	%	скз.	%	скз.	%
Первинні	—	—	1	20	1	5
Спрацьовані	15	100	4	80	19	95
З них:						
одноплощадкові:	10	66,67	4	100	14	73,68
призматичні	1	11,11	1	25	2	14,29
підпризматичні	1	11,11	—	—	1	7,14
конічні	2	22,22	1	25	3	21,43
олівцеподібні	5	55,55	2	50	7	50
сплошені та плоскі	1	11,11	—	—	1	7,14
двоплощадкові:	1	11,11	—	—	1	7,14
призматичні	1	100	—	—	1	100
безсистемного сколювання	4	26,67	—	—	4	21,05
Усього	15	100	5	100	20	100

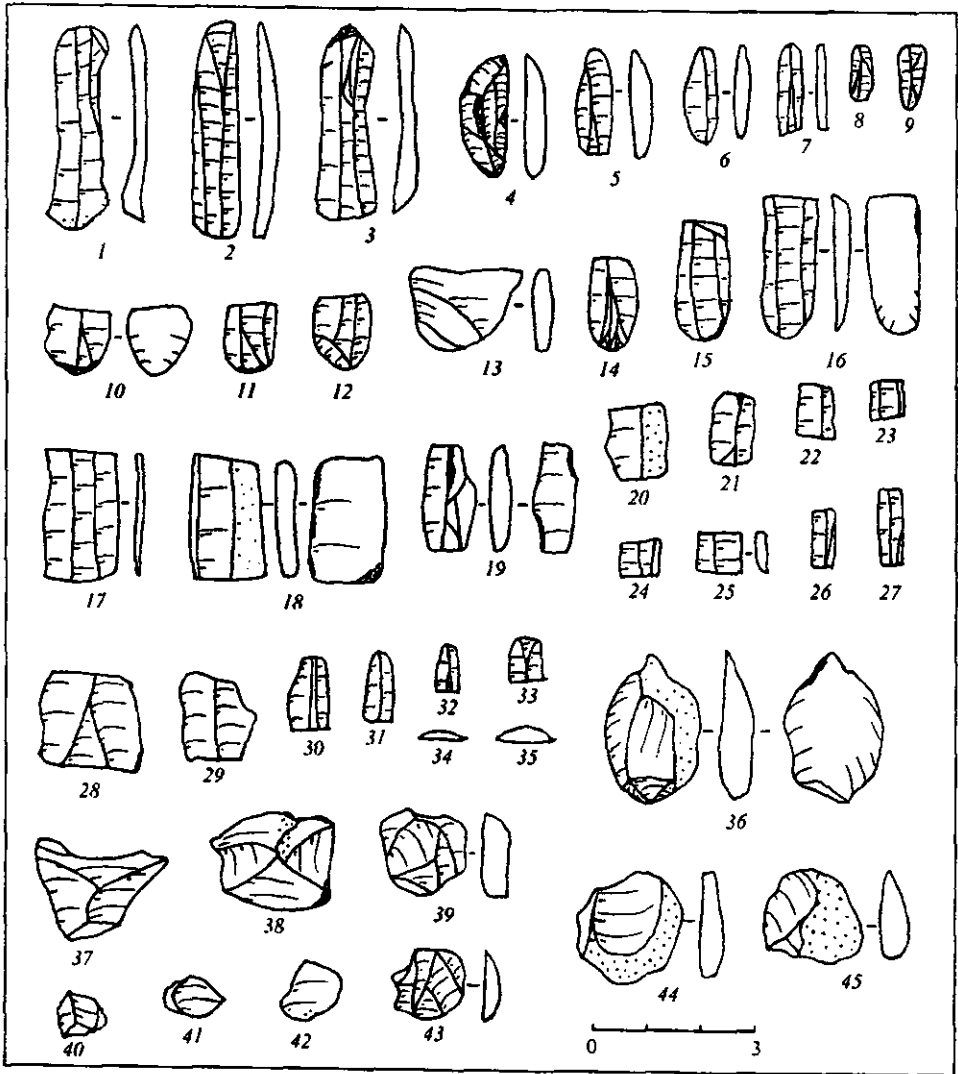

Рис. 3. Пластини та відщепи з культурного шару

лютно переважають правильно-призматичні екземпляри з добре вираженою спинкою.

Цілі пластини в колекції трапляються рідко; через зрозумілі причини в культурному шарі їх майже втричі більше, ніж у підйомному матеріалі: відповідно 5,88 і 13,15 усіх пластин (табл. 5). Серед фрагментів пластин переважають верхні частини з ударним горбиком (трохи більше третини всіх пластин). Очевидно, цей

Таблиця 3. Метричні групи відщепів

Діаметр, см	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	скз.	%	скз.	%	скз.	%
До 1	112	33,33	19	23,46	131	31,41
1,0—1,5	105	31,25	28	34,57	133	31,89
1,5—2,0	80	23,81	21	25,93	101	24,22
2,0—2,5	24	7,14	8	9,88	32	7,67
Понад 2,5	15	4,46	5	6,17	20	4,81
Усього	336	100	81	100	417	100

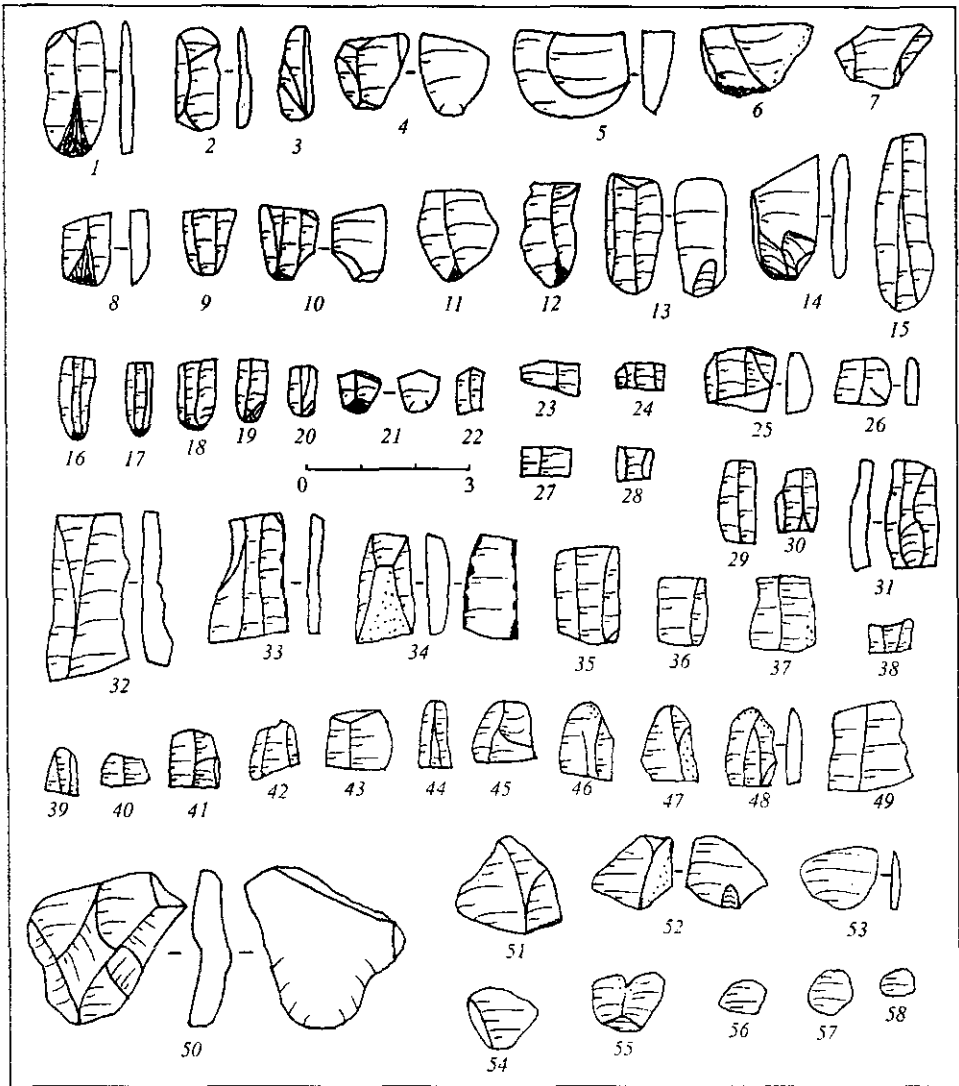

Рис. 4. Пластини та відщепи з підйомного матеріалу

горбик заважав подальшому використанню зколу. Слід зазначити, що верхні частини пластин у колекції дуже рідко мають сліди утилізації. Частка середніх перетинів пластин загалом типова для пізнього мезоліту Північного Причорномор'я.

Переважає більшість пластин має сліди утилізації без додаткової обробки; насамперед це стосується мікропластин, середніх перетинів пластин різних метричних груп, а також цілих пластин (рис. 3, 3, 4, 18, 19, 28; 4, 16—18, 21). Додаткової обробки зазнало лише 89 екз. пластин, що становить 11,06 % усіх знахідок цієї категорії зколів, у тому числі 31 верхній кінець (11,03 % *) 29 середніх перетинів (12,18 % *), 22 нижні кінці (10,78 % *) та 7 цілих пластин (7,69 % *).

Як видно з табл. 6, майже половину всіх пластин із вторинною обробкою складають мікролітичні форми, приблизно стільки ж виробів завширшки 1,0—1,5 см. Разом з тим вторинної обробки зазнало менше 0,1 всіх пластин цих метричних груп. Отже, вторинній обробці частіше підлягали більш крупні пластини. За даними табл. 7, та сама тенденція прослідковується і для відщепів із вторинною обробкою.

* Тут і в табл. 6, 7 — відсотки щодо загальної кількості знахідок відповідної категорії.

Таблиця 4. Метричні групи пластин

Ширина, см	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	екз.	%	екз.	%	екз.	%
До 0,9	408	68,8	116	52,49	524	64,38
1,0—1,5	167	28,16	90	40,72	257	31,57
1,6—2,0	15	2,53	13	5,88	28	3,44
Понад 2	3	0,51	2	0,91	5	0,61
Усього	593	100	221	100	814	100

Таблиця 5. Метричні групи фрагментів пластин

Фрагменти	До 0,9 см		1,0—1,5 см		1,6—2,0 см		Понад 2 см		Усього	
	Культурний шар	Підйомний матеріал	Культурний шар	Підйомний матеріал	Культурний шар	Підйомний матеріал	Культурний шар	Підйомний матеріал	екз.	%
Верхні кінці	124	45	58	38	6	6	2	2	281	34,52
Середні перетини	114	37	51	29	3	4	—	—	238	29,4
Нижні кінці	110	26	41	18	5	3	1	—	204	25,06
Цілі	60	8	17	5	1	—	—	—	91	11,18
Усього	408	116	167	90	15	13	3	2	814	100,00

Таблиця 6. Пластини із вторинною обробкою *

Ширина, см	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	екз.	%	екз.	%	екз.	%
До 0,9	38	9,31	7	6,03	45	8,59
1,0—1,5	32	19,16	9	10,00	41	15,95
1,6—2,0	1	6,67	1	7,69	3	10,71
Понад 2	1	33,33	—	—	1	20,00
Усього	72	12,14	17	7,69	89	11,06

Таблиця 7. Відщепи із вторинною обробкою *

Діаметр, см	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	екз.	%	екз.	%	екз.	%
До 1,0	2	1,79	—	—	2	1,53
1,0—1,5	5	4,76	5	17,86	10	7,52
1,5—2,0	14	17,5	5	23,81	19	18,81
2,0—2,5	2	8,33	—	—	2	6,25
Понад 2,5 см	2	13,33	1	20,00	3	15,00
Усього	25	7,44	11	13,58	36	8,63

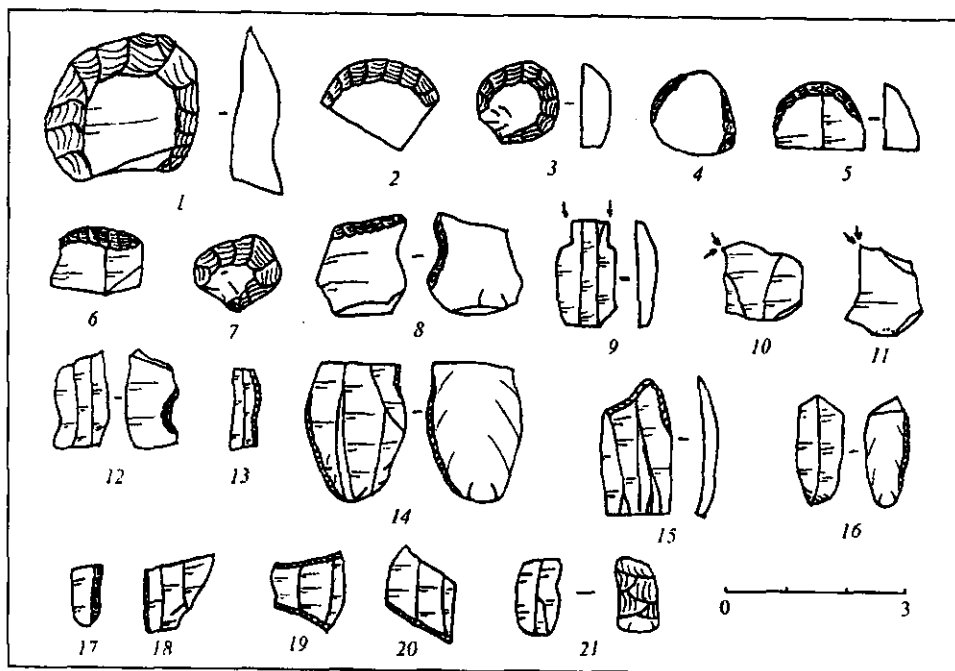

Рис. 5. Вироби із вторинною обробкою з підйомного матеріалу

Отже, вторинної обробки зазнало 8,63 % усіх відщепів і 10,93 % усіх пластин колекції. **Вироби із вторинною обробкою** (130 екз.) становлять 7,53 усіх знахідок (7,69 % у колекції з культурного шару, 6,33 % у колекції з підйомного матеріалу). Невелика частка виробів із вторинною обробкою пояснюється широким використанням пластин і відщепів без дороблення. Цьому, у свою чергу, сприяла стандартизація техніки розколювання, про що свідчить сталий набір нуклеусів. Порівняння складу типів знарядь праці з колекції культурного шару та з підйомного матеріалу свідчить про велику близькість цих наборів: у підйомному матеріалі відсутні лише вістря, а також вироби рідкісних форм; зауважимо, що і в культурному шарі частка цих категорій знахідок, взятих разом, не перевищує 3 % (табл. 8).

Вторинної обробки зазнавали всі види зколів, у тому числі відщепи — 27,69 % (36 екз.), пластини та їх фрагменти — 68,46 % (89 екз.), уламки кремню та зколи оновлення — 3,85 % (5 екз.). Такий склад зколів для виробів із вторинною обробкою, як і набір їхніх категорій, у цілому є типовим для пізнього мезоліту Північно-Західного Причорномор'я.

Таблиця 8. Вироби із вторинної обробкою

Вироби	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	екз.	%	екз.	%	екз.	%
Скребки	34	33,66	10	34,48	44	33,85
Різці	20	19,8	4	13,79	24	18,46
Пластини з ретушю	30	29,71	10	34,48	40	30,77
Геометричні мікроліти	7	6,93	2	6,9	9	6,92
Вістря	1	0,99	—	—	1	0,77
Відщепи з ретушю	1	0,99	1	3,45	2	1,54
Пластини з підтескою	5	4,95	2	6,9	7	5,38
Поодинокі форми	3	2,97	—	—	3	2,31
Усього	101	100	29	100	130	100

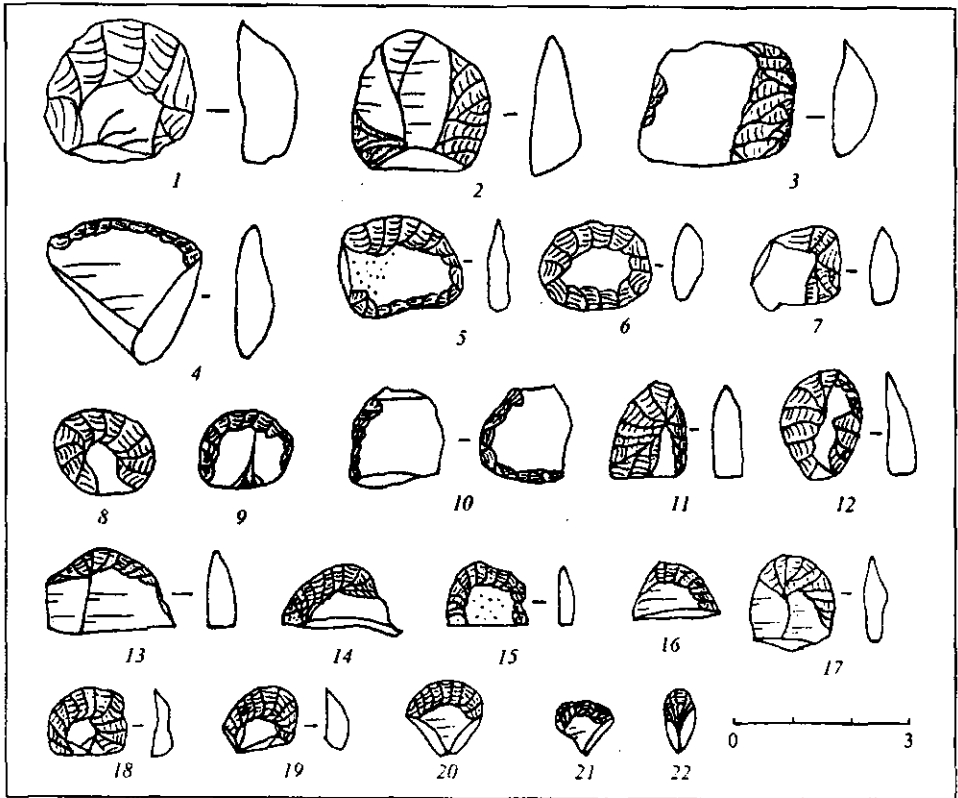

Рис. 6. Скребки з культурного шару

Серед виробів із вторинною обробкою як з культурного шару, так і з підйомного матеріалу приблизно третину складають *скребки*, що в цілому є типовим для синхронних пам'яток зазначеного регіону. Основним видом зколів для створення скребків були відщепи (близько 60 % усіх виробів цієї групи), на другому місці — пластини; трапляються також масивні вироби на нуклеоподібних уламках. Для виготовлення скребків найчастіше застосовували круту ретуш, яка вкриває майже половину заготовки (рис. 5, 1, 7; 6, 2, 3, 8, 11, 12). Один екземпляр створений пригострювальною ретушшю зі спинки та з черевця (рис. 6, 10). У групі скребків абсолютно переважають підокруглі та округлі форми на відщепах різних

Таблиця 9. Скребки

Вироби	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	скз.	%	скз.	%	скз.	%
Округлі	2	5,88	3	30	5	11,36
Підокруглі	10	29,41	4	40	14	31,81
Бічні	2	5,88	—	—	2	4,55
Кінцеві						
на пластинках	2	5,88	—	—	2	4,55
на укорочених пластинках	5	14,71	2	20	7	15,91
На відщепах різних форм	7	20,59	—	—	7	15,91
На нуклеоподібних уламках	2	5,88	—	—	2	4,55
Мікроскребки	3	8,82	—	—	3	6,82
Уламки лез	1	2,94	1	10	2	4,55
Усього	34	100	10	100	44	100

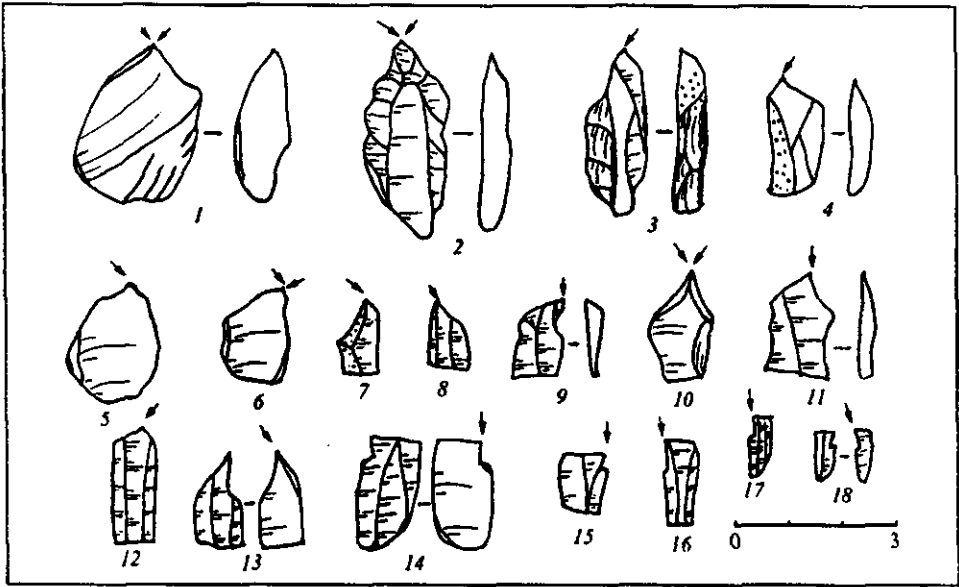

Рис. 7. Різці з культурного шару

метричних груп (разом їх частка сягає майже 66 %). На другому місці в колекції — скребки на пластинах, серед яких абсолютно переважають вироби на укорочених зколах; найчастіше для цього використовували нижні кінці пластин (рис. 6,

Таблиця 10. Різці

Вироби	Культурний шар		Підйомний матеріал		Усього	
	скз.	%	скз.	%	скз.	%
Кутові	4	20	1	25	5	20,83
Бокові	2	10	—	—	2	8,33
Серединні	7	35	1	25	8	33,33
Подвійні	—	—	2	50	2	8,33
На куту зламаної пластинки	5	25	—	—	5	20,83
Одиничні форми	2	10	—	—	2	8,33
Усього	20	100	4	100	24	100

Таблиця 11. Результати первинного розщеплення кременю, за даними досліджень 1979—1999 рр.

Вироби	1979—1998		1999		Усього	
	скз.	%	скз.	%	скз.	%
Сировина	14	1,49	34	1,97	48	1,8
Нуклеуси	18	1,92	20	1,16	38	1,43
Зколи						
Відщепи	265	28,22	417	24,16	682	25,59
Пластини	389	41,43	814	47,16	1203	45,14
Зколи оновлення нуклеусів	8	0,85	18	1,04	26	0,98
Відходи виробництва	245	26,1	423	24,51	668	25,07
Усього	939	100	1726	100	2665	100

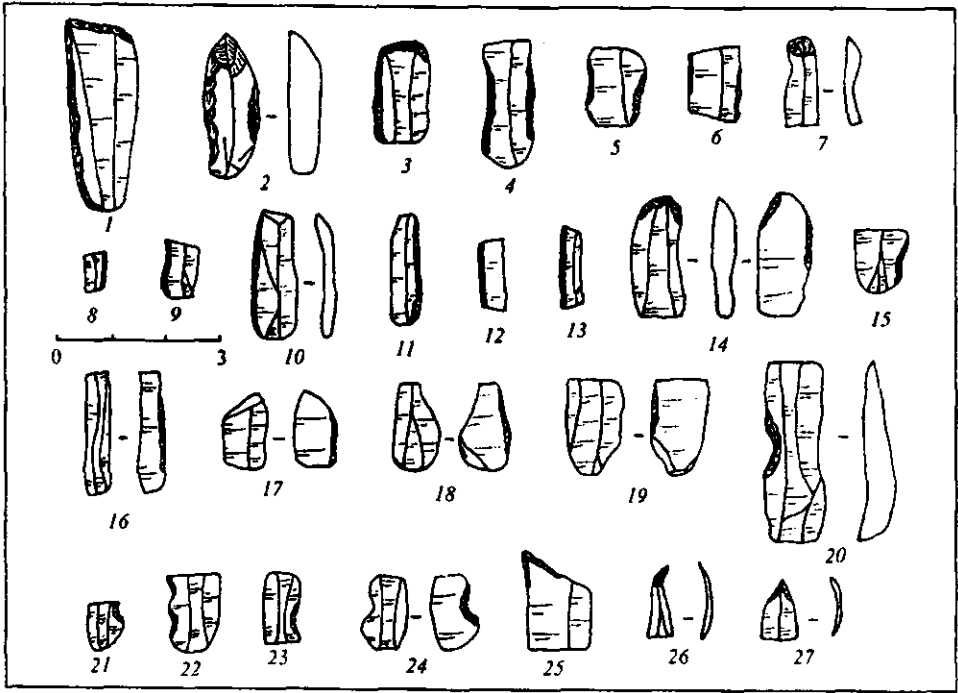

Рис. 8. Пластини з ретушшю із культурного шару

13—16). Цікаву групу знахідок складають уламки скребкових лез, які трапляються і в попередніх зборах (табл. 9).

Вміст *різців* у колекціях культурного шару та підйомного матеріалу Залізного незвично великий для Північно-Західного Причорномор'я і сягає відповідно 19,8 і 13,79 %. Та сама ситуація, але трохи меншою мірою типова і для зборів попередніх років (близько 7 %). За даними табл. 10, серед різців переважають серединні форми на пластинах та відшепах, які складають приблизно третину всіх виробів цієї групи (рис. 7, 2, 10, 12). Сталу групу серед різців культурного шару складають і знаряддя на куті зламаної пластини та мікропластини — близько 1/5 всіх різців (рис. 7, 14—18). Трапляються і кутові різці на пластинчастих відшепах (рис. 5, 10, 11). У колекції є також типові кукурекські різці на масивних уламках кременю (рис. 7, 1). Виявлено один різець на реберчастій пластині (рис. 7, 3) та один подвійний різець (рис. 5, 7).

Одну з найчисленніших категорій виробів із вторинною обробкою з культурного шару та з підйомного матеріалу складають *пластини з ретушшю* (майже третина цієї категорії знахідок). Серед них абсолютно переважають екземпляри з нерегулярною частковою ретушшю, яка займає не більше третини периметра виробу (рис. 5, 13, 15). Усі останні умовно можна поділити на пластини: з ретушшю, яка вкриває понад половини зколу (рис. 8, 1—3); ретушшю з обох країв (рис. 8, 4—6); підретушованим кінцем (рис. 8, 7); ретушшю по одному краю (рис. 8, 8—10); із притупленим краєм (рис. 5, 17; 8, 11—13); з протилежною ретушшю (рис. 6, 14; 8, 14); ретушшю з черевця (рис. 5, 16; 8, 16—19). Типологічно близькі до цієї групи виробів пластини з виїмками, оформлені ретушшю (рис. 5, 12; 8, 20—24).

Специфічною групою знарядь праці є *вкладені* (рис. 9). Серед них виразною серією представлені трапеції (7 екз. у культурному шарі, 2 екз. у підйомному матеріалі, у цілому близько 7 % виробів із вторинною обробкою), які є єдиною формою геометричних мікролітів, знайдених на поселенні. Трапеції трапляються переважно в уламках, усі вони належать до типу асиметричних нешироких (рис. 5, 19, 20; 9, 1—7). До групи вкладених було зараховано також одне косе вістря на мікропластині (рис. 9, 8). Сталу групу в підйомному матеріалі та в культур-

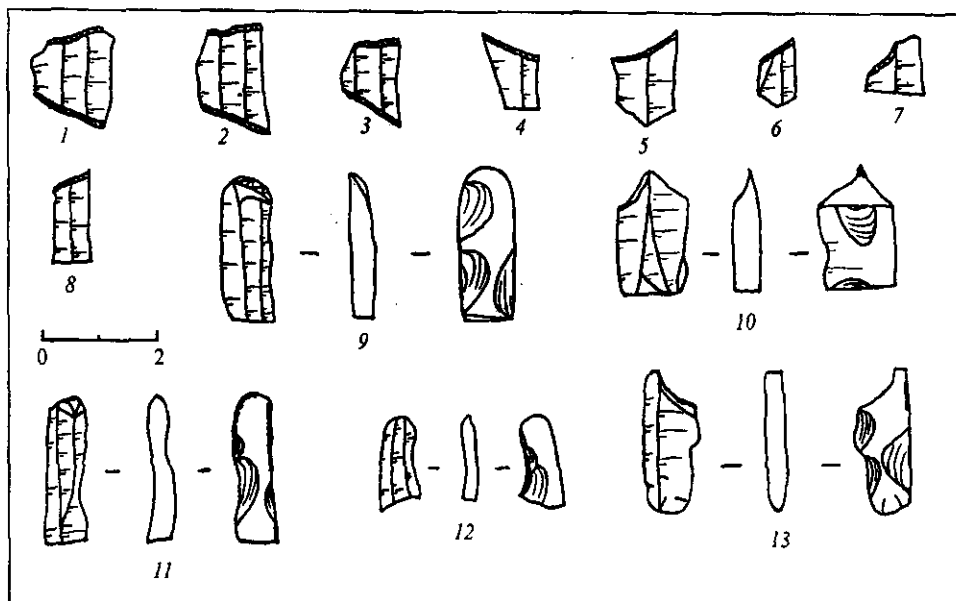

Рис. 9. Вкладені з культурного шару

ному шарі складають так звані вкладені кукрекського типу, які типологічно можна зарахувати до групи пластин із підтескою (табл. 8). Серед кукрекських вкладенів Залізничного наявні також вироби на мікропластинах завширшки 0,7—0,9 см (рис. 8, 11, 12).

До одиничних форм виробів із вторинною обробкою зараховано проколки, оформлені пригострювальною ретушшю (рис. 8, 25—27).

Підсумовуючи результати аналізу крем'яного інвентарю поселення Залізничне, здобутого під час досліджень 1999 р., слід звернути увагу на декілька принципових аспектів.

Як видно з техніко-типологічних таблиць (табл. 11, 12) та рисунків крем'яного інвентарю, якісний склад усіх категорій знахідок з підйомного матеріалу і культурного шару, а також їх частка у відповідних колекціях не мають принципових візуальних та статистичних розбіжностей. Це дає змогу розглядати знахідки з розкопу та з підйомного матеріалу як цілісний комплекс, який заслуговує подальшого дослідження.

Техніко-типологічні показники знахідок 1999 р. в цілому аналогічні тим, що були встановлені під час попередніх досліджень пам'ятки в 1979 і 1998 рр. По-

Таблиця 12. Вироби із вторинною обробкою, за даними 1979—1999 рр.

Вироби	1979—1998		1999		Усього	
	екз.	%	екз.	%	екз.	%
Скребки	70	59,83	44	33,85	114	46,15
Різці	7	5,98	24	18,46	31	12,55
Пластини з ретушшю	23	19,66	40	30,77	63	25,51
Геометричні мікроліти	3	2,56	9	6,92	12	4,86
Вістря	4	3,42	1	0,77	5	2,02
Відшепи з ретушшю	2	1,71	2	1,54	4	1,62
Пластини з підтескою	5	4,27	7	5,38	12	4,86
Долота	1	0,85	—	—	1	0,4
Поодинокі форми	2	1,71	3	2,31	5	2,02
Усього	117	100	130	100	247	100

перше, це підтверджує інтерпретацію Залізничного як пам'ятки кукрекського культурного кола. По-друге, це дає підстави для аналізу колекції Залізничного як єдиного технокомплексу, і саме він має стати підґрунтям для будь-яких історико-культурних розшуків.

¹ Станко В.Н., Суботін Л.В. Мезолітичне місцезнаходження Залізничного в Нижньому Подунав'ї // Археологія. — 1979. — 29. — С. 80—82.

² Результати всіх зборів підйомного матеріалу було систематизовано у праці: Станко В.Н., Долуханов П.М., Сефериадес М., Смынтина Е.В., Филипенко Г.П., Голобородова Е. Мезолит Южной Бессарабии // Зап. іст. фак-ту Одес. ун-ту. — 1999. — Вип. 8. — С. 8—67.

³ Аргументацію на користь виокремлення категорії крем'яного інвентарю див.: Станко В.Н., Долуханов П.М., Сефериадес М. и др. Указ. соч. — С. 13—16.

⁴ Авторка висловлює щирю подяку В.Ф. Петруню за змістовну експертну оцінку колекції крем'яного інвентарю поселення Залізничне, здійснену восени 1999 р.

⁵ Середній показник частки різців серед виробів із вторинною обробкою для синхронних пам'яток Південної Бессарабії коливається в межах 2—4, в інвентарі Мирного — 9,5 %; див.: Станко В.Н., Долуханов П.М., Сефериадес М. и др. Указ. соч. — Табл. 5.

Одержано 24.02.2000

Е.В. Смынтина

РАСКОПКИ ПОЗДНЕМЕЗОЛИТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ЗАЛИЗНИЧНОЕ

В статье рассматривается комплекс кремневых изделий позднемезолитического поселения Зализничное из раскопок 1999 г., типичный для кукрекской культуры Дунай-Днестровского междуречья. Качественный состав всех категорий находок из подъемного материала и из культурного слоя, а также их удельный вес в соответствующих коллекциях не имеют принципиальных визуальных, типологических и статистических различий. Техничко-типологические показатели находок 1999 г. в целом аналогичны установленным в ходе предшествующего изучения памятника в 1979 и 1998 гг. Это позволяет рассматривать все материалы как целостный комплекс, и именно он должен стать основой для дальнейших культурно-исторических и технико-типологических исследований.

Е. V. Smyntyna

EXCAVATIONS OF THE LATE MESOLITHIC SETTLEMENT OF ZALIZNYCHNE

The paper deals with the complex of flint articles from the late Mesolithic settlement of Zaliznychne (excavations of 1999), typical for the Kukreck culture of the Danube-Dniester interflow. The qualitative of finds of all of the categories from the surface and the cultural layer, and also their specific gravity in the appropriate collections do not have principal visual, typological and statistical differences. On the whole, technological and typological indices of the finds of 1999 are similar to the ones of 1979 and 1998 years. This allows to considere all of the stuff as the integral complex, which should become a basis for the further historical, cultural, technological and typological investigations.

КОМПЛЕКСНА ПАМ'ЯТКА ПОБЛИЗУ с. ВІЛЬНЕ

У статті подано результати розвідок у басейні Малого Кальчика в 1997—1998 рр.

Протягом двох років на правій притоці р. Кальміус — р. Малий Кальчик — проводили систематичні розвідки: у 1997 р. — О.В. Курбан; у 1998 р. — О.В. Курбан і Л.І. Кучугура. Обстежено береги двох приток р. Малого Кальчика від витоків до їх злиття в єдине русло (рис. 1).

Права притока бере початок з балки Тавлу, за 5 км на південний схід від с. Вільне та на південний захід від залізничної станції Тавла. Саме з балкою Тавлу пов'язані найцікавіші знахідки крем'яних знарядь і кераміки. Знайдені артефакти дають змогу говорити про наявність комплексної пам'ятки, яку, на превеликий жаль, було фактично зруйновано під час розробки кар'єру (тут видобували баластове каміння ще на початку ХХ ст.).

Пункт Вільне 1 (рис. 1, 1) розташований на лівому боці струмка, біля його витоків. Тут знайдено крупні сколи кременю та декілька мікропластинок.

Пункт Вільне 2 (рис. 1, 2) розташований на правому боці струмка, теж біля його витоків, над невеличким ставком, на висоті близько 10 м над його рівнем. Знахідки — скол підправки нуклеуса та первинний відщеп, знайдено на східному боці мису (рис. 2). З півночі та заходу пункт обмежено кар'єром, який займає центр мису.

Пункт Вільне 3 (рис. 1, 3) розташований на західній околиці цього самого мису, на висоті до 15 м над рівнем струмка, на південний захід від кар'єру. У пункті Вільне 3 знайдено: патинізовані лусочки кременю, уламки мікропластин, кінцевий скребок на пластині з ретушованим краєм, уламки пластини з протилежною ретушшю уздовж країв (коричнюватий напівпрозорий кремій); асиметричну високу трапецію з нерегулярною псевдоретушшю вздовж нижнього краю і двома невеличкими сколами вздовж верхнього краю; уламок пластини з двома краями, сформованими крутою дрібною ретушшю; переоформлений наконечник з боковою виїмкою; скребок на відщепі з широким напівкруглим робочим краєм (рис. 2). Комплекс крем'яних виробів можна пов'язати з добою мезоліту. Тут же трапляється амфорна кераміка салтово-маяцької культури (VIII—X ст. н. е.).

На розораному полі на схід від пункту Вільне 1, де, можливо, було порушено насипи кількох курганів, знайдено крем'яний відщеп та уламки пізньобронзової кераміки.

Ліва притока р. Малий Кальчик бере початок за 100 м на північний захід від ст. Полкове, тече балкою та зливається зі струмком із балки Тавру приблизно в 3,5 км нижче по течії. На відстані 1 км від витоків, на правому березі струмка, за 150 м від його русла, на мису, на поверхні розораного поля знайдено маленький відщеп кременю без патини (рис. 2). Цей пункт позначено Полкове 1 (рис. 1, 4). За 300 м від злиття цих струмків на північ, на мису було знайдено невизначений уламок плитчастого кременю з кіркою на обох поверхнях, без вторинної обробки. Цей пункт позначено як Полкове 2 (рис. 1, 5).

У басейні р. Кальміус відомі декілька мезолітичних пам'яток. У верхів'ях річки, у межах м. Донецьк, відомі пункти Моспине¹, Петрівка², у середній течії, у Тельмановському р-ні, — пункт біля с. Новоселівка³, у нижній течії — місцезнаходження Пищевик 1 та Орлівське⁴. На р. Суха Волноваха, притоці р. Кальміус, знайдено пункт Ольгінка⁵. Відомі знахідки мезолітичного часу і в басейні р. Кальчик — правої притоки р. Кальміус. У верхів'ях Кальчика це пункт Листвянка 6 у Запорізькій обл., у середній течії — пункт біля с. Шевченко (Сере-

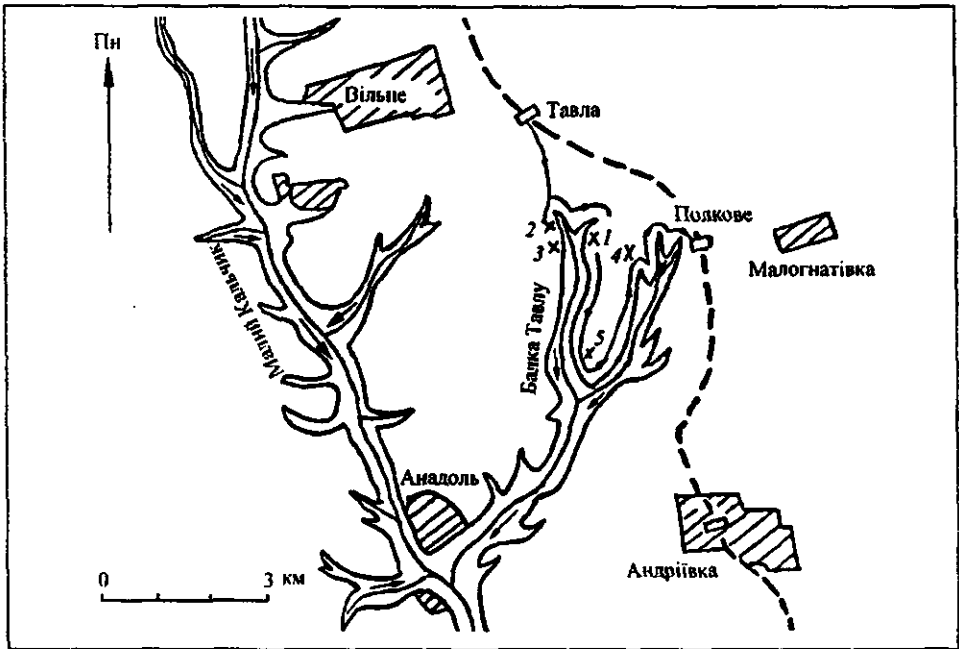

Рис. 1. Карта території розвідок

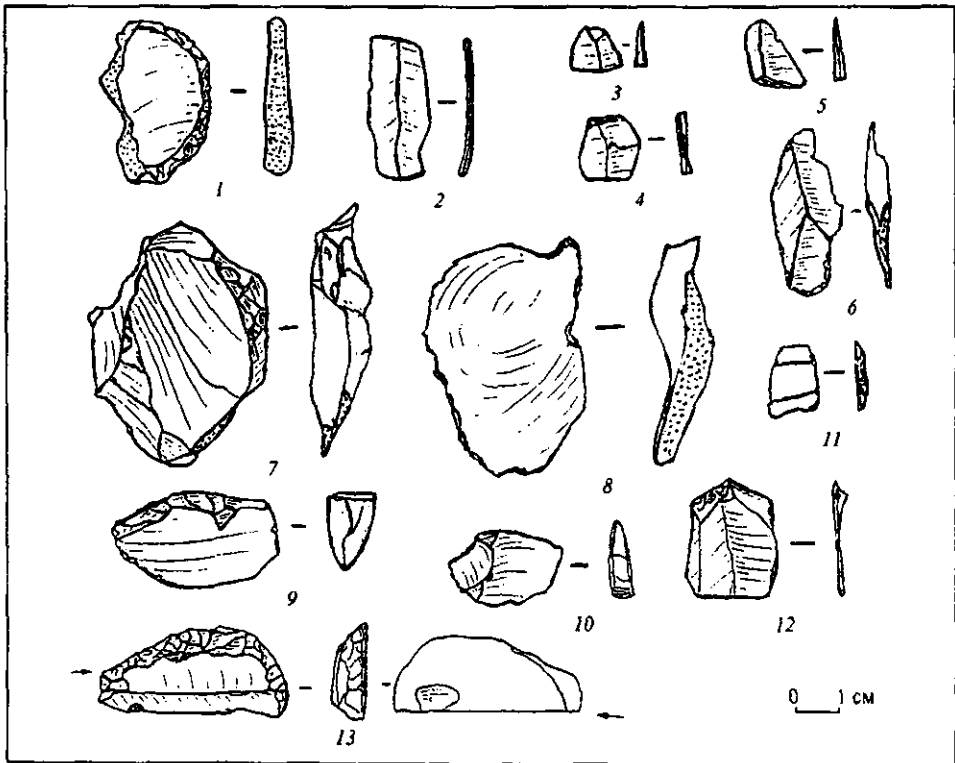

Рис. 2. Крем'яні знаряддя: 1—3, 5, 10—13 — Вільє 3; 7, 8 — Вільє 2; 6 — Полкове 1

динівка)⁷, у нижній течії — пункт Старий Крим біля м. Маріуполь⁸. Частина з цих пам'яток має певну атрибуцію. Так, на основі аналізу інвентарю поселення Моспине окреслено коло пам'яток типу Моспине⁹, яке датоване VII—VI тис. до н. е.¹⁰, або ранній етап донецької культури¹¹, який зараховано до пізнього ме-

золіту¹². До зимівниківської групи мезолітичних пам'яток належать, за О.Ф. Гореліком, пам'ятки басейну Кальміусу Ольгінка, Пищевик 1, Орлівське¹³. Їх зараховано до мезолітичного етапу існування групи, зокрема Пищевик 1, як і комплекс Зимівники 1—2 — до переходу від пребореалу до атлантичного періоду, хоча останнім часом з'явилася тенденція до зарахування пам'яток до фінального палеоліту¹⁴.

На жаль, колекція з пункту Вільне 3 ще нечисленна і не дає надійних підстав для чіткого датування. Утім, наявність у колекції трапезій, скребачок на ретушованій пластині та відщепів, що мають загальний мікролітичний вигляд, дає змогу вважати інвентар пункту Вільне 3 подібним до інвентарю пам'яток Моспине.

¹ Привалова О.Я., Привалов А.И. Список памятников археологии Украины. Донецкая область. — Киев, 1988. — С. 43; Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. — Киев, 1985. — С. 97—98.

² Телегин Д.Я. Указ. соч. — С. 98.

³ Привалова О.Я., Привалов А.И. Указ. соч. — С. 92.

⁴ Горелик А.Ф. Мезолит Донбасса: Очерк культурно-исторического развития // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. — Донецк, 1989. — С. 11—14.

⁵ Привалова О.Я., Привалов А.И. Указ. соч. — С. 61.

⁶ Телегин Д.Я. Указ. соч. — С. 81.

⁷ Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 935—956а, 978—989, розвідка 1930 р. Н.П. Єгорової, Г.Ф. Кравца.

⁸ Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 249, збір 1967 р. В.І. Арабаджі; № 1072а, збір В.І. Арабаджі 1969 р.; № 1409а.

⁹ Телегин Д.Я. Мезолітичні пам'яток України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982. — С. 122—127. — Табл. 16.

¹⁰ Телегин Д.Я. Зазн. праця. — С. 50.

¹¹ Горелик А.Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 7, 13.

¹² Горелик А.Ф. Указ. соч. — С. 5.

¹³ Привалова О.Я., Привалов А.И. Указ. соч. — С. 11.

¹⁴ Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археол. альманах. — Донецьк, 1994. — Вип. 3. — С. 235—237.

Одержано 12.09.98

А.В. Курбан, Л.І. Кучугура

КОМПЛЕКСНЫЙ ПАМЯТНИК У с. ВОЛЬНОЕ

Статья посвящена итогам разведок, проведенных авторами в бассейне р. Малый Кальчик в 1997, 1998 годах. В научный оборот вводятся материалы пяти пунктов, в основном относящихся к эпохе мезолита. Публикация данных о новых археологических памятниках в этом регионе имеет исключительное научное значение.

А.В. Kurban, L.I. Kuchugura

COMPLEX OF SITES NEAR THE VILLAGE OF VOLNOYE

The paper analyzes the results of prospects, held by the authors in the basin of the Maly Kalchik river in 1997, 1998. The stuff of five points, referring mostly to the Mesolithic period, is putted into the scientific circulation. The publication of data of new archaeological sites in this region has an exceptional scientific importance.

ЖИЛОЙ ДОМ I—II вв. н. э. ИЗ ЦИТАДЕЛИ КАЛОС ЛИМЕНА

До недавнего времени скифская застройка Калос Лимена первых веков н. э. оставалась почти не изученной вследствие иной направленности эпизодических археологических исследований прошлых лет. Только после проведения на памятнике в 1988—2000 гг. систематических раскопок, в процессе которых было обследовано более 3000 м² территории этого населенного пункта, удалось устранить пробел в его строительной истории.

Застройка скифского Калос Лимена может быть разделена на три участка: «пригород» из разрозненных строений, разбросанных на большом расстоянии друг от друга (рис. 1, А); «городище», здания которого, сблокированные в кварталы неправильных конфигураций, занимали весь внутренний периметр оборонительных сооружений эллинистического времени (рис. 1, В); «цитадель», находящаяся на месте углового укрепления III—II вв. до н. э. (рис. 1, С), неподалеку от предполагаемого древнего порта. Жилища внутри «цитадели» были объединены в несколько блоков, близких по ориентации и частично по планировке к позднему строительному ярусу греческого горизонта. Публикация одного из целиком исследованных жилищно-хозяйственных комплексов — основная задача настоящей работы. Ее актуальность обусловлена тем, что это первое, полностью раскрытое строение описываемого периода существования Прекрасного Порта. Неплохая сохранность самого сооружения позволяет также провести его архитектурно-планировочный анализ.

Дом I занимает крайнее западное положение в блоке жилищ, расположенных вдоль внешних оборонительных стен укрепления (рис. 1, С; 2). С севера, юга и запада он ограничен криволинейными переулками шириной в среднем 0,8—1,2 м, а с востока — еще одной усадьбой (рис. 3). В плане строение трапециевидной формы, с закругленными углами, площадью 120 м². Его композиционный центр занимает прямоугольный, мощный камнем дворик, размером 6,5 × 2,5 м (рис. 3), связанный с улицей I дверным проемом шириной 1,2 м. Вокруг этого открытого пространства П-образно группировались пять помещений, три из которых имели отдельные выходы наружу. Стены здания, сложенные из разнокалиберного бута в двухслойной иррегулярной постелистой технике на грязевом растворе, были перевязаны между собой. Ширина внешних оград достигала 0,45—0,65, а внутренних перегородок — 0,50 м. На некоторых участках основания кладок дома заглублены в грунт на 0,15 м, а кое-где установлены непосредственно на синхронную им дневную поверхность без какой-либо предшествующей их строительству нивелировки местности. При сооружении постройки, особенно в ее северной части, использовались руины античных жилищ предыдущего периода. Это, вероятно, повлияло на ориентацию основных осей дома, сходную с греческой (рис. 3).

Самое крупное помещение в данном комплексе находилось в восточном ряду комнат, заглубленных в грунт относительно поверхности двора на 0,6 м. Помещение прямоугольное в плане, его площадь 18 м². Напротив входа, в северо-восточном углу, у стены располагался сырцовый очаг размером 1,08 × 0,80 м. С севера от него было вкопано тулово красноглиняной амфоры, укрепленное с двух сторон поставленными на ребро известняковыми плитами (рис. 3, XII). В ее заполнении в большом количестве обнаружена чешуя морских рыб. У южной стены, рядом с дверью в соседнее помещение, зачищена известняковая ступа, основание которой впущено в глинобитный пол (рис. 3).

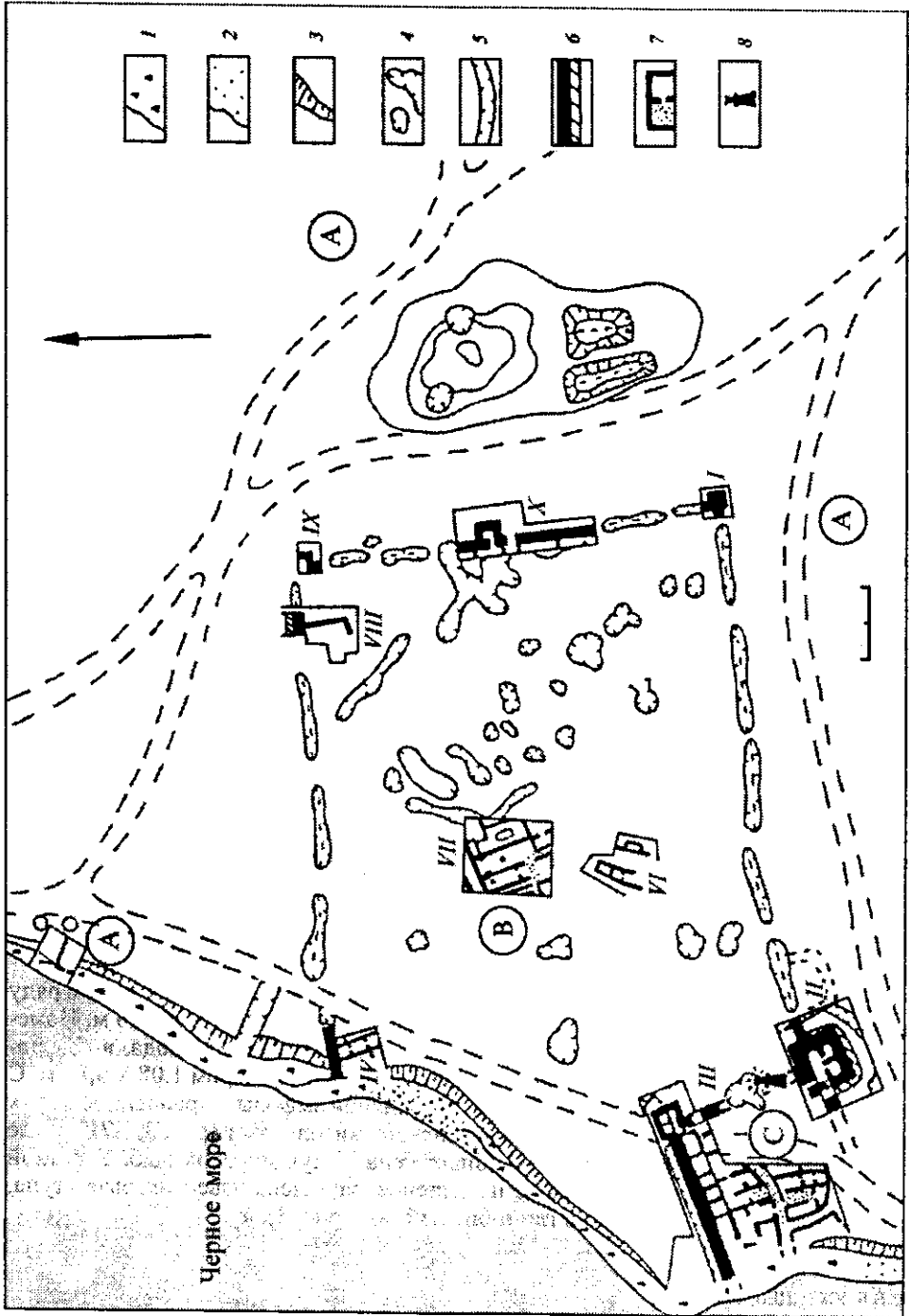

Рис. 1. План-схема строительного яруса I—II вв. н. э. городища Калос Лимен: А — «пригород»; В — «городище»; С — «цитадель»; I, III, VI, X, XI — раскопы 1929—1959 гг.; II, IV, V, VII—IX — раскопы Западно-Крымской экспедиции 1988—1995 гг.; 1 — скала; 2 — песок; 3 — воронки, выборки; 4 — обрывистый берег; 5 — позднескифские рвы; 6 — эллинистические оборонительные стены, достроенные в первых веках н. э.; 7 — скифские строения I—II вв. н. э.; 8 — современный мзяк

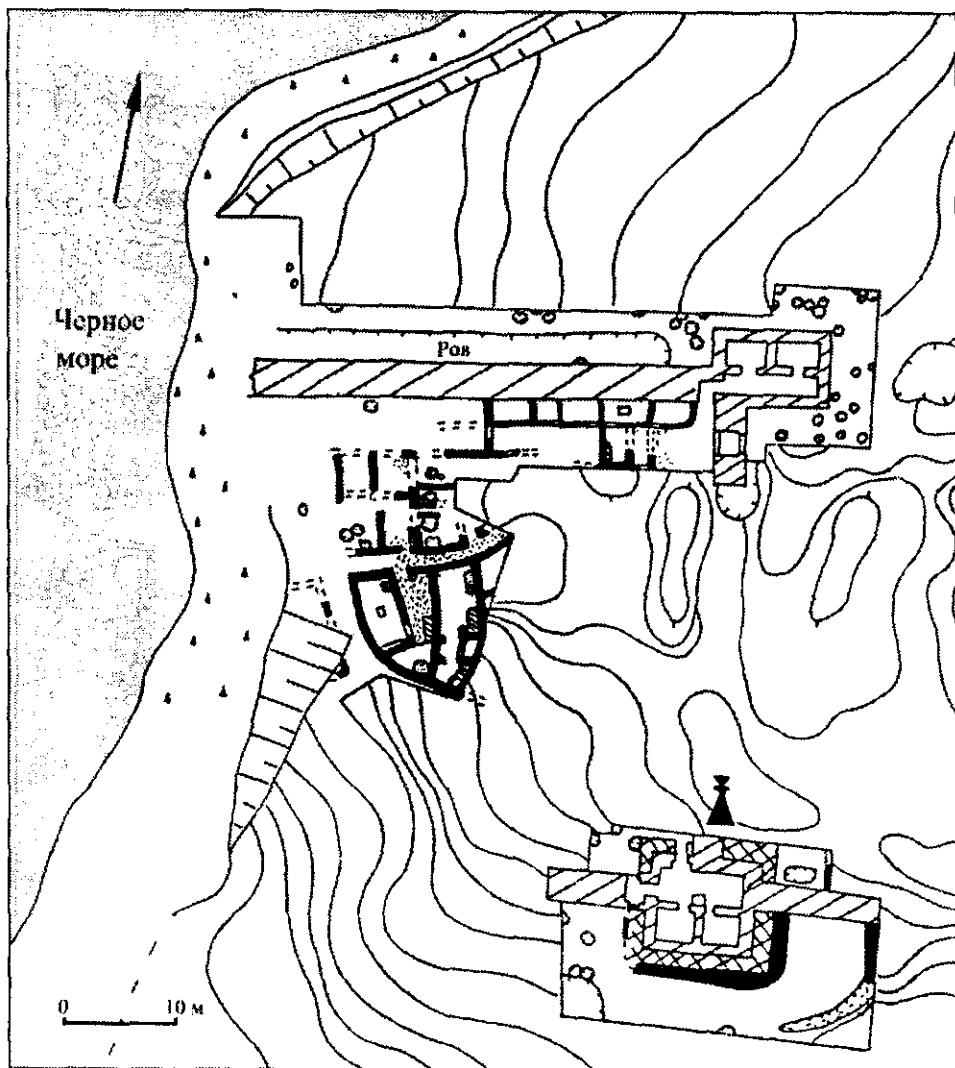

Рис. 2. План застройки цитадели второй половины I—II вв. н. э. Штриховкой выделены оборонительные сооружения эллинистического периода

В блоке упомянутых полуподвальных помещений комната XIX, площадью $3,8 \text{ м}^2$, была проходной. Дверные проемы шириной 1,2 и 0,8 м находились в северной и южной кладках и вели в соседние помещения XIV и XVIII (рис. 3, XIX). К востоку от него раскрыто изолированное от всех остальных помещение XXVII — «погребок» размером $1,40 \times 1,70—1,95 \text{ м}$ (рис. 3). В его западной стене над верхним полом зафиксирована прямоугольная отдушина. Самая южная полуподвальная комната XVIII имела размер $3,50 \times 1,75 \text{ м}$. В ее западном углу стояло небольшое известняковое корыто (рис. 3). Всю восточную часть помещения занимало основание каменной лестницы, состоявшее из двух Г-образно расположенных маршей, насчитывавших соответственно по 2 и 3 ступени. Длина ступеней 0,8 м при ширине проступи 0,35—0,40 м и высоте подступенников 0,15—0,20 м (рис. 3). С внешней стороны лестница была укреплена неширокой однолицевой подпорной кладкой (рис. 3).

С западной стороны двора, вдоль всей западной стены комплекса, располагалось еще одно крупное помещение (I) площадью 18 м^2 , имевшее вход только со двора (рис. 3, I; 4, a). В центральной части комнаты расчищен хорошо обработанный квадратный блок, служивший основанием для подпорного столба. В северо-восточном углу в глинобитные прослойки пола было впущено основа-

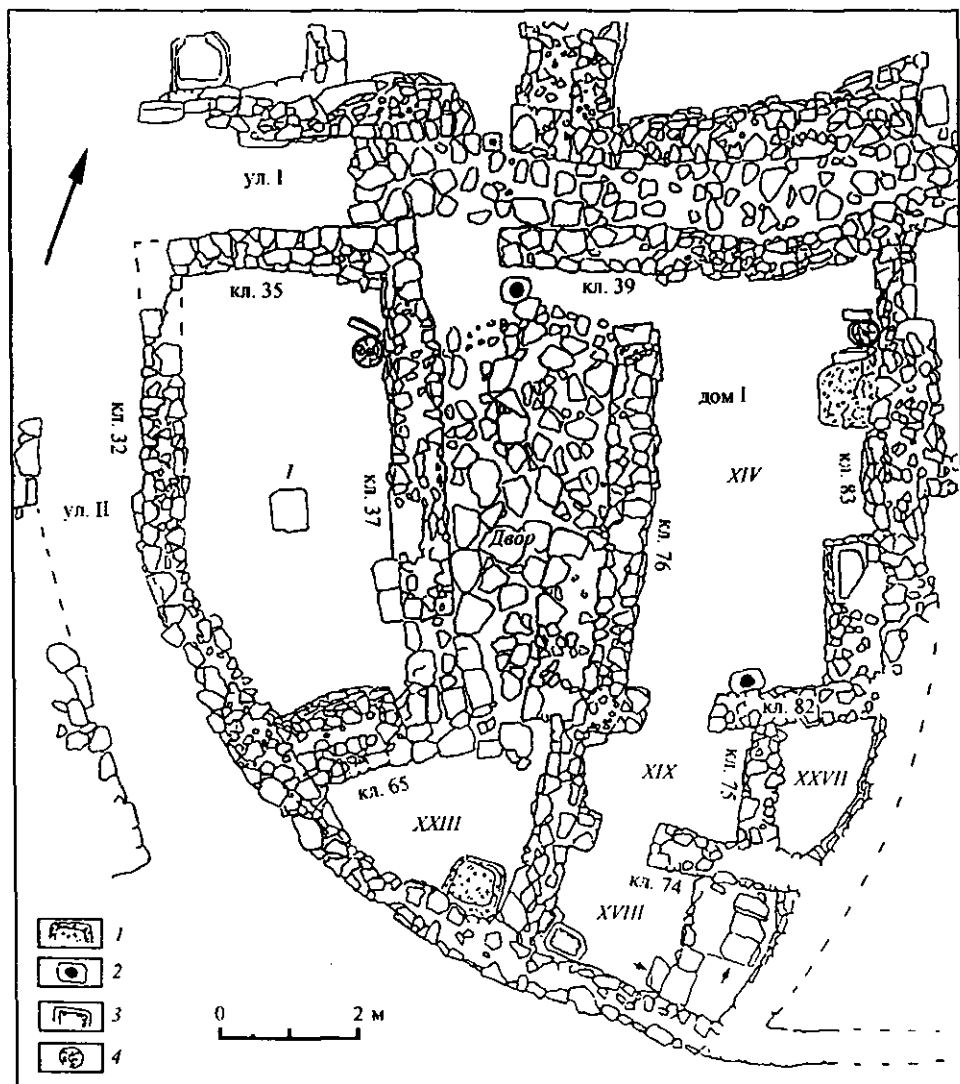

Рис. 3. Сводный план дома I. Римские цифры — номера помещений; 1 — очаги; 2 — ступы; 3 — каменное корыто; 4 — корпусы амфор, вкопанных в полы

ние крупной красноглиняной амфоры, покрытой темно-бурым ангобом. В ее заполнении обнаружена нижняя часть лепного горшка, вторично использовавшегося как черпак (рис. 5, 7). Неподалеку от входа, у кладки 37, возвышалось каменное основание для еще одной подпорной деревянной конструкции, сложенное из двух подтесанных камней.

Последнее помещение дома XXIII в плане близко к треугольнику. Напротив входа, в юго-восточном углу, сохранился саманный очаг (рис. 3, XXIII). Пол комнаты состоял из глинистых прослоек, разделенных микропрослойками темной золы.

Довольно сложно определить функциональное назначение каждой из комнат. Скорее всего, как жилое могло использоваться помещение I. Вероятно, комната XXIII была кухней, а остальные помещения — хозяйственными.

Спорным остается вопрос относительно реконструкции этажности здания. Обнаруженная в помещении XVIII лестница как будто свидетельствует о наличии второго жилого яруса строения, по крайней мере в южной части постройки (рис. 6, а). Но этому противоречат факты. Так, несущие стены во многих местах не имеют фундаментов, а также недостаточно широки, чтобы выдержать целиком каменную двухэтажную конструкцию. Особенно к этому не приспособлена

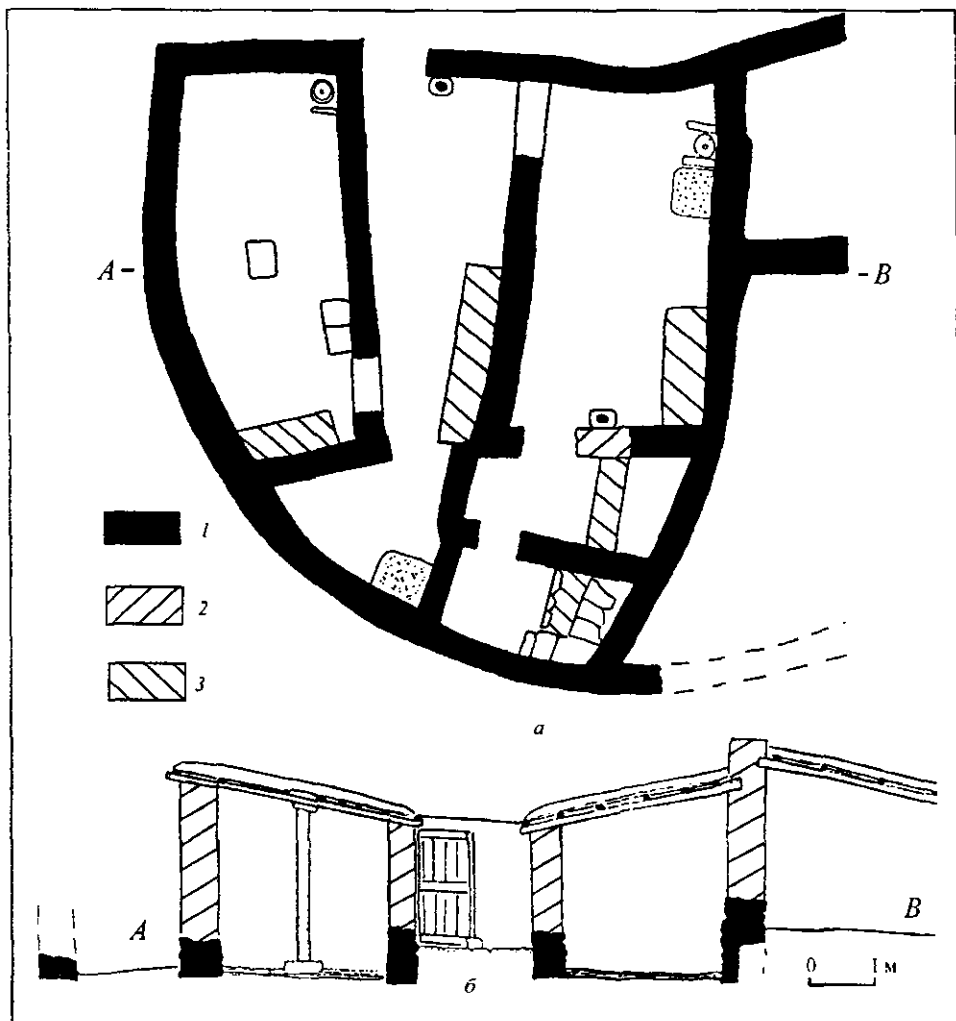

Рис. 4. Схема дома I: *а* — выделение строительных периодов: 1 — первого, 2 — второго, 3 — третьего. *A—B* — линия разреза строительных остатков здания; *б* — разрез дома по линии *A—B* с реконструкцией стен и перекрытий

восточная ограда комплекса. При этом сами кладки сложены крайне небрежно в иррегулярной технике, с применением низкого по качеству грязевого раствора. Наличие второго этажа как будто не подтверждает количество камня из развалов стен здания, почти не поврежденных выборками и перекопами позднейшего времени. Поэтому можно предположить, что дом был одноэтажным (рис. 6, б), хотя последнее и не бесспорно. Лестница в одной из комнат вела не на второй ярус строения, а к двери, сделанной в кладке 74, через которую попадали в так называемый погребок (рис. 3, XXVII).

Завалы чистой в археологическом отношении глины (от 0,10 до 0,25 м) над полами здания указывают на то, что крыша его была глинобитной. При небольшой ширине комнат (от 2,3 до 2,7 м) наиболее возможным было использование плоских или односкатных перекрытий помещений, имевших небольшой скос в сторону двора (рис. 4, *а*; б).

Судя по находкам фрагментов узкогорлых амфор варианта «А» в забутовке стен постройки, она была возведена в I в. н. э.¹ За время существования строение пережило несколько перестроек и ремонтов, практически не повлиявших на его планировку. Следы первой перестройки прослеживаются с большим трудом. Можно предположить, что именно тогда была достроена часть перегородки между комнатами XIV и XIX. Не исключено также, что возведение ограды,

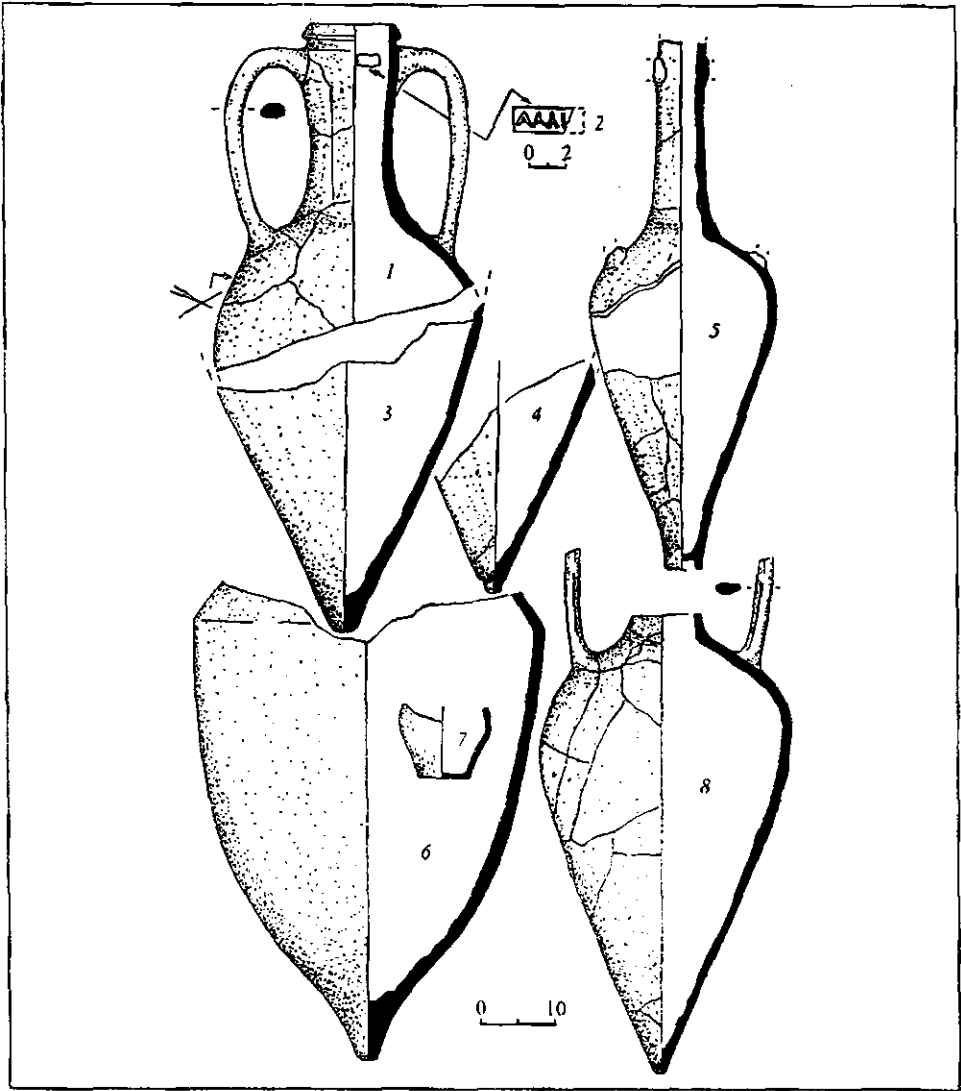

Рис. 5. Керамическая тара с полов постройки: 1, 4, 8 — позднесинопские амфоры I—II вв. н. э.; 2 — клеймо на горле позднесинопской амфоры; 3, 6 — красноглиняные амфоры I—II вв. н. э.; 5 — узкогорлая светлоглиняная амфора варианта «В»; 7 — нижняя часть лепного горшка, использовавшаяся как черпак

разделявшей помещения XVIII и XXIII, относится к тому же этапу (рис. 4, а). Следующая перестройка была вызвана тем, что под тяжестью всей конструкции, а также из-за давления грунта с внешних сторон, несущие стены стали выдавливаться внутрь помещений. Чтобы противостоять разрушению дома, его хозяйка были вынуждены кое-где переложить участки кладок, а в помещениях I, XIV и во дворе возвести подпорные стены и контрфорсы (рис. 3; 4, а). Одновременно с этим помещение XIX разделили пополам перегородкой (рис. 4, а). Образовавшаяся при этом комната XXVII использовалась как погреб. Отдушина в ее западной ограде позволяла воздуху свободно циркулировать, за счет чего в погребе поддерживалась постоянная температура.

Дата разрушения дома определена по находкам многочисленных сосудов, оставленных его жителями. Самую значительную группу керамики представляют лепные изделия. Среди последних наиболее часто встречаются горшки с расширяющимся раструбом венцами, биконическими туловами и плоскими доньями (рис. 7, 1, 2, 4, 6, 7). Все они имели хорошо заглаженные поверхности серого цвета. У одного из сосудов сохранилась нижняя часть вертикальной ручки, круг-

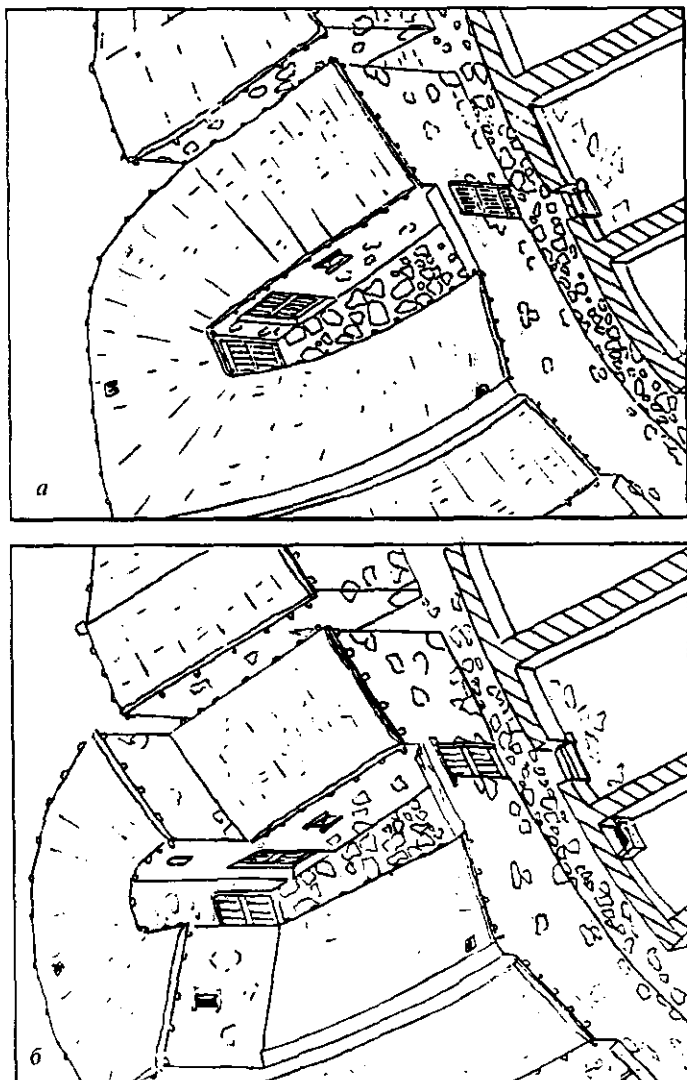

Рис. 6. Варианты реконструкции дома I

лой в сечении (рис. 7, 4). В помещении XXIII обнаружена верхняя часть крупной серолощенной кастрюли с приплюснутым шаровидным туловом (рис. 7, 5). Ее омегаобразные ручки-налепы, располагавшиеся на плечиках, украшены орнаментом из косых насечек. Найдено два полных профиля небольших чашек (рис. 8, 1, 4), а также крупная чаша, носящая следы многочисленных ремонтов (рис. 7, 3). Можно выделить несколько светильников, вылепленных вручную. Первый из них, небольших размеров, подражает гончарному изделию (рис. 8, 3); второй, ладьевидных очертаний, имеет вертикальную плоскую ручку-налеп (рис. 8, 2). Третий, ромбовидный в плане, с остатками прилепов ручки на одной из граней, в отличие от предыдущих, по форме довольно редкий и почти не находит аналогий (рис. 8, 5).

Гончарная тара представлена туловами двух уже упоминавшихся красноглиняных амфор с небольшими коническими доньями. Оба их корпуса покрывает темно-бурый ангоб (рис. 5, 3, 6). Частично восстановлен корпус с ножкой светлоглиняной узкогорлой амфоры переходного варианта от «А» к «В», датируемой второй половиной I началом II в. н. э.² (рис. 5, 5). Ее венчик и сложнопрофилированные ручки были отбиты еще в древности, а сколы заложены. В каменных развалах постройки обнаружено также много обломков сосудов вариантов «А» и «В». Из крупных фрагментов частично собираются профильные части трех

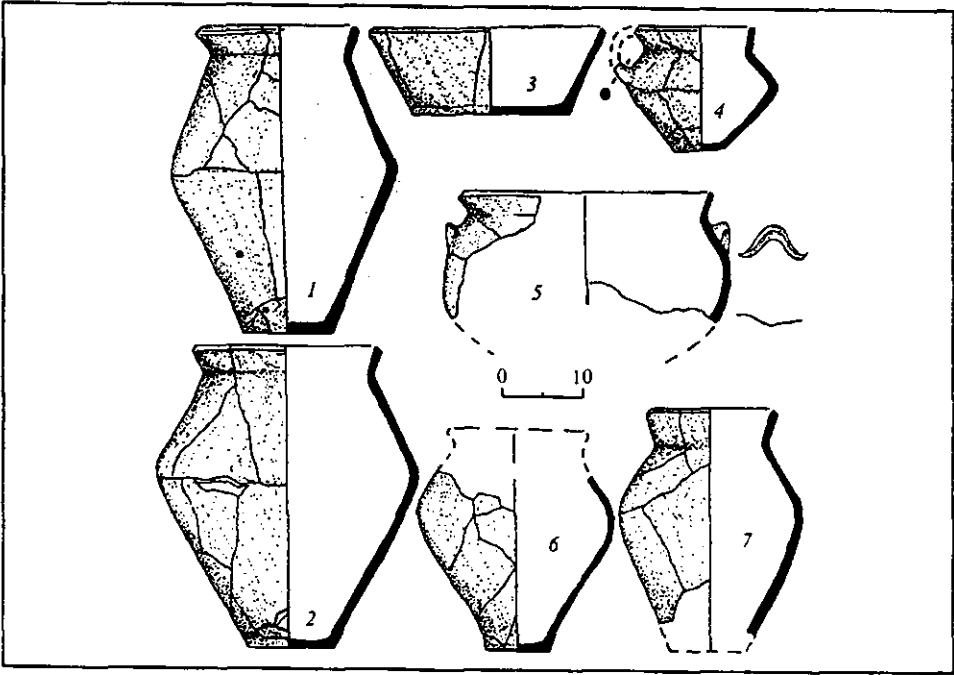

Рис. 7. Лепные сосуды с верхних полов здания: 1, 2, 4, 6, 7 — горшки; 3 — блюдо; 5 — кастрюля

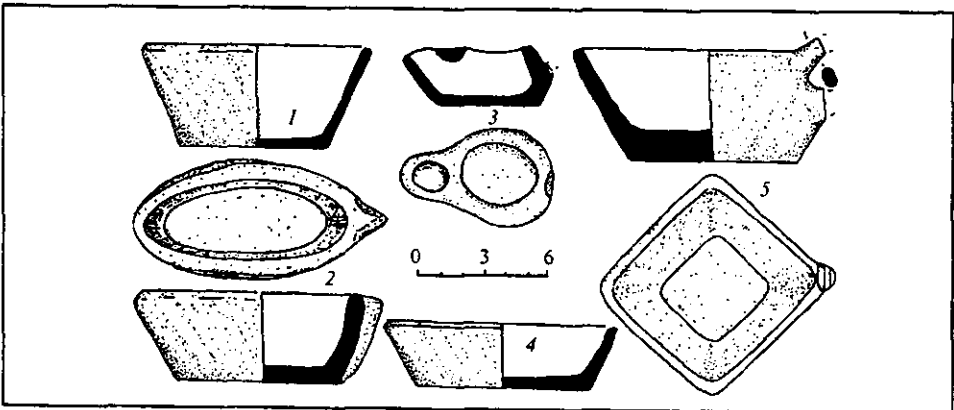

Рис. 8. Лепная керамика с позднейших поверхностей дома: 1, 4 — чашки; 2, 3, 5 — светильники

розовоглиняных южнопонтийских амфор. С.Ю. Внуков отнес их по характеру глины к продукции мастерских Синопы³. Нижняя часть корпуса первой из них, со слабо выраженной желудевидной ножкой принадлежит к варианту Син. III (около второй половины I в. до н. э. — рубеж I—II вв. н. э.) (рис. 9, 4). Остальные две относятся к типу так называемых амфор с желобком под венчиком (по С.Ю. Внукову) — Син. II А, бытовавших на протяжении второй половины I—II вв. н. э.⁴. От одной из них сохранилось тулово с ручками и небольшой конической ножкой (рис. 5, 8). Горло было отбито в древности, тогда же сосуд был отремонтирован. Удалось собрать верхнюю часть корпуса другой амфоры. На плечике зафиксировано граффити в виде косога креста (рис. 5, 1), а на горле, под венцом, — клеймо в прямоугольной рамке «AMI...» (рис. 5, 2). Вероятнее всего, клеймо содержало имя мастера, хотя не исключено, что это сокращенный этникон города Амиса. Из кухонной посуды можно выделить тулово коричневоглиняной кастрюли с вертикальными уплощенными ручками (рис. 9, 5), а также полный профиль аналогичного ей по глине сосуда, близкого по форме к кубку (рис. 9, 2).

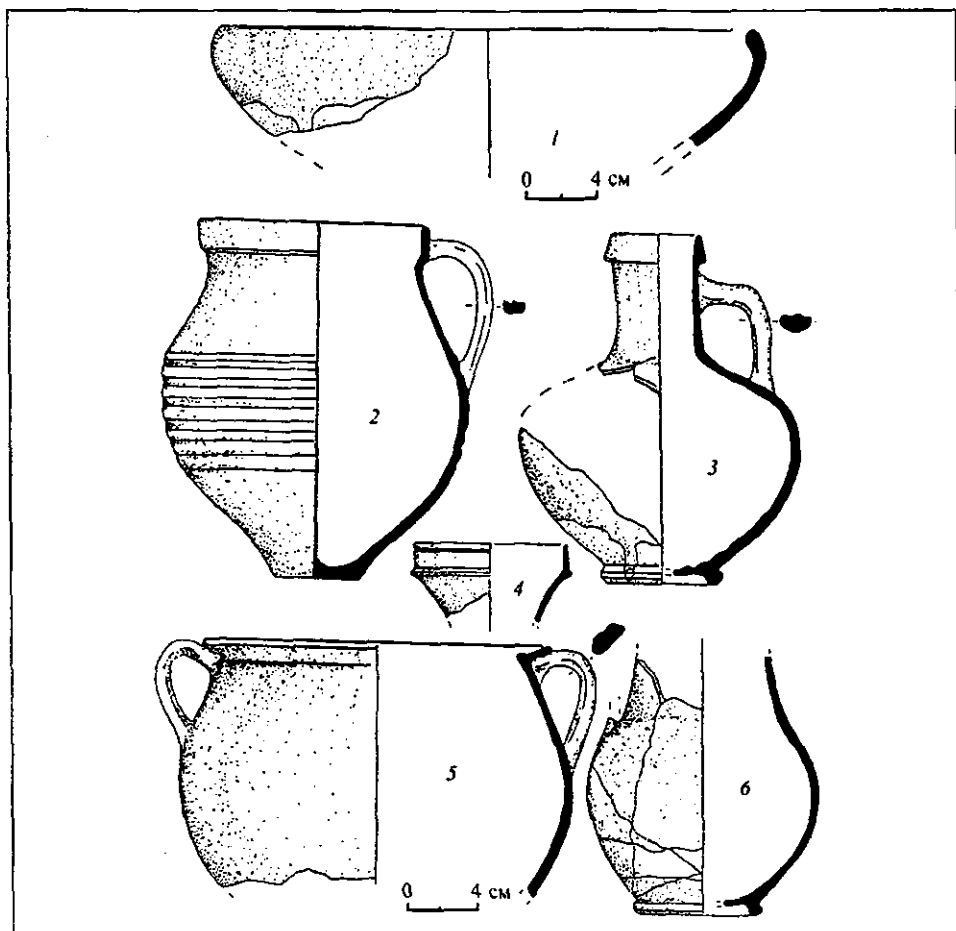

Рис. 9. Столовая и кухонная посуда с поверхностью дома

Последний имеет невысокий, чуть выгнутый наружу вертикальный венчик, шаровидное рифленое тулово с плоским дном и высокую петлевидную ручку с рифлением. Покрытие состоит из темно-бурого ангоба. Подобные ему «черпаки» встречены на Боспоре в слоях II—III вв. н. э.⁵ Прямая аналогия данной форме встречена и на Усть-Альминском некрополе среди материала второй половины I в. н. э.

Находки столовой керамики из слоя разрушения дома сравнительно редки. Так, в помещении XXIII обнаружено тулово широкогорлого кувшина с шаровидным туловом на кольцевом поддоне (рис. 9, 6). Он покрыт плотным красным лаком без блеска и может быть отнесен ко времени не позднее I в. н. э.⁶ Собран еще один полный профиль кувшина со скошенным наружу венцом, цилиндрическим горлом, сложнопрофилированной ручкой и эллипсоидным туловом на невысоком поддоне (рис. 9, 3). Покрывающий его лак очень плохого качества, практически не сохранился. Сосуд сходных очертаний из некрополя у с. Золотое датирован I в. н. э.⁷ К тому же периоду отнесен и очень близкий ему по форме (возможно, сделанный даже одним и тем же мастером) кувшин из Усть-Альминского некрополя. На верхних полах здания найдены фрагменты двух краснолаковых чаш. Первая из них полусферической формы, с загнутым внутрь краем (рис. 9, 1). Ее покрывает сильно пережженный лак. Вторая чаша усеченно-конической формы, с почти вертикальным бортиком, отделенным от корпуса горизонтальным ребром (рис. 9, 4). По внешним характеристикам, а также качеству покрытия обе чаши могут быть отнесены к I—II вв. н. э.

В каменном завале внутри восточного ряда комнат найдена нижняя часть небольшого известнякового алтарика, квадратного в поперечном сечении. Его

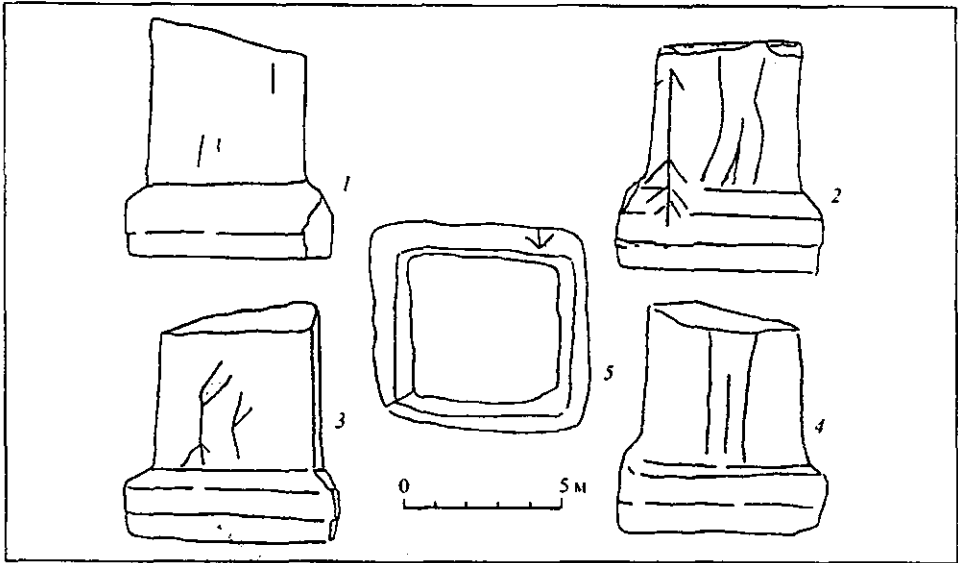

Рис. 10. Известняковый алтарь из каменного завала над полами строения: 1—4 — изображения на гранях алтарика; 5 — вид сверху

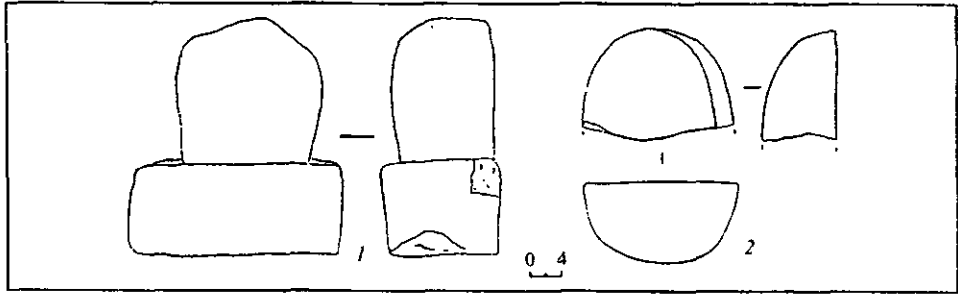

Рис. 11. Известняковые антропоморфные надгробия из забутовки стен здания

основание покоится на невысокой рельефной подставке (рис. 10). На его гранях сохранились крайне грубо выполненные изображения, сделанные в технике граффити. В трех из них можно усмотреть вертикально стоящие человеческие (?) фигуры, а на четвертой стороне, видимо, была изображена птица (орел?). Атрибутация каждого из упомянутых рисунков крайне затруднена из-за их схематичности. Впоследствии на одной из граней было прочерчено граффити в виде стрелы с наконечником, обращенным к верхней (несохранившейся) части этого культового изделия (рис. 10, 2, 5). Сходных форм алтарики как из керамики, так и из камня бытовали по всему Северному Причерноморью с IV—III вв. до н. э. до первых веков н. э. В нашем случае остается неясным, использовался ли он хозяевами здания для отправления культов или просто попал в забутовку стен при разборке более ранних построек.

Нельзя не упомянуть о находке двух антропоморфных надгробий херсонесского типа, попавших в кладку стен описываемого строения (рис. 11). Эти находки — яркое подтверждение тому, что и в первые века н. э. скифы продолжали активно расхищать грунтовый некрополь Прекрасного Порта. Весь описанный материал не выходит за хронологические рамки второй половины I — первой половины II в. н. э. Для уточнения верхней границы даты оставления дома особенно показательным является полное отсутствие в его руинах (а также в развалинах соседних построек, покинутых одновременно с ним) обломков светлоглиняных узкогорлых амфор варианта «С», бытовавших со второй трети — середины II в. н. э.⁸ По всей видимости, здание перестало существовать одновременно со всем городищем в начале II в. н. э. Оно было спешно оставлено жителями, при этом

оказались брошенными наиболее громоздкие вещи и сосуды, бывшие долгое время в употреблении. Причиной столь поспешного бегства населения Прекрасной Гавани послужило, вероятно, активное продвижение сарматов из района Нижнего Поднепровья в Крым⁹. Последнее привело к запустению поселений всей северо-западной части полуострова. Однако нельзя целиком исключать и иных, локальных, причин, повлекших оставление упомянутого населенного пункта.

Публикуемый жилищно-хозяйственный комплекс находится ближайше аналогии среди построек I в. н. э. городища Чайка, имевшего сходную с Калос Лименом плотную жилую застройку¹⁰. Близкие ему планировочные структуры встречены на многих городищах Северо-Западного Крыма, таких как Южно-Донузлавское, Беляус, Кульчук и Тарпанчи. Строения подобных очертаний раскрыты и в Танаисе, а также в Ольвии описываемого времени¹¹. По внешнему облику и строительным приемам дом представляет собой симбиоз греческих и варварских домостроительных традиций, что свойственно для многих памятников Северо-Западного Причерноморья данного периода¹².

¹ Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н. э.: Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — № 156 — С. 17, 18. — Рис. 1, 3.

² Там же. — С. 18.

³ Внуков С.Ю. Новые типы позднесинопской амфорной тары // СА. — 1993. — № 3. — С. 209.

⁴ Там же. — С. 207, сл. — Рис. 2, 2; 3, 1, 2.

⁵ Кобылина М.С. Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г. // МИА. — 1941. — № 4. — С. 12. — Рис. 18.

⁶ Корпусова В.И. Некрополь Золотое. — Киев, 1983. — С. 108, 152. — Табл. XI, 10.

⁷ Указ. соч. — С. 38. — Рис. 10, 3.

⁸ Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры... — С. 18.

⁹ Храпунов И.Н. О причине гибели некоторых позднескифских поселений // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1. — С. 167—169.

¹⁰ Яценко И.В. Исследование сооружений скифского периода на городище Чайка в Евпатории // КСИА. — 1970. — № 124 — Рис. 10; Яценко И.В. Северный квартал I скифского поселения на Чайкинском городище в Евпатории (по материалам раскопок 1974—1975 гг.) // Население и культура Крыма в первые века н. э. — Киев, 1983. — Рис. 1.

¹¹ Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. — М., 1972. — С. 11, сл. — Рис. 3, 5; Крыжичский С.Д. Историкографическое исследование архитектурных и строительных комплексов. — Киев, 1985. — С. 144, сл. — Рис. 72, 1, 2, 5.

¹² Крыжичский С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1994. — С. 231, сл.

Одержано 10.04.2001

В.Б. Уженцев

ЖИТЛО I—II ст. н. е. ЗІ СКІФСЬКОГО ГОРИЗОНТУ КАЛОС ЛІМЕНА

У статті наведено дані щодо житлових комплексів перших століть н. е., відкритих під час розкопок Калос Лімена. Будівлю було споруджено в I ст. н. е. Протягом усього часу існування її кілька разів перебудовували. На початку II ст. н. е. її, як й інші будівлі цього ряду, залишили мешканці через загрозу сарматського вторгнення до Криму з території Подніпров'я. Зазначений житловий комплекс був симбіозом грецьких і варварських житлобудівних традицій.

И.В. Uzhentsev

DWELLING OF THE IST — IIND. CENTURY AD FROM THE SCITHIAN LEVEL OF KALOS LIMEN

The article gives the facts of the house-hold complexes of the first centuries A.D. revealed during the recent excavations in Kalos Limen site. This building was erected in the Ist century A.D. During the whole period of its existence it was rebuilt several times. At the beginning of the 2nd century A.D. the building, as well as all of the other buildings of this tier, had been left by its residents. It was the threat of Sarmatian invasion from the Dnieper region to the Crimea that provoked the escape. The house-hold complex was a symbiosis of Greek and Barbarian house-building traditions.

В.М. Зінько

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТРЕТІ БОСПОРСЬКІ ЧИТАННЯ»

Традиційно з 20 по 23 травня 2002 р. у м. Керч відбулися Треті Боспорські читання, тема яких була «Боспор Кімерійський, Понт і варварський світ у період античності і середньовіччя».

Читання було організовано Кримським відділенням Інституту сходознавства НАН України, керченським «Центром археологічних досліджень» і Керченським державним історико-культурним заповідником. Усього було заявлено понад 50 доповідей, однак зібратися в мальовничому куточку Керчі поблизу стін древнього боспорського міста Німфей змогли не всі бажуючі. У роботі конференції взяли участь понад 40 фахівців, що представляли академічні центри, музеї, історико-культурні заповідники, вищі навчальні заклади Сімферополя, Керчі, Миколаєва, Харкова, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Нижнього Новгороду, Белгорода, Варшави, Любліна, Лодзі.

Читання відкрили співголови оргкомітету д-р істор. наук О.І. Айбабін і канд. істор. наук В.М. Зінько. Тематика доповідей і повідомлень охоплювала широкий спектр наукових досліджень з археології та історії античного й ранньосередньовічного Боспору і суміжного варварського світу. Частиною доповідей було присвячено результатам новітніх археологічних розкопок, іншу — новому трактуванню вже давно відомих пам'яток. Так, М.Ю. Вахтіна (С.-Петербург) у доповіді «Ще раз про поховання в кургані Темір-гора і деякі питання грецької колонізації Кімерійського Боспору» стверджує, що речовий комплекс центрального поховання «принесено» у Крим зі степів Півбузжя-Придніпров'я і «залишено» в районі традиційної переправи через Керченську протоку в Прикубаня в 40-х роках VII ст. до н. е. Греко-варварські зв'язки тієї епохи мали «пульсуючий» характер і свідчать про надзвичайно складну і своєрідну ситуацію, що складалася на Кімерійському Боспорі на початково-му етапі грецької колонізації регіону.

Аналізові споруди, що найчастіше трапляється під час археологічних розкопок, було присвячено доповідь О.М. Бутягіна (С.-Петербург) «Архаїчні ями Мірмекія». Розглядаючи ями VI — початку V ст. до н. е., він виді-

ляє дві основні форми: циліндричні та грушоподібні.

Цікаву проблему знаходження кремінних знарядь в античних комплексах було порушено С.О. Шестаковим (Керч) у доповіді «Первісні археологічні знахідки на античних поселеннях Керченського півострова». Однак неповнота чи неясність стратиграфічних характеристик і випадковість багатьох знахідок не дали змоги доповідачеві дійти однозначних висновків. Для одержання більш повноцінних результатів потрібний повний облік усіх знахідок як на античних, так і на середньовічних пам'ятках.

Кілька доповідей було присвячено питанням нумізматики Боспору. Неоднозначну реакцію викликала доповідь О.М. Мельникова (Миколаїв) «Аполлонійський монетний союз — початкова форма Боспорської держави». Спираючись на аналіз ранніх боспорських монет, доповідіч подав своє бачення характеру і періодизації становлення боспорської державності.

І.В. Шонов (Сімферополь) у доповіді «Про монетне карбування Феодосії останньої чверті V — початку IV ст. до н. е.» на основі нового нумізматычного матеріалу і матеріалів археологічних розкопок і розвідок сільських поселень в окрузі Феодосії виділив у розвитку монетного карбування цього поліса в період із середини 30-х років V до кінця першого десятиліття IV ст. до н. е. такі послідовні етапи: 1) незалежного карбування; 2) афінського впливу; 3) гераклейського впливу. На підставі недавньої знахідки срібного діобола з чітким написом «ФЕОДЕОС» усі суперечки про легенду на цій монеті доповідач вважає прийнятними і робить висновок, що цей екземпляр є старшим номіналом у серії Ф1, яка належить до етапу незалежного карбування Феодосії в 430—415 рр. до н. е.

У доповіді О.В. Кулікова (Керч) «Монетне карбування царя Левкона і криза грошового обігу на Боспорі в середині III ст. до н. е.» було підкреслено, що рідкісність монет Левкона II пов'язана не лише з невеликим обсягом і епізодичністю емісії, а й з подальшим їх масовим перекарбуванням.

В окремих блоках було об'єднано доповіді, що стосуються боспорського міста Німфей.

© В.М. ЗІНЬКО, 2002

Так, Д.Є. Чистов (С.-Петербург) у доповіді «Скіфи і Німфей у V ст. до н. е.» знову звернувся до специфіки греко-варварських взаємин у Німфей та його хорі на прикладі курганних поховань «місцевої групи» на німфейському некрополі. Особливу увагу доповідач приділив питанню про верхню межу датувань вищезгаданих поховань, оскільки лише на основі цієї дати можна судити про завершення гіпотетичного періоду особливих німфейсько-скіфських взаємин. З огляду на чорнолакову кераміку з гробниці 8 кургану 17, він датує цю подію 420 р. — початком IV ст. до н. е.

У доповіді О.Ю. Соколявої (С.-Петербург) «Вироби з кістки і рога з розкопок Німфея в колекції Ермітажу» було представлено окремі групи кістяних виробів, знайдені в ході археологічних досліджень.

Аналізові сільських житлових будівель було присвячено доповіді В.М. Зінько (Керч) «Житлові будівлі IV ст. до н. е. на хорі Німфея». Відкриті в результаті розкопок на поселеннях Героївка-1, Героївка-2, Південночурубашське, Вогники-1, Тобечик-9 будівельні залишки дають певне уявлення про кілька типів житлових будівель: землянки, двокамерні будинки, що стоять окремо, великі садиби. Двокамерні будівлі мали невелику площу (близько 30—40 м²). Для будинків Південночурубашського поселення характерна наявність перед входом критої галереї. Особливо показовий у цьому аспекті житловий будинок, досліджений доповідачем на цьому поселенні у 2001 р.

Результати багаторічних робіт на морсько-му шельфі поблизу Німфея було подано в доповіді О.М. Шамрая (Темрюк) «Підводно-археологічні об'єкти в територіальній структурі Німфея». Просторове розташування підводно-археологічних пам'яток на досить обмеженій площі дна протоки щодо сучасної берегової лінії дало змогу дістати загальне уявлення про палеогеографічну ситуацію в приморській південно-східній частині античного Німфея.

Аналізові найбільшої і складної пам'ятки античного Приазов'я — поселення Генеральське західне — було присвячено доповіді О.О. Масльоннікова (Москва) «Центри "царського" землевладіння на Боспорі IV—III ст. до н. е.». Цей комплекс склався з центральної частини, що вміщувала три блоки будівель житлового, господарського і парадно-культурного призначення, а також з п'яти—шести віддалених від центра об'єктів. Усі вони були пов'язані єдиним задумом і слугували інтересам одного господаря.

У доповіді Н.В. Молевої (Нижній Новгород) «Обряд жертвоприношень у китейському святилищі» було узагальнено матеріали 27-річних досліджень найбільшого сакрального комплексу в Північному Причорномор'ї, що являв собою, по суті, величезний жертвник-ескар. У святилищі з другої половини V ст. до н. е. до початку V ст. н. е. відправляли культу різних богів, що несуть

ідею родючості, а також Геракла, Діоніса і його фіаса.

Про повну драматизму історичну долю царя Фарнака йдеться в доповіді Є.О. Молева (Нижній Новгород) «Правління Фарнака на Боспорі». На підставі письмових, археологічних і нумізматичних джерел доповідач дав докладну характеристику діяльності Фарнака на Боспорі.

Поховальні пам'ятки розглянуто в доповіді В.А. Хршановського (С.-Петербург) «Поховальний комплекс римського часу на некрополі Ілурату». Досліджені в 1995—1998 рр. на західній ділянці ілуратського некрополя два вирубані у скелі склепи виділялися дещо незвичайною конструкцією, наявністю жертвної ями зі слідами тризни та недругорядними знахідками. Увесь цей неодноразово використовуваний поховально-поминальний комплекс датовано II—III ст. н. е. Тим же часом датовано ще один практично цілком зруйнований склеп, про дослідження якого повідомив О.Л. Єрмолін (Керч) у доповіді «Розписний склеп некрополя поселення Кези Північне».

Кілька доповідей було присвячено дослідженням, проведеним на азійській частині Боспору. Так, В.А. Горончаровський (С.-Петербург) у доповіді «Нові дані про Семібратне городище на Кубані» розповів про нові дослідження цієї пам'ятки, що є ключовою для розуміння процесу греко-варварської взаємодії в цьому регіоні в античний період.

У доповіді «Сільська округа Гермонасси» С.Л. Соловійов (С.-Петербург) підбив підсумок багаторічного вивчення поселень хори цього античного поліса. Найбільшу увагу було приділено поселенню Хвила-1, що дає повне уявлення про життя сільського населення Азійського Боспору протягом майже цілого тисячоліття.

Інформацію про амфорні клейма з поселень сільської округи античного поліса Феодосії було наведено у доповіді О.В. Гаврилова (Сімферополь) і М.Ф. Федосєєва (Керч) «Амфорні клейма з античних пам'яток округи Феодосії». Доповідачами було враховано 1261 амфорне клеймо з 29 пам'яток хори.

Найбагатіші археологічні колекції Керченського державного історико-культурного заповідника було розглянуто в кількох повідомленнях. Так, Н.В. Биковська (Керч) у доповіді «З історії комплектування античних предметів із дорогоцінних металів Керченського заповідника (1944—2000 рр.)» описала ці маловідомі для фахівців колекції. На жаль, доповідь практично не супроводжували якінебудь ілюстративні матеріали. Такий самий недолік мала і доповідь А.Л. Желтикової (Керч) «Вухасті демони» з колекції теракотових статуєток фондів КДКЗ». Доповідь Т.А. Матківської (Керч) «Боспорська меморіальна скульптура з Керченського лапідарія» було прочитано в лапідарії, де всі змогли без-

посередньо ознайомитися з цією групою пам'яток.

А. Твардецький (Варшава) у доповіді «Напис Фодераго (КЛ-1839)» докладно проаналізував надгробок із колекції Керченського лапідарія з унікальним для Боспору ім'ям Фодераго. Ще одній новій знахідці було присвячено доповідь В.А. Сидоренка (Сімферополь) і В.М. Зінько (Керч) «Військовий медальйон з клятвою Зевсу Димеранському, знайдений на Боспорі». Напис на вставці медальйона — це третій випадок згадування Зевса Димеранського у знахідках на території Таврики, причому перший — на Боспорі. На лицьовій стороні медальйона, ймовірно, зображений римський імператор Септимій Север, що дало змогу фракійцям користуватися привілеями дунайських легіонів. Знахідка на Боспорі медальйона з клятвою Зевсу Димеранському — ще одне важливе документальне свідчення перебування тут наприкінці II — початку III ст. н. е. римського контингенту військ, що комплектувався з фракійців.

Нову концепцію катастрофічних подій на Боспорі у другій половині III ст. н. е. представив М.І. Винокуров (Москва) у доповіді «Антропогенні й природні фактори системної кризи Боспорської державності у другій половині III ст. н. е.». Аналіз руйнувань будівельних конструкцій на археологічних пам'ятках цього часу свідчить про вплив могутнього і катастрофічного за наслідками землетрусу силою не менше 8—9 балів. Аналізові письмового джерела і конкретних археологічних реалій було присвячено доповідь М.М. Болтова (Белгород) «Боспор, Херсонес і Рим наприкінці III — у першій половині IV ст. н. е.».

У доповіді О.О. Тортики (Харків) «До питання про історичну інтерпретацію легенди про переправу "гунів" через Боспор Кімерійський» розглянуто свідчення ранньосередньовічних істориків про переправу гунів через Керченський протоку і розгром готського об'єднання. Історичні й етнографічні паралелі, пов'язані з вивченням способів переправ, а також дані про геологію дна Керченської протоки дають змогу наполягати на можливості переправи по льоду або на кораблях і човнах, здійсненої за допомогою місцевого населення, ворожого готам.

Питання про появу германських племен в Криму розглянуто у доповіді І.М. Храпунова (Сімферополь) «Про перші сармато-германські контакти в Криму». Зіставлення різних за походженням поховальних обрядів у межах одного могильника чи навіть однієї поховальної споруди свідчить, на думку доповідача, про проживання в Криму в першій половині III ст. н. е. якихось груп германців серед сарматів, що чисельно переважали.

О.В. Куль (С.-Петербург) у доповіді «До питання про появу готів на Боспорі» запропонував своє бачення шляхів проникнення германських племен у Північне Причорномор'я.

Подіям V ст. н. е. у варварському середовищі одного з регіонів Європи було присвячено доповідь М. Мачинської (Люблін) «Померання в V ст. н. е.».

Наративні й епіграфічні джерела про складні події на Боспорі на початку VI ст. н. е. було розглянуто М.І. Храпуновим (Сімферополь) у доповіді «Про взаємини Боспору і Візантії при Юстиніані I».

Окремі групи матеріалів з розкопок пізньоантичних—ранньосередньовічних пам'яток були розглянуті в кількох доповідях. Так, К. Домжальський (Варшава) у доповіді «Late Roman light-coloured ware: a rare group of fine pottery and its northern distribution (Bosporan region and neighbouring Pontic littorals)» докладно проаналізував місця знахідок однієї з груп червонолакової кераміки V — початку VII ст. н. е. і висловив припущення щодо центру їх виробництва. Прикраси зі скла, єгипетського фаянсу, мінералів і металу, знайдені під час розкопок сармато-аланського могильника Нейзац (III—IV ст. н. е.), було описано у доповіді А.А. Стоянової (Сімферополь) «Буси та підвіски з могильника Нейзац». Фібулам було присвячено доповідь Б. Незабитовської (Люблін) «Під'язні фібули». Про ювелірні вироби в костюмі варварів Південно-Західного Криму йшлося у доповіді Е.А. Хайрединої (Сімферополь) «Боспорські вироби V ст. н. е. у костюмі варварів Південно-Західного Криму». У Криму центром поширення моди на золоті нашивки у V ст. було Боспорське царство. У боспорських майстернях виробляли стандартні набори прикрас для одягу і головних уборів, які привозили в інші регіони разом з одягом уже нашитими на тканину.

Матеріали новітніх розкопок було представлено в доповіді О.О. Зінько (Керч) «Дослідження некрополя Пантікалея в 2001 році». Незважаючи на невелику площу розкопок, було отримано дуже цікавий, часом унікальний, різночасовий і різноплановий матеріал, пов'язаний зрештою з функціонуванням однієї з ділянок некрополя протягом кількох сторіч. Це і святилище хтонічних божеств I ст. до н. е., і поховальний комплекс кінця I ст. н. е., і новий розписний склеп першої половини V ст. н. е., вперше за багато десятиліть цілком розкопані і законсервовані. Розгорнута хронологія некрополя Боспору VI—VII ст. на основі аналізу знахідок фібул і пряжок подав О.І. Айбабін (Сімферополь) у доповіді «Про хронологію некрополя Боспору VI—VII ст.».

Більш пізнім сюжетам було присвячено дві доповіді. Так, О.Г. Герцен (Сімферополь) у доповіді «Між Боспором і Херсонесом: хазари в Доросі» повідомив, що нагромаджені на цей час археологічні матеріали, які відображають хазарський період в історії Мангупського городища, у зіставленні з достовірними письмовими джерелами свідчать, що до кінця VIII — першої половини IX ст. фортеця Доріс

зберігала свій ранньовізантійський вигляд. Потім настав перелом, пов'язаний із присутністю хазарського військового контингенту в Доросі. О.С. Маврина (Київ) у доповіді «Митні реєстри провінції Кефе як найважливіше джерело з історії Криму XV століття» відтворила економічну ситуацію наприкінці XV ст. не тільки на Боспорі, а й у Криму в цілому.

Наприкінці ранкових та вечірніх засідань проходили обговорення доповідей, що часто виливалися в гострі, часом гарячі дискусії. До початку конференції було видано збірник наукових матеріалів III Боспорських читань (Боспор Киммерийський, Понт і варварський мир в період античності і середньовіччя / Ред.-сост. В.Н. Зинько. — Керчь, 2002. — 300 с.). У рамках конференції було проведено презентацію нового випуску збірника «Боспорские исследования» (Ред.-сост.

В.Н. Зинько. — Симферополь, 2002. — Вып. 2. — 352 с.), підготовленого Кримським відділенням Інституту сходознавства НАН України і Керченським центром археологічних досліджень за підсумками Других Боспорських читань. Учасники читань змогли детально ознайомитися з цілком відновленим Керченським археологічним музеєм, де знову відкрито античну й середньовічну експозиції в сімох залах. Усе це стало можливим лише завдяки цільовій фінансовій допомозі благодійного фонду «Деметра» і Центру археологічних досліджень. Крім того, учасники конференції відвідали Царський курган, Керченський лапідарій, церкву Іоанна Предтечі, а також боспорські городища Пантікапей, Німфей та Ілурат. Наступні, Четверті, Боспорські читання вирішено провести у травні 2003 р.

Одержано 23.05.2002

В.В. Назаров

КОНФЕРЕНЦІЯ «ДО 100-РІЧЧЯ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЇ»

Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 100-річчю підводної археології, проходила в Москві протягом 6—8 лютого цього року. Конференцію було організовано на базі Інституту сходознавства РАН за підтримки Російського фонду фундаментальних досліджень. У роботі конференції поряд з археологами за фахом брали участь аквалангісти — аматори та фахівці суміжних спеціальностей, які так чи інакше стикаються з підводною археологією, — члени та керівники Федерації підводної діяльності Росії.

Слід зазначити, що з 19 доповідей, заявлених на конференції, 12 належало українським авторам, у них охоплено тематику, що пов'язана з дослідженням українських пам'яток археології. До того ж, одну з доповідей російського автора також було присвячено дослідженням акваторії, що надходить до юрисдикції України. Безумовно, усе це підтверджує два позитивні моменти: активність українських науковців і спільний інтерес українських та російських археологів щодо дослідження гідроархеологічних пам'яток у Пів-

нічному Причорномор'ї. На превеликий жаль, згадана ситуація відображає один негативний момент, що був притаманний конференції. Відомі російські вчені — фахівці в галузі гідроархеології — не брали участі в роботі конференції через те, що не були про неї проінформовані. Сподіваємося, що подібна досадна ситуація не повториться в подальшій практиці організації таких наукових форумів.

Тематика доповідей у географічному та хронологічному діапазоні була досить широкою — від Стародавнього Єгипту і практично до сьогодення.

Так, у доповіді Р.А. Орехова (ІС РАН, Москва) було розглянуто тезу про антагонізм Бата і моря у так званому Папірусі д'Обіні. Конкретно про підводні дослідження археологічних пам'яток у Єгипті йшлося у повідомленні А.А. Крола (ІС РАН, Москва) за результатами дослідження колодязя доби Рамзеса Великого російсько-германською експедицією в Пер-Рамзесі.

Усі інші доповіді були присвячені гідроархеологічним дослідженням у Північному Причорномор'ї.

© В.В. НАЗАРОВ, 2002

Зокрема, у доповіді *В.В. Лебединського* (ІС РАН, Москва) йшлося про результати підводних досліджень в акваторії м. Севастополя. Ці роботи були здійснені під керівництвом автора у співпраці з колегами з Херсонського заповідника останніми роками. Унаслідок цих досліджень було відкрито залишки двох загиблих суден. Один з об'єктів, що належить до візантійського часу, виявлено в районі сел. Учкусєвка, другий (II—III ст.) — у Качинській затоці. Ще одним вагомим результатом роботи експедиції є локалізація яркірної стоянки в районі мису Херсонес. Вона позначена досить численними знахідками кам'яних і свинцевих яркірних штоків IV—I ст. до н. е.

За результатами цих досліджень було створено відеоролик, що був продемонстрований на засіданні конференції.

У доповіді співробітниці Херсонського заповідника *Н.С. Гинькут* було проаналізовано керамічний комплекс із залишків «Учкусєвського» середньовічного судна. На основі вивчення наявного керамічного матеріалу автор пропонує датувати цей комплекс IX — першою половиною X ст.

Про результати обстеження акваторії Південно-Західного узбережжя Криму і перспективи пошуку тут археологічних пам'яток йшлося в доповіді *А.В. Іванова* (НЗХТ).

Доповіді співробітника кафедри археології КНУ *С.М. Зетенко* були присвячені дослідженню залишків середньовічного судна у бухті Новий Світ та гідроархеологічним розвідкам у ряді пунктів Південного узбережжя Криму.

У доповіді *В.В. Назарова* (ІА НАН України) та *С.В. Воронова* (Українська міжгалузева лабораторія історичних досліджень) висвітлено результати підводних археологічних досліджень акваторії Тендрівської та Ягорлицької заток, а також мористої частини Тендрівської коси. У давнині істотна частина згаданої акваторії була сушею. У цьому зв'язку зазначимо, що на дні Ягорлицької затоки були виявлені взгорблення, подібні до курганів, що відомі на території Ягорлицького півострова. Матеріальні рештки давнього судноплавання поблизу Тендри представлені уламками античної та середньовічної кераміки, фрагментами дерев'яних деталей суден, що, ймовірно, належать до більш пізніх часів.

У доповіді запорізьких дослідників *Д.Р. Кабалії* і *В.В. Нефедова* описано методику консервації залишків судна, що знайдено в акваторії Дніпра та інтерпретовано як козацьку чайку.

Окремо слід зупинитися на двох доповідях представників Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в яких автори з двох боків торкаються проблеми збереження національної культурної спадщини. На жаль, доповідачі на конференції особисто не були присутні; тексти доповідей було зачитано. Це, звичайно, обмежило рамки дискусії. У доповіді *Е.В. Калініченко* розглянуто питання карно-правової охорони підводних археологічних об'єктів. Натомість, *Н.І. Михайленко* запропонував узаконити участь у так званих пошукових експедиціях певних структур з недержавною формою власності. Звичайно, ці структури претендують на участь на паях у розподілі здобичі (використання саме терміна «здобич» я в зазначеному випадку вважаю найдоцільнішим. — *Авт.*). У доповіді наполягалось на потребі створення юридичної бази для такої діяльності. Конкретно йшлося про пошук та підняття військової техніки доби Великої Вітчизняної війни з подальшим продажем її за кордон. Відомо, що останнім часом така діяльність набула значного поширення. Сприяє їй певною мірою невизначеність правового статусу решток матеріальної культури, що належать до нового та новітнього часу. Це явище дійсно потребує розробки певних законодавчих актів, проте з іншою метою — поставити перешкоду на шляху розкрадання національної культурної спадщини. Саме таку думку одностайно висловили в дискусії з приводу згаданої доповіді її учасники конференції. До речі, ця проблема існує не лише у нашій державі; питання про необхідність внесення зазначених пам'яток до реєстру тих, що підлягають дії «Хартії про захист та використання підводної культурної спадщини», було поставлено на засіданнях відповідної комісії ЮНЕСКО (ICOMOS — International Council of Monuments and Sites).

У цьому випадку слід звернути увагу на саму тенденцію використання наукових конференцій для пропаганди комерційного підходу до археології та «відмивання» шляхом публікації у наукових і популярних виданнях археологічних знахідок, що походять із грабіжницьких розкопок, які останнім часом набули нечуваного досі розмаху. Це явище взагалі потребує серйозного аналізу, що вже виходить за рамки нашого повідомлення про московську конференцію «До 100-річчя підводної археології».

Одержано 12.02.2002

МІЖ БАЛТИКОЮ І ПОНТОМ: ВІДКРИВАЮЧИ СТОРІНКИ ПРАІСТОРІЇ ЄВРОПИ

Нині, коли на найвищому рівні проголошено необхідність польсько-української співпраці в різних галузях — економічній, науковій, культурній, варто звернутися до історії спільного проекту, який успішно працює близько 10 років. З 1991 р. діє проект спільних польсько-українських наукових досліджень праісторії пограниччя між Східною та Західною Європою. Цей міжнародний дослідницький проект отримав назву видання, яке було започатковано на початку 1990-х років групою археологів з Познані та Києва — «Baltic-Pontic Studies», тобто «Балтійсько-понтійські дослідження»¹. На меті було дослідження історії земель між Балтикою на півночі та Чорним морем — давнім Понтом Евксинським — на півдні в ті далекі часи, коли ще не існувало ні Польщі, ні України, ні інших європейських країн, а наші далекі предки розмовляли нині забутими мовами праісторичної Європи. Нам було цікаво звернутися до тих часів, коли реально існувала ситуація, про яку тільки мріють і яку проголошують за свою мету сучасні політики. Адже якимось сім — п'ять тисяч років тому вже існувала Європа без кордонів, без поділу на «Схід» і «Захід», Європа, певною мірою об'єднана спільними економічними інтересами та культурними цінностями.

Давня історія, власне — праісторія, тобто історія дописемна, має наразі не менше, а може, навіть більше тих «білих плям», ніж історія новітня. Кордони, які розділили Європу останніми сторіччями, так само розділили її археологію та давню історію. Праісторію, фактично єдину для величезних, як на наші часи, територій, було розділено на десятки локальних «давніх історій». Цей процес не зачепив хіба що історію Римської імперії, яка два тисячоліття тому чи не вперше з доісторичних часів збирала в єдиних межах принаймні частину європейських країн. І, зрозуміло, історики, археологи, які досліджують цей період, працюють «єдиним фронтом», чого не можна сказати про попередні епохи. Отож, навіть за мірками європейськими «Балтійсько-понтійські дослідження» мали стати певним проривом у вивченні праісторії.

Був ще один вимір цих досліджень. Тривалий час археологічна наука в Україні існувала в замкненому, певною мірою штучно створеному просторі, і це не могло не відбитися

на уявленнях про історію давню. Усі давні археологічні культури «виростали» винятково на «місцевій основі», «розвивалися», переростаючи одна в іншу, від епохи до епохи. Виняток було зроблено хіба що для скіфів та античних міст на півдні. Цей ізоляціонізм підтримували майже повна відсутність контактів з колегами за рубежем, навіть із «братських» країн, та неможливість безпосередньо ознайомитися з археологічними колекціями.

Хоча видання іноземними мовами надходили тоді до бібліотек України регулярніше, ніж нині, але ті мови ще треба було добре знати або вивчити, не кажучи про те, що такі зацікавлення «нагорі» не сприймали схвально. Крім того, контакти з іноземними археологами та праця на розкопках в інших країнах були привілесом учених з Москви та Петербурга.

Зрештою, на початку 1990-х років ми отримали свій шанс дещо змінити цю ситуацію. Працю над «Балтійсько-понтійськими дослідженнями» було побудовано таким чином. Насамперед спільно було визначено кілька актуальних тем, які потребували детального вивчення і були забезпечені цікавими археологічними матеріалами. По тому ці матеріали опрацьовували й готували до видання. Вони були ґрунтом для проведення різноманітних природничих досліджень — адже треба було отримати всю або принаймні більшість інформації, прихованої в цих джерелах. Було отримано серії ізотопних дат, які дали змогу точно датувати старожитності. Кожну категорію матеріалів — кераміку, знаряддя праці, зброю — детально опрацьовували фахівці саме з цих галузей. Підсумкові статті готували спільними зусиллями, поєднуючи досвід та знання науковців із різних країн.

Приказка, що краще один раз побачити, для археолога є правилом № 1.

Поступ у наукових студіях був би неможливим без відвідання археологами музеїв та фондосховищ як в Польщі, так і в Україні. Українські археологи отримали змогу оглянути колекції, які їх цікавили, в Хелмі, Любліні, Кракові, Варшаві, Познані. Польські вчені чи не вперше за останні 50 років об'їхали Поділля, Волинь, працювали в Києві.

До редакційної колегії входять археологи з Польщі, України, Білорусі. Незмінним редактором серії є професор доктор Олександр Косько.

Втіленням майже десятирічної праці ста-

ли 9 томів «Baltic-Pontic Studies». Дев'ять книжок в палітурках чорного кольору вже стоять на полицях бібліотек університетів та археологічних інституцій Європи та Північної Америки. Постає питання: а чи будуть читати «Baltic-Pontic» археологи на Заході, серед яких знання слов'янських мов не так поширене, як знання англійської чи німецької серед їх колег на Сході? Уже читають і читатимуть — адже це видання виходить винятково англійською мовою. Ідеться не про стислі резюме або висновки до статей. Серія повністю публікується англійською мовою, яка de-facto стала міжнародною мовою археологічної науки. Таким чином «Baltic-Pontic Studies» презентує міжнародному співтовариству археологію та праісторію польських та українських земель, здобутки вчених цих країн.

Зробимо короткий огляд 9 томів «Baltic-Pontic». У першому український археолог В. Ключко видав каталог знайденої під час розкопок в Україні зброї різних племен з II тис. до н. е. — доби Мікенського царства, Троянської війни². На його думку, деякі племена з півдня України були причетні до відомих історичних подій на Давньому Сході, зокрема брали участь у навалі «народів моря».

Другий том («Номадизм та пасторалізм між 5000—1500 р. до Христа») ³, що мав уже шість авторів — С. Кадрова, В. Ключка, О. Коська, С. Пустовалова, Ю. Рассмакіна, М. Відейка, було присвячено часам більш давнім — від V до III тисячоліття включно — і темам, щодо яких активно дискутують археологи на Заході. Трипільська культура і степові народи, ремесло, військова справа і суспільний лад «курганних культур» — ось перелік основних тем цієї збірки.

Третій том («Могильники софіївського типу») ⁴ мав відкрити науковому світові майже забуті старожитності, досліджені в Україні ще в 1940—1960-х роках, могильники «останніх трипільців» на середньому Дніпрі, під Києвом. Це було перше повне видання цих матеріалів з додатком усіх можливих спеціальних досліджень. Київська радіовуглецева лабораторія опублікувала першу серію ізотопних дат (перевіривши при цьому в майстерності своїх колег з Берліна та Оксфорда, які не змогли дати раду кальцинованим кісткам з поховань), що дало змогу визначити їх вік між 2900—2750 рр. до н. е. Чи не вперше фахівцями на значному фактичному матеріалі (зброя, кераміка, крем'яярство, поховальні звичаї) було окреслено широкі кола контактів та зв'язків давніх мешканців долини Дніпра, які сягали на Заході території Словаччини та Польщі!

Робота над третім томом стала вихідною точкою для подальшого вивчення взаємодії давніх народів і культур у VI—III тис. до н. е. Стало зрозуміло, що давні некрополі над Дніпром — то лише певний епізод давньої історії, яка має свій початок. Для пошуків автору знадобилися відрядження до музеїв та фондів у Польщі, Словаччині, і на це було отрима-

но фінансування з польської сторони. Результати цих досліджень, які мають непогану перспективу, викладено у 9 томі «Baltic-Pontic».

Четвертий том було цілком присвячено одній із загадкових давніх культур Європи — культурі кулястих амфор, яка походить з IV—III тис. до н. е.⁵ По ній zostалися тисячі могил, в яких знаходять своєрідні посудини з вушками — то і є «кулясті амфори». Тривалий час цю культуру вивчали нарідно, а «Baltic-Pontic» поєднав нові матеріали та концепції археологів з Білорусі, Росії, Польщі та України: М. Шміт, Ю. Малсєва, Й. Шібьора, М. Чернявського, М. Кривальцевича, І. Серлюкової, В. Комапа та ін. Хронологічні студії знову було підтверджено великою серією дат, підготовленою в Київській лабораторії під керівництвом М. Ковалюха. Чи не вперше в історії археологи чотирьох європейських країн об'єднали свої зусилля для вивчення цього історичного феномена.

П'ятий том став свідченням зростання авторитету «Baltic-Pontic» як видання. Коли у Лодзі 1997 р. відбулася міжнародна археологічна конференція, підтримана різними фундаціями, у тому числі IREX, її організатори звернулися до видавців із пропозицією опублікувати свої матеріали як п'ятий том за назвою «По той бік Балканізації»⁶. У статтях під цим гаслом йшлося про альтернативні шляхи поширення відтворювального господарства (а відтак — і цивілізації) в Європі у найдавніші часи. Серед учасників конференції та авторів тому були й українські археологи — Д. Телегін, Л. Залізняк, І. Потєхіна, Д. Нужний, Н. Котова, О. Яневич.

Шостий том теж містив матеріали міжнародної конференції, але проведеної в межах проекту «Baltic-Pontic». Її було присвячено проблемі тшинецької культури з II тис. до н. е.⁷ За цією назвою криється широке коло племен на землях Західної та Східної Європи, дискусія про історію яких тогочасно вже понад півстоліття. Сама конференція відбулася восени 1997 р. у давньому палаці серед дубового лісу, в Обжиську. Тиждень тривали наукові доповіді та дискусії між археологами з кількох країн Європи. Усі матеріали було видано мовою оригіналу в грубесному томі з кольоровою обкладинкою, а вибрані статті потрапили до проекту «Baltic-Pontic». В. Ключко презентував металургію східного регіону поширення тшинецьких племен, Ю. Кириленко та В. Отрошенко — сосницьку культуру. Спільну роботу працівників Київської радіовуглецевої лабораторії М. Ковалюха, В. Скрипкіна та молодого археолога С. Лисенка було присвячено ізотопній хронології унікальної пам'ятки — тшинецького некрополя біля с. Малополовельке. У заключній статті О. Косько та В. Ключко розглянули «Тшинець» як кордон між цивілізаціями бронзового віку Східної та Західної Європи.

Сьомий том було присвячено питанням

ізотопного датування культур мідного та ранньобронзового віку — трипільської, ямної, катакомбної та ін.⁸ Нові серії дат, отримані в Київській радіовуглецевій лабораторії, зробили справжній переворот у датуванні цієї доби. Зрештою, йдеться про більш ранній вік усіх археологічних культур: наприклад, установлено, що трипільська припинила своє існування між 2900—2750 роками до н. е., а не 2400—2200 рр., як зазначено в багатьох працях. Існування ямної та катакомбної культур не виходить за межі III тис. до н. е., хоча раніше їх зараховували до початку II тис. Цей історичний період отримав, нарешті, пристойні хронологічні рамки, які можна зіставити з історією інших країн Європи.

Восьмий том став ніби продовженням і разом з тим завершенням тому четвертого, адже в ньому М. Шміт збирила й проаналізувала всі матеріали культури кулястих амфор на сході Європи⁹. Своєрідним додатком до цього тому стане українське видання (разом з Ю. Малєєвим) каталогу всіх знахідок культури кулястих амфор з України.

Останній, дев'ятий, том цілком присвячено одній із найвизначніших культур мідного віку — трипільській¹⁰. Його тема — Трипілля в європейському контексті. Тут зібрано всю наявну інформацію про міжкультурні відносини цієї культури «в західному напрямку» у V—III тис. до н. е. Статті Т. Мовші, О. Цвек, В. Круца і С. Рижова, Т. Ткачука, М. Відейка показали «трипільський» погляд щодо цієї проблеми. З польської сторони С. Кадров, А. Закощельна, Я. Будзішевський досліджували західних сусідів Трипілля в різних аспектах. Усе це дасть змогу точніше встановити місце і виявити значення трипільської цивілізації у давній історії Європи.

У травні 2000 р. у м. Брест (Білорусь) відбувся міжнародний симпозіум за участю археологів із Білорусі, Польщі, Росії та України під назвою «Ад неолітизації до початку епохи бронзи»¹¹. Так закінчився черговий цикл роботи над спільним дослідницьким проектом.

Чи має проект перспективи? Вважаю, що так. З наукового погляду є значний простір для подальших досліджень, адже ми тільки почали відкривати «terra incognita» спільної європейської праісторії — і собі, і світові. Собі — завдяки співпраці, світові — завдяки поширенню інформації «головною

мовою» археології. Проект «Baltic-Pontic Studies» став визнаною «маркою» з досить тривалим для сучасного археологічного видання стажем — 10 років. Наразі це єдине подібне видання на сході Європи взагалі.

Нині учасники проекту працюють над пошуком його подальшої підтримки — як у Польщі, так і в Україні. Адже в праісторії краю між Балтикою і Понтом лишилося ще чимало непрочитаних сторінок. У найближчі три роки планується дослідити хронологію племен ранньобронзового віку (кінець IV—II тис. до н. е.) на Волині та півдні України. Планується провести міжнародні конференції. І ми впевнені, що проект «Baltic-Pontic Studies» триватиме далі, відкриваючи нові сторінки праісторії Європи.

¹ Kosko A. Zarys historii i perspektyw rozwoju «Poznansko-Kijowskiego» programu studiow nad Prehistoria Baltycko-Pontyjskiego Miedzymorza // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej. — Oicow, 2001. — S. 441—446.

² Weapons of the Tribes of the Northern Pontic Zone in the 16th — 10th Centuries BC, by Viktor Klochko // BPS. — 1992. — 1.

³ Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian cultures: 5000—1650 BC / Ed. A. Kosko // BPS. — 1993. — 2.

⁴ Cemeteries of Sofievka Type / Ed. A. Kosko // BPS. — 1994. — 3.

⁵ Eastern Exodus of the Globular Amphora People: 2950—2350 BC / Ed. A. Kosko // Ibid. — 1995. — 4.

⁶ Beyond Balcanization, edited by Lucyna Domanska, Ken Jacobs and Aleksander Kosko // Ibid. — 1998. — 5.

⁷ The Trzyniec Area of the Early Bronze Age Civilization: 1950—1200 BC, edited by Aleksander Kosko // Ibid. — 1998. — 6.

⁸ The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dnieper: 3150—1850 BC / Ed. A. Kosko // Ibid. — 1999. — 7.

⁹ Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC / Ed. M. Szmyt // Ibid. — 1999. — 8.

¹⁰ The Western Border Area of the Tripolye Culture / Ed. A. Kosko // Ibid. — 2000. — 9.

¹¹ Відейко М. Ю. Міжнар. симпозіум «Ад неолітизації до початку епохи бронзи». — Брест, трав. 2000 р. // Археологія. — 2000. — № 1.

Одержано 12.02.2002

С.Ж. Пустовалов

СЛОВО ПРО ОЛІМПІАДУ ГАВРИЛІВНУ ШАПОШНИКОВУ

4 вересня 2002 р. пішла з життя Олімпіада Гаврилівна Шапошникова. Їм'я Шапошникової широко відоме як серед українських археологів, так і за кордоном. Її авторитет у галузі археології енеоліту — бронзи є незаперечний. Це був видатний вчений, чудовий вихователь, умілий організатор експедиційної роботи. Один з найавторитетніших фахівців у галузі первісної археології, талановита, щира, порядна, мужня людина, до кінця віддана нашій науці. Такою залишиться в пам'яті друзів та учнів Олімпіада Гаврилівна.

Шапошникова (Харченко) Олімпіада Гаврилівна народилася у 1923 р. у с. Вересочі Куликівського р-ну на Чернігівщині. Своє дитинство вона провела на мальовничих берегах Десни. У 1940 р. молода допитлива дівчина вступає на курси учителів при

Ніжинському педагогічному інституті, які закінчує вже на початку Великої Вітчизняної війни. У страшний та кривавий період фашистської навали Олімпіада Гаврилівна працювала у підпіллі, а потім воювала у партизанському з'єднанні «За Батьківщину», яким командував Герой Радянського Союзу Іван Михайлович Бовкун. Вона була рядовою другого полку, командиром якого був Олександр Іванович Шевельов. Невдовзі після звільнення Батьківщини від ворога вона вступає до Київського державного університету. Дівчину вабила археологія, сива давнина захопила всі її мрії. Олімпіаді Гаврилівні дуже пощастило. Навчаючись в університеті, вона слухає лекції найвидатніших українських археологів того часу: Л.М. Славина, В.М. Даниленка, А.В. Добровольського, бере участь у хрестоматійних нині археологічних експедиціях. У той час формуються її наукові інтереси, вона вже знає, що напрям її майбутньої праці — доба енеоліту — бронзи. Зошити з конспектами лекцій Олімпіада Гаврилівна зберігала все життя. Її дипломна робота «Жилища трипольської культури» була відзначена як одна з найкращих. Здібну студентку помітили і після закінчення історичного факультету в 1948 р. направили на роботу в Інститут археології АН України.

Разом з нею до Інституту археології були прийняті такі яскраві особистості, як М.Ю. Брайчевський, Д.Т. Березовець, Ю.М. Захарук, В.А. Іллінська, Г.Т. Ковпаненко (тоді — Тітенко). Їхні імена стали з часом гордістю та прикрасою вітчизняної археології. Втім Олімпіада Гаврилівна не загубилася серед них. Її шлях у науці — вивчення первісності. Наукова та експедиційна діяльність О.Г. Шапошникової у 1950-х роках була пов'язана з Дніпром. Вона бере активну участь у роботах Нікополь-Гаврилівської, Дніпровської, Кременчуцької експедицій, працює на Золотобалківському поселенні, обстежує археологічні пам'ятки в зоні затоплення Каховського моря.

© С.Ж. ПУСТОВАЛОВ, 2002

Разом з О.Ф. Лагодовською та М.Л. Макаревичем досліджує видатне Михайлівське поселення. Михайлівка стала однією з найяскравіших сторінок у наукових дослідженнях Олімпіади Гаврилівни. Унікальність самої пам'ятки, неординарний науковий колектив, який досліджував поселення та працював на сусідніх об'єктах, був тим середовищем, де відбувалося зростання української археології, де розквітав науковий таланти Олімпіади Гаврилівни. На очах дослідниці та за її безпосередньою участю степова археологія наповнювалася конкретним змістом.

Значення Михайлівки в житті О.Г. Шапошнікової я відчув, коли в 1993 р. проводив розвідкові роботи на Михайлівському поселенні. Я звернувся до Олімпіади Гаврилівни за допомогою, і вона дозволила провести ці роботи і допомогла своїми порадами та консультаціями, широко поділилася зі мною своїми знаннями.

Михайлівка зустріла нас зеленими вулицями, садами, повними слив, яблук та горіхів. Спілкуючись з людьми, я зрозумів, яке велике значення для мешканців цього відомого села на Херсонщині мала робота у 1950-х роках експедиції Інституту археології НАН України. Це відчувалося в усьому: у ставленні до нас сільської ради, колгоспу, простих селян, які пригостили фруктами, приносили нам молоко і відмовлялися від платні. Це було видно з того, що на селі існував великий археолого-етнографічний музей, під який відвели кращі приміщення у сільському будинку культури; з того, що у школі працювали вчителями історії колишні учасники експедиції на Михайлівському поселенні, що у самому селі було декілька колекціонерів старожитностей. У Михайлівці і досі пам'ятають багатьох київських археологів. Пам'ятають там і Олімпіаду Гаврилівну. Повага до О.Г. Шапошнікової виявлялася у численних спогадах про неї, її вчителів — П.П. Єфименка, О.Ф. Лагодовську. Відчувалося, що розкопки Михайлівського поселення стали надзвичайною подією в історії села. Своє ставлення до археологів того часу, до Олімпіади Гаврилівни селяни перенесли на археологів 1990-х, це допомогло і нам якнайкраще виконати всі роботи.

Результатом плідної наукової роботи Олімпіади Гаврилівни став у 1962 р. успішний захист нею кандидатської дисертації, яка була присвячена аналізу поселень ямної культури на нижньому Дніпрі. Того ж року виходить друком і колективна монографія «Михайлівське поселення», де було викладено результати дослідження цієї видатної пам'ятки.

Областю досліджень О.Г. Шапошнікової залишився енеоліт степової смуги України, але Олімпіада Гаврилівна вже звертається до

проблем іншої великої спільноти півдня України — катакомбної культури. Її рецензія на монографію Т.Б. Попової (1957 р., у співавторстві з С.С. Березанською), велика стаття, присвячена аналізу ґрунтових могильників доби енеоліту — бронзи Нижнього Подніпров'я (1968), інші роботи поклали край автхтоністським концепціям 1940-х років щодо походження катакомбної спільноти.

З 1967 р. О.Г. Шапошнікова очолює Інгульську новобудовну експедицію. З того часу її експедиційна діяльність пов'язана з Миколаївською обл., з річками Інгул та Південний Буг. За 22 роки керування Інгульською, а потім Миколаївською експедиціями зусиллями О.Г. Шапошнікової різко підвищився ступінь археологічної вивченості цього регіону. Були відкриті поселення, кор'юточасні катакомбні стоянки, неолітичні місцезнаходження, ціла низка великих поселень сабатинівської культури, підраховані всі кургани тощо. Проте головним досягненням цього періоду наукової діяльності Олімпіади Гаврилівни стало відкриття інгульської культури. О.Г. Шапошнікова звернула увагу на яскраві матеріали поховань у катакомбах на берегах Південного Бугу та Інгула, які дуже відрізнялися від звичних городищевських катакомб. Проголошення нової культури спочатку викликало протидію у деяких дослідників, намагання знівельювати значення цього відкриття, навіть вилучити інгульські матеріали з узагальнювальних праць О.Г. Шапошнікової. Відкрити нею інгульську культуру активно намагалися «закрити», змінити назву культури, принизити її значення у минулому України. Ці спроби, на жаль, не вщухають і досі.

Незважаючи на протидію, численні виступи Олімпіади Гаврилівни на наукових конференціях сприяли тому, що за одне десятиліття інгульська культура упевнено ввійшла в науку. Понад 700 поховань інгульської культури було розкопано лише Миколаївською експедицією. Рукопис монографії, яка присвячена цій культурі, Олімпіада Гаврилівна закінчила невдовзі перед смертю.

Крім Інгульської та Миколаївської експедицій Олімпіада Гаврилівна керувала роботою експедицій на Луганщині, Київщині та в інших регіонах України. Багатотомні фундаментальні звіти усіх цих експедицій увійшли до золотого фонду архівів Інституту археології НАН України. Зібрані О.Г. Шапошніковою та її колегами колекції археологічних знахідок прикрашають експозиції багатьох музеїв України.

Керуючи експедиціями, Олімпіада Гаврилівна виховала цілий колектив археологів-курганників. Серед них кандидатами історичних наук стали В.М. Ключенцев та М.О. Ричков.

У різні роки співробітниками Миколаївської експедиції були такі відомі авторитетні фахівці, як В.С. Бочкарев, В.Н. Станко, І.М. Шарафутдинова, М.О. Чмихов та інші. Олімпіада Гаврилівна завжди з великою повагою ставилася до неординарних наукових праць В.М. Даниленка, М.О. Чмихова, вітала кожну спробу творчо підходити до інтерпретаційної роботи в археології, допомагала своїм молодшим колегам. Велику допомогу, моральну підтримку одержав від неї свого часу і я. Саме Олімпіада Гаврилівна щедрою рукою дала мені матеріали, що незаперечно підтвердили існування знакової системи інгульської катакомбної культури. Багато порад, нових ідей, цікавих матеріалів отримували від Олімпіади Гаврилівни її друзі та колеги. Талановиті люди щедрі. З цікавістю читаємо ми наукові праці, які написані нею у співавторстві з І.М. Шарафутдиновою, С.С. Березанською, М.О. Ричковим, Н.Д. Довженко, В.М. Ключенцевим, В.М. Фоменком та іншими відомими археологами. Написні у різні роки, ці наукові праці не втратили і досі своєї актуальності та цінності.

Протягом 60—80-х років О.Г. Шапошникова бере участь у створенні багатотомних узагальнювальних видань з давньої історії та археології України. Розділи про мідну та бронзову добу, про ямну та катакомбну спільності, написані нею, стали справжнім науковим досягненням, де узагальнено доробки сучасної археології. У ці роки О.Г. Шапошникова активно друкується у вітчизняних та закордонних виданнях. Олімпіада Гаврилівна першою замість назви «катакомбна культура» пропонує вживати термін «катакомбна спільність» (1969). Вона була першою, хто, інтерпретуючи катакомбні матеріали, поставив питання про ремісниче виробництво за доби бронзи. Колективне монографічне дослідження з ямної культури Південного Бугу, де Олімпіада Гаврилівна була головним автором, стало першим узагальненням з ямної культури в Україні.

Майже 100 наукових праць у власному доробку О.Г. Шапошникової. Її заслуги були відзначені державною премією Української РСР, медалями, великим авторитетом у колег.

Навіть знаходячись на пенсії, вона не залишала улюблену роботу. Працювала над матеріалами інгульської культури, рецензувала збірки, дипломи та дисертаційні праці. Археологія, давня історія були змістом її

життя. Саме вони допомагали боротися їй із хворобами, тримали на цій землі. Це розуміли і в родині Олімпіади Гаврилівни. Дочка Тетяна та онук Антон завжди були готові надавати допомогу в усьому.

Олімпіада Гаврилівна Шапошникова була справжнім другом, старшим наставником. Нам назавжди залишиться пам'ять про неї, залишаться її відкриття, наукові праці, якими користуватимуться і надалі всі: ми та наші нащадки.

С. Ж. ПУСТОВАЛОВ

ОЛІМПІАДІ ГАВРИЛІВНІ ШАПОШНИКОВІЙ

Неправда, друг не умирає.
Лишь рядом быть перестает.

К. Симонов

Я віршив не писав Вам за життя,
Цікавили нас з Вами інші теми:
Археології минуле й майбуття,
Та степових культур проблиски.

Години в бесідах спливали, як та мить,
На хвилях творчості я йшов від Вас додому,
Та часу плин, як не кричи: «Спінніть!»
А крапку мусить ставити, не кому...

Ви йшли на допомогу без вагань,
Підтримка Ваша надавала сили,
Обговорити ми не встигли всіх питань,
Та наші бесіди мені давали крила.

Ви мудрості навчали й доброті,
Тримали мужньо всі удари долі,
Там рішення знаходили прості,
Де іншим треба з'їсти купу солі.

У Вас були славетні вчителі,
В Михайлівці їх досі пам'ятають.
Як вчсний на степу Ви розвіли,
Вас фахівці в усьому світі знають.

А Ваших публікацій сторінки,
Останній том «Інгульської культури»,
Візьмуть всі видавництва залюбки,
Як класику беруть літератури.

Ця книга буде пам'ятником Вам,
Сюди вкладали Ви останні сили,
Вона стоятиме, як велетень курган,
Як на степу стоїть Савур-Могіла.

Земле Ваше закінчене життя,
У вирій українським йдете лугом,
Та залишилися Ваші відкриття,
І пам'ять про наставника і друга.

26.09.2002

С.Ж. Пустовалов

ПАМ'ЯТІ НАДІЇ МИХАЙЛІВНИ КРАВЧЕНКО

22 грудня 2001 р. зупинилося серце Надії Михайлівни Кравченко — археолога, історика, педагога. Професор кандидат історичних наук Н.М. Кравченко добре відома в професійних колах, передусім як дослідник ранньослов'янських старожитностей. Їй належить понад 70 наукових праць, серед яких колективні монографії та курс лекцій з археології та стародавньої історії України. Публікації свідчать про різноманітність наукових зацікавлень Н.М. Кравченко — від етноісторичних реконструкцій та досліджень духовної культури до проблем методології і джерелознавства, пам'яткознавства, культурології, краєзнавства. На її рахунок понад 40 польових сезонів, участь в експедиціях майже в усіх регіонах України, а також у Молдові та Росії.

Надія Михайлівна Кравченко народилася 4 листопада 1935 р. у Києві в родині істориків. Її батько був репресований і загинув в одному з магаданських таборів. Війну родина зустріла у Львові, де з 1939 р. її мати — Галина Андріївна Ніколаєнко — працювала викладачем університету. Шлях на схід для сім'ї закінчився в Сталінграді, звідки наприкінці 1943 р. вони переїхали до Кисва, оскільки мати була призначена директором Історичного музею. Після закінчення середньої школи в 1954 р. Н.М. Кравченко вступила до історичного факультету Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. Археологічну практику вона проходила в Переяславській експедиції. Після другого курсу, з метою спеціалізуватися в галузі слов'янської археології, Надія Михайлівна перево-

диться до Московського університету. Їй пощастило отримати якнайкращу фахову підготовку — деканом факультету та завідувачем кафедри археології за часів її навчання був А.В. Арциховський, лекції читали Б.О. Рибakov, А.Я. Брюсов, П.М. Третьяков, Г.Б. Федоров.

Після закінчення університету в 1959 р. Н.М. Кравченко повертається до Кисва, де за призначенням починає працювати в Інституті археології АН України. Враження на все життя залишилися в неї від спілкування в Інституті та експедиціях з видатними вченими В.П. Петровим, В.М. Даниленком, М.Ю. Брайчевським.

З 1961 р. Надія Михайлівна під керівництвом В.П. Петрова починає дослідження Косанівського могильника черняхівської культури (Вінницька обл.). Матеріали цих досліджень стали джерельною базою кандидатської дисертації «Косановский могильник как источник для изучения истории населения Побужья в первой половине I тыс. н. э.», яку Н.М. Кравченко підготувала за час навчання в аспірантурі (1965—1967 рр.) і успішно захистила в 1967 р. Багато розробок, започаткованих в дисертації, склали основу майбутніх досліджень. Це, зокрема, усе коло проблем, пов'язаних з історико-соціальною реконструкцією за матеріалами поховального обряду. Працею, що підбила підсумки багаторічного вивчення черняхівських некрополів, для Н.М. Кравченко стала монографія «Погребальные обряды черняховской культуры» (1983), підготовлена у співавторстві з Е.О. Симоновичем.

Надії Михайлівни пощастило вчитися у визначних учених і, можливо, тому вона підхопила цю естафету. В повному обсязі її творчий науковий потенціал розкрився в Київському педагогічному інституті (нині Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова), куди Н.М. Кравченко перейшла працювати в 1968 р. доцентом кафедри історії, а в 1985—1990 рр. була завідувачем кафедри. Викладаючи вітчизняну історію та археологію, вона цілеспрямовано досліджувала археологічні пам'ятки I тис. н. е. Н.М. Кравченко організувала і протягом 23 років (1969—1991) керувала роботою Ранньослов'янської експедиції історичного факультету. Завдяки її ініціативі та за її безпосередньою участю на історичному факультеті були створені кабінет археології музейного типу та археологічна лабораторія.

У перший же рік роботи експедиції, створеної з метою дослідження черняхівських пам'яток Київщини, були відкриті місцезнаходження з керамікою київського типу. Ці старожитності в той час були маловідомі і практично не досліджені. Саме ці матеріали на довгі роки стали об'єктом уваги експедиції, а головною проблемою — їх взаємозв'язки із синхронними черняхівськими пам'ятками та старожитностями 3-ї чверті I тис. н. е., які їх заступили.

Одним із досягнень експедиції є відкриття понад 100 нових пам'яток у басейні р. Стугна та створення археологічної карти регіону. Метод суцільної розвідки мікрорегіону дав змогу застосувати ландшафтний підхід, здійснити реконструкцію локального заселення в динаміці, а також провести порівняльне вивчення пам'яток. Розкопки поселення Обухів-2, що охоплює весь діапазон ранньослов'янських культур передкиєворуського періоду, дали змогу виявити послідовність зміни культур та по-новому підійти до висвітлення низки проблем стародавньої історії України.

З 1987 р. під керівництвом Н.М. Кравченко почалося систематичне вивчення Фастівсь-

кого р-ну (Київська обл.). Разом з археологічними дослідженнями вона брала активну участь у створенні краєзнавчого музею. Матеріали розкопок стали основою археологічної експозиції. Удалося також віднайти етнографічні матеріали та історичні реліквії.

Останні роки життя Н.М. Кравченко пов'язані з Київським інститутом «Слов'янський університет». Активна життєва позиція, стійкість і мужність не дозволили їй схилитися перед тривалою та важкою хворобою. Н.М. Кравченко працювала до останніх днів життя. Вона брала активну участь у розробці історіософських і методологічних проблем, зокрема, у підготовці курсу лекцій «Вступ до історії».

Талановитий педагог, Н.М. Кравченко підготувала чималий контингент фахівців — педагогів і науковців: істориків, археологів, юристів, культурологів, краєзнавців. Багато з них постійно підтримували з нею творчі та дружні стосунки. Ім'я Надії Михайлівни Кравченко назавжди вписане в історію археологічної славістики. Її талант, доброзичливість і професіоналізм залишаться в пам'яті тих, кому пощастило з нею спілкуватися.

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕРІЯ СЕРГІЙОВИЧА ОЛЬХОВСЬКОГО

22 липня 2002 р. помер завідувач відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології РАН, заступник головного редактора журналу «Российская археология», доктор історичних наук Валерій Сергійович Ольховський. Наша наука загубила одного з найталановитіших учених, який знаходився в порі розквіту, людину, яка відрізнялася чуйністю, відкритістю (усі, хто приїздив до Москви, знали, що знайдуть притулок, розуміння і в редакційній кімнаті відповідального секретаря журналу, і в нього вдома). Разом з тим, він був принциповим і авторитетним науковцем, у працях якого відчувалось і знання археологічних джерел, і розуміння історичного контексту, і самостійність висновків, і широкі, іноді парадоксальні узагальнення.

Кілька місяців не дожив Валерій Сергійович до свого 50-річчя. Народився він 27 грудня 1952 р. у с. Певек (Чукотський національний округ, Російська Федерація) у родині військовослужбовця. У 1970—1975 рр. на-

вчався на історичному факультеті МДУ ім. М.В. Ломоносова зі спеціалізацією на кафедрі археології, а в 1975—1978 рр. — в аспірантурі історичного факультету МДУ, по закінченні якої в 1979 р. захистив кандидатську дисертацію за темою «Похоронні обряди населення степової Скіфії (VII—III ст. до н. е.)». З 1979 по 1981 р. В.С. Ольховський працював старшим викладачем кафедри історії СРСР і загальної історії Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, продовжуючи співробітництво з кафедрою археології МДУ. У липні 1981 р. він перейшов на роботу в Інститут археології РАН, де і працював до кінця життя.

Валерій був прекрасним польовиком, представником того покоління археологів, які люблять поле з його труднощами, важкою, але цікавою роботою. З 1971 по 1975 р. він був співробітником ряду експедицій, що працювали в Нечорнозем'ї, Північному Причорномор'ї, Південному Сибіру і на Північному Кавказі. Його талант організатора проявився і в Україні — у 1976—1988 рр. він керував спочатку Степовим загonom Кримської експедиції МДУ, а потім — Кримською степовою експедицією ІА РАН, здійснюючи успішні дослідження пам'яток доби раннього заліза.

Основні наукові інтереси В.С. Ольховського були пов'язані з розробкою проблем теорії і систематики поховально-поминальної обрядовості, культів і ритуалів скіфів і сарматів, монументального мистецтва кочовиків євразійських степів доби раннього заліза. Він був визнаним фахівцем у вивченні євразійських старожитностей. У 2000 р. В.С. Ольховський був обраний членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту (Берлін). Він опублікував 135 праць, у тому числі 3 монографії. Усі три ґрунтуються в основному на матеріалі з території України. Він був учасником і доповідачем на багатьох російських, а також міжнародних конференціях, конгресах, круглих столах і симпозиумах, у тому числі на трьох щорічних зус-

річах Європейської асоціації археологів, із задоволенням приїздив на конференції, що проводилися в Україні.

У Валерія Сергійовича вистачало енергії не тільки на наукову, а й на науково-організаційну роботу: він був членом оргкомітету ряду конференцій, головою Ради молодих учених ІА РАН (1982—1986), секретарем проблемної ради «Скіфо-сибірський світ», відповідальним секретарем щорічника «Історико-археологічний альманах», членом редколегії (з 1991 р.) і відповідальним секретарем, а з 2002 р. — заступником головного редактора журналу «Российская археология». З лютого 2002 р., після блискучого захисту докторської дисертації він став завідувачем відділу скіфо-сарматської археології ІА РАН.

Життя В.С. Ольховського було тісно пов'язане з Україною. Після закінчення університету, коли встало питання про вступ до аспірантури в Інститут археології АН України і він з'явився в Києві, майбутнього аспіранта дуже тепло зустріли Олексій Іванович Тереножкін та Варвара Андріївна Іллінська. З того часу його наукові інтереси лежали у площині дослідження археологічних пам'яток раннього залізного віку України. Зі 135 праць Валерія Сергійовича третина присвячена давньому минулому нашої країни, чотири з них написані українською мовою. Він часто згадував про те, що Ольховські походять з Харківщини. Дійсно, серед списків дворян першої половини XIX ст. Валківського повіту Харківської губ. згадуються Ольховські. Представники цього роду навіть були серед дворянських предводителів. Не знаю, чи є нащадки цього роду в Україні нині, але друзів у Валерія Сергійовича Ольховського в Україні залишилося дуже багато, і звістка про його смерть стала для нас шоком. Єдиною втіхою можна вважати те, що пам'ять про цю світлу добру шляхетну людину залишиться не тільки в серцях його близьких, а й у нас — його колег, товаришів, друзів.

Н.А. ГАВРИЛЮК

І.С. Піоро

УСЕ ТВОРЧЕ ЖИТТЯ — НАУЦІ АРХЕОЛОГІЇ (Пам'яті В.В. Кропоткіна)

2 лютого 2002 р. виповнилося б 80 років видатному російському археологу Владиславу Всеволодовичу Кропоткіну. Він походив із найвищого кола спадкової інтелігенції, належав до старовинного князівського роду, од-

ним із найвідоміших представників якого, між іншим, був революціонер-анархіст П.О. Кропоткін. Саме завдяки належності до цього соціального середовища та властивостям успадкованого генотипу Владислав Все-

володович, поряд зі звичайними людськими якостями, вирізнявся такими привабливими рисами характеру, як відсутність апломбу та снобізму, товариськість і доброзичливість у взаєминах з колегами, незважаючи на їхні життєві позиції й інтереси, а також чесність, працелюбність, несхильна принциповість у науковій роботі й т. ін. Він ніколи не робив кар'єру, використовуючи наукову діяльність. Чистота наукової творчості — основна мета життя В.В. Кропоткіна.

Захоплення історією та археологією в шкільні роки, коли В.В. Кропоткін брав участь у роботі кількох експедицій, привело його на історичний факультет Московського університету, який він закінчив у 1950 р., встигнувши пізнати й тягар війни, у тому числі на фронті. Ще в першій половині 50-х років молодий вчений опублікував низку статей¹, частина яких стала основою для його великих наукових розробок. У 1953 р. Владислав Всеволодович закінчив аспірантуру Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (у подальшому Інститут археології), блискуче захистив кандидатську дисертацію і всі подальші роки працював у цьому інституті, майже 15 років очолював відділ скіфо-сарматської археології. У 1973 р. йому було присуджено, за сукупністю праць, ступінь доктора історичних наук. Протягом життя В.В. Кропоткін опублікував 122 наукові праці.

Інтерес В.В. Кропоткіна до вивчення давніх монет, їх колекціонування, що виявився в дослідника ще з юних років, відобразився у створенні зводів знахідок римського та візантійського нумізматичного матеріалу та написанні наукових статей, присвячених цій проблемі². Максимальне зібрання знахідок римського та візантійського часу на території радянської Євразії було опубліковано й докладно описано. Для цього автор здійснив ве-

личезну, титанічну роботу, вивчаючи матеріали бібліотек, наукових архівів і фондів різних установ багатьох міст для фіксації, визначення походження, достовірності повідомлень та картографування монетних знахідок. І хоча сам автор нумізматичних зведень, що принесли йому світове визнання, скромно зазначав «відсутність їх вичерпної повноти»³, більш повних аналогічних видань не створено, і вже понад 40 років дослідники постійно використовують їх у своїх наукових працях.

Жив і творив В.В. Кропоткін у дуже складні часи, коли незалежну наукову позицію певні сили нерідко трактували як політичну. Він дивом уцілів у період сталінських репресій, змушений був у своїх наукових дослідженнях зважати на офіційні позиції, затверджені коротким курсом історії ВКП(б), і, зокрема, на тривалі традиції викривлення етнічних процесів у Східній Європі, упереджені вимогами «центрального переконання».

Маючи дивовижну працьовитість, уміння працювати в будь-якому фізичному та душевному стані, В.В. Кропоткін, крім фундаментальних авторських зведень нумізматичних джерел, скрупульозно зібрав та опублікував «Звід римських імпортованих виробів у Східній Європі»⁴, що значно доповнило праці відомого дослідника К. Масвського⁵. Видане В.В. Кропоткіним зібрання римського імпорту, поряд з його спеціальними публікаціями з теми⁶, з часом не тільки не застаріло, а й набуло ще більшої наукової цінності, оскільки значну кількість матеріалів, які опрацював автор, уже втрачено.

Владислав Всеволодович як археолог-речознавець мав унікальний дар щодо підбору та класифікації матеріальних джерел, використовуючи їх у теоретичній науковій роботі і створюючи оригінальні, переконливо аргументовані історичні концепції. Так, класифікувавши монетні скарби, розглянувши різні погляди щодо етнічної належності черняхівської культури, В.В. Кропоткін розробив концепцію походження та зариття скарбів у Південно-Східній Європі, пов'язуючи їх із процесом розкладу первіснообщинного ладу, виокремленням плеємінної аристократії, що накопичувала багатства, виражені, зокрема, у заощадженнях із дорогоцінних металів. Як правильно зазначає автор, плеємінна знать, звичайно, була зацікавлена в торгівлі з Римською імперією. Продаючи рабів, худобу, хутра й інші товари, «варварські» князі та старійшини отримували вино, тканини, різноманітні прикраси, посуд, золоті медальйони, амулети, статуетки і римські монети. Ця торгівля збагачувала плеємінну знать, сприяла посиленню впливів дружинних елементів, прискорюючи таким чином розклад первіснообщинного ладу⁷.

Зробивши ретельну науково-статистичну обробку монетних знахідок римського часу, провівши докладне історіографічне дослі-

джання, В.В. Кропоткін дійшов обґрунтованого висновку про переважання знайдених скарбів у лісостепу Південно-Східної Європи, на території розселення в пізньоримський час осілих «варварських» племен, на відміну від зони проживання кочовиків у південніших степових областях. Дослідник зазначав, що скарби пізньоримського часу складаються з денаріїв попередніх століть із високопробного срібла, що свідчить саме про тривале накопичення дорогоцінного металу. Також В.В. Кропоткін виділив скарби антоніанів короткочасного накопичення, що склали так звану контрибуцію варварів — здобич дружин періоду військової демократії⁸.

Торгові, економічні зв'язки населення Східної Європи в I тис. н. е. в період розкладу первіснообщинного ладу та формування переддержавних і ранньодержавних утворень — один із основних напрямів наукових пошуків ученого. Зокрема, всебічно використовуючи численні різноманітні джерела, він обґрунтував відсутність у III — першій половині V ст. у племен Наддніпрянщини та Наддністрянщини розвинутого ринкового виробництва як у сільському господарстві, так і в ремеслі, коли товари виготовлялися в основному на замовлення. Показово, на думку дослідника, що, незважаючи на порівняно тривалий обіг римського денарія у Східній Європі в III — на початку V ст., у племен черняхівської культури ще не склалася власна грошова система⁹.

Завдяки вичерпно аргументованим висновкам В.В. Кропоткіна щодо рівня економічного розвитку черняхівських племен неможливо не погодитися з ним у тому, що поширення різних предметів цієї культури, зокрема на південь, на Кримській півострів, пов'язане з просуванням груп населення, а не з торговими зв'язками, і може бути джерелом, що вказує на напрямки міграцій.

З погляду В.В. Кропоткіна, наявність скарбів срібних денаріїв на території поширення черняхівської культури може свідчити лише про зародження у її носіїв товарно-грошових відносин, передусім у внутрішній торгівлі. Заздалегідь прогнозуючи поширення різних псевдонаукових концепцій щодо появи у Південно-Східній Європі, у тому числі на території України, «ранніх» держав, зокрема вже у першій половині I тис. н. е., В.В. Кропоткін рішуче виступав проти всіх начебто доведених розвинутих ознак державності. Так, на відміну від відомого українського археолога М.Ю. Брайчевського¹⁰, Владислав Всеволодович обґрунтував тісний зв'язок розповсюдження скарбів високопробного срібла лише з процесом накопичення коштовностей як один із показників розкладу первіснообщинної економіки¹¹. У той же час слід відзначити можливе існування у Східній Європі, як і в інших регіонах Євразії, досить жвавої за римських часів зовнішньої торгівлі. Як зауважує В.В. Кропоткін,

римські денарії I—II ст. були визнаним платіжним засобом у міжнародній торгівлі, яку активно вела Римська імперія в перші століття нашої ери. Скарби римських монет широко розповсюджені від Британії та Скандинавії до Індії, що свідчить про розмах економічних зв'язків у ту епоху¹². Підтвердженням існування зовнішньої торгівлі можуть слугувати виділені дослідником нечисленні скарби бронзових монет, які виявлено поблизу кордонів імперії та її провінцій¹³. Характер і напрям торгівлі з пізньоантичним світом визначено також шляхом підбору та систематизації амфорного матеріалу, який дослідник опублікував разом зі своїм сином О.В. Кропоткіним¹⁴.

У своїй багатоплановій монографії з економіки Східної Європи I тисячоліття вперше в історіографії на основі власних багаторічних досліджень і з використанням широкого джерелознавчої бази В.В. Кропоткін висвітлює зміни, що сталися у зазначений період. На зміну римському денарію в грошовому обігу з'явився золотий солід. Кількість скарбів та окремих знахідок монет різко зменшилася. Настав тривалий безмонетний період, який закінчився в кінці VIII — на початку IX ст. з надходженням до обігу дирхемів. Велика кількість скарбів куфічних монет, знайдених у Центральній Європі, свідчить не лише про розмах східної торгівлі, а й про розвиток нових економічних та соціально-політичних феодальних відносин¹⁵.

Міжнародне визнання та популярність досліднику принесли також його об'єктивні висновки щодо етнічної належності населення Південно-Східної Європи пізньоримського та ранньосередньовічного часу. Першим серед вітчизняних істориків, більшість з яких ще у друга половині 1950—1970-х років відчували традиційний жах перед здавалося б уже минулими суворими сталінськими заборонами. Владислав Всеволодович відкрито визначив та назвав носіїв черняхівської культури племенами готського союзу¹⁶. На відміну від інших науковців, що вважалися у своїх працях до фальсифікацій історичного процесу, В.В. Кропоткін детально простежив та описав проникнення черняхівців у Північне Причорномор'я і Таврику. Як критерій для визначення цього процесу дослідник обрав різноманітні типи поховальних споруд та речі черняхівської культури в інвентарі пізньоантичних некрополів¹⁷.

Не наслідуючи сталих, «узаконених» поглядів, В.В. Кропоткін постійно висував власні оригінальні концепції, дотримуючись традиційних принципів класичної історичної науки: не популяризувати неперевірені, неаргументовані гіпотези. Тому зрозуміла обережність висновків автора у друкованих працях, на відміну від його ідей, усно викладених у доповідях та при особистих контактах. В.В. Кропоткін постійно брав участь у роботі вітчизняних та зарубіжних конференцій,

у тому числі презентабельних міжнародних конгресів славистів, де неодноразово висловлював аргументовані думки щодо основних проблем археології Східної Європи I тис. н. е., наприклад складного готського питання.

Набагато раніше, ще у своїй кандидатській дисертації на тему «Населення Південно-Західного Криму в епоху раннього середньовіччя», захищеній у 1953 р., В.В. Кропоткін розробив новий підхід стосовно вирішення питань етногенезу давнього населення на основі аналізу різнохарактерних джерел, насамперед — стійких етнічних ознак, відображених у формах поховальних споруд, рисах обряду та частині інвентарю. У дисертації розглянуто сарматско-аланські поховальні традиції в могильниках Південно-Західного Криму, вперше викладено припущення щодо готської належності поховань із трупопаленнями та кам'яними конструкціями¹⁸. Причому науковий керівник роботи, відомий історик-археолог Б.О. Рибаків, через вищезгадані причини під час захисту змушений був заявити, що його погляд не збігається з думкою дисертанта. У своїх подальших статтях В.В. Кропоткін усебічно розкритикував поширений у 1950-х роках погляд щодо розселення слов'ян у Криму, одночасно порушивши питання про складне поліетнічне походження виявлених у Південно-Західній Тавриці тілоспалень і про давні місцеві іранські традиції в поховальних конструкціях із покладеннями¹⁹.

Вивчаючи історію ранньосередньовічного Криму, дослідник з усебічною аргументацією довів правильність своєї думки щодо ототожнення загадкових Фулл, згаданих Менандром, церковними документами VIII ст. про життя Іоанна Готського і Костянтина (Кирила) Філософа з городищем на Тепсені, певнено локалізував та датував спархії Таврики за даними *Notitia episcopatum*²⁰.

Напружена та дуже ефективна наукова діяльність В.В. Кропоткіна була тісно пов'язана з проведенням тривалих експедиційних робіт. Так, долаючи складні бюрократичні типово кримські перепони, В.В. Кропоткін у 1950-х — на початку 1960-х років провів успішні розкопки великого ранньосередньовічного могильника Чуфут-Кале в гірській Тавриці. Матеріали перших років польових робіт він максимально використав ще для написання кандидатської дисертації. Особливості поховального обряду та срібні жіночі прикраси, виявлені в некрополі, дали археологу змогу вперше поставити питання про алано-готську етнічну належність населення південно-західної частини півострова у VI—IX ст.²¹

Усі експедиційні та наукові роботи Владислава Всеволодовича були тісно пов'язані з археологією Південно-Східної Європи, а саме України. Зокрема, під його керівництвом було проведено дослідження в Полтавській, Кіровоградській, Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській, Тернопільській областях. Довгі роки В.В. Кропоткін очолював Західнопо-

дільську експедицію Інституту археології АН СРСР, демонструючи при цьому неабиякі ділові якості, чудові організаторські здібності, непохитну вимогливість стосовно дотримання методики польових досліджень, підвищену обов'язковість, ретельність та пунктуальність в опрацюванні матеріалу та своєчасному поданні наукових звітів. Особливий інтерес у В.В. Кропоткіна викликало вивчення археологічних пам'яток черняхівської культури, наприклад могильників у селах Ризине та Рижавка Черкаської обл., Думанів Хмельницької обл., а також шару пізньоримського часу на поселенні у с. Ромош Львівської обл. та ін²². Результати розкопок, уведені в науковий обіг, надали нові численні відомості, які істотно доповнюють знання фахівців про культуру та побут племен готського поліетнічного союзу. Зокрема, знахідки ліпної кераміки в похованнях біля с. Ризине та підвісок поблизу с. Рижавка підтверджують наявність північно-західних, можливо германських, компонентів у черняхівській культурі²³. Слід зазначити, що практично всі гіпотези науковця підтверджено матеріалами експедиційних досліджень. Так, крім матеріалів двох відомих некрополів велдбарської культури Брест-Тришин та Дестинич з волинської групи полів поховань, напрямок проникнення готів у Південно-Східну Європу встановлено за матеріалами відкритого могильника біля с. Горолок Рівненської обл.²⁴ та інших пам'яток²⁵.

Отже, зазначимо, що багатопланова наукова діяльність Владислава Всеволодовича Кропоткіна — безперечно відіграла значну роль у складному процесі історичної реконструкції переддержавних етнокультурних утворень Східної Європи. Справді талановитий, надзвичайно здібний учений історик-археолог В.В. Кропоткін завдяки ретельному підбору, систематизації та оформленню фундаментальних зведень археологічних пам'яток, плідній теоретичній праці на основі численних практичних пошуків зробив помітний внесок у науку, який ще протягом довгого часу буде стлугувати визначальним орієнтиром для наступних поколінь учених.

¹ Кропоткин В.В. Клады римских монет в Восточной Европе // ВДИ. — 1951. — № 4. — С. 243—281; *Его же*. Бельнецкие курганы и стоянка (К вопросу о связи средневековой и фатьяновской культуры) // КСИИМК. — 1952. — Вып. 47. — С. 52—66; Кропоткин В.В., Мерперт Н.Я. Рец.: Археология, т. 5. Київ // ВДИ. — 1952. — № 2. — С. 143—147; Кропоткин В.В., Соловьева Г.Ф. К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов Древней Руси // КСИИМК. — 1953. — Вып. 49. — С. 21—25.

² Кропоткин В.В. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР // ВДИ. — 1954. — № 3. — С. 152—180; *Его же*.

О некоторыхкладах римских монет, найденных в России (из истории русской нумизматики) // КСИИМК. — 1956. — Вып. 66. — С. 100—106; *Его же*. Из истории денежного обращения в Восточной Европе в I тысячелетии н. э. // СА. — 1958. — № 2. — С. 279—285; *Его же*. Лукашевский клад бронзовых римских монет IV в. // НЭ. — 1960. — Т. 1. — С. 215—222; *Его же*. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4; *Казманова Л.Н., Кротошкин В.В.* Варварские подражания римским денариям с типом идущего Марса // ВДИ. — 1961. — № 1. — С. 128—136; *Кротошкин В.В.* Рец.: *Брайчевский М. Ю.* Римская монета на территории Украины. — К., 1959 // СА. — 1961. — № 1. — С. 300—305; *Его же*. Клады византийских монет на территории СССР // САИ. — 1962. — Вып. Е4—4; *Его же*. Византийские монеты из Таматархи-Тмутаракани // Керамика и стекло Древней Тмутаракани. — М., 1963. — С. 175—185; *Казманова Л.Н., Кротошкин В.В.* Подражания римским золотым монетам II—III вв. // ВДИ. — 1964. — № 1. — С. 140—148; *Его же*. Новые находки византийских монет на территории СССР // ВВ. — 1965. — 26. — С. 166—169; *Его же*. Клад римских денариев. Найденных в с. Подлесновка (Сумская область) // ВДИ. — 1965. — № 1. — С. 136—139; *Его же*. Византийские монеты в Восточной Европе как исторический источник // Тез. докл. совет. делегации на I Междунар. конгр. славян. археологии в Варшаве. — М., 1965. — С. 76—79; *Его же*. Новые находки римских монет в СССР (дополнение к САИ. вып. Г4-4) // НЭ. — 1966. — № 6. — С. 74—102; *Его же*. Новые материалы по истории денежного обращения в Восточной Европе в конце VIII — первой половине IX вв. // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 72—79; *Kropotkin W.W.* Skarb rzymskich monet i przedmiotów z IV w. n. e. z Zamościa // Wiadomości Numizmatyczne. — 1969. — R. 13, z. 3. — S. 15—17; *Kropotkin W.W.* Skarb rzymskich denarów ze wsi Turia w okręgu czerkaskim (ZSRR) // Ibid. — S. 149—152; *Кротошкин В.В.* Новый клад римских денариев из Закарпатской области Украинской ССР // Acta Archaeol. Carpathica. — 1970. — II. — С. 217—225; *Его же*. Новые находки византийских монет в Керчи // ВВ. — 1971. — 32. — С. 216—218; *Kropotkin W.W.* Skarb denarów rzymskich (I—II w. n. e.) z Jarnic (woj. warszawskie) // Wiadomości Numizmatyczne. — 1971. — 15. — S. 31—38; *Кротошкин В.В., Прокофьев А.Ф.* Войтовский клад римских монет I—II вв. н. э. // ВДИ. — 1972. — № 3. — С. 174—178; *Кротошкин В.В.* К публикации клада римских монет из с. Старая Романовка // НЭ. — 1972. — 10. — С. 126—127; *Его же*. К публикации клада римских монет из с. Старая Романовка // Прил. к кн. *Капдун В.Я.* Старо-Романовский клад римских денариев I—II вв. н. э. // НЭ. — 1972. — 10. — С. 126—127; *Кротошкин В.В.* Варварские подражания римским золотым монетам в Восточной Европе // Slovenska numizmatika. — 1976. — № 4. — С. 11—35; *Его же*. О некото-

рых находках римских монет в Среднем Поволжье и Прикамье // Древности Евразии в скифосарматское время. — М., 1984. — С. 137—141.

³ *Кротошкин В.В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4. — С. 12—13.

⁴ *Кротошкин В.В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27.

⁵ *Majewski K.* Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich. — Wrocław, 1949; *Majewski K.* Importy rzymskie w Polsce. — Warszawa; Wrocław, 1960.

⁶ *Кротошкин В.В.* Римские импорты из Андреевского кургана в Мордовской АССР // КСИА. — 1969. — Вып. 119. — С. 32—36; *Его же*. Хронология черняховской культуры и римско-византийские импортные вещи в Восточной Европе // КСИА. — 1970. — Вып. 121. — С. 52—55.

⁷ *Кротошкин В.В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4. — С. 10—11.

⁸ Там же. — С. 18, 59, 64, 109.

⁹ *Кротошкин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. — М., 1967; *Кротошкин В.В.* К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III—IV вв. н. э. // Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М., 1970. — С. 146—160.

¹⁰ *Брайчевский М. Ю.* Римская монета на территории Украины. — К., 1959. — С. 58—70.

¹¹ *Кротошкин В.В.* Рец.: *Брайчевский М. Ю.* Римская монета на территории Украины. — К., 1959 // СА. — 1961. — № 1. — С. 300—305.

¹² *Кротошкин В.В.* Рец.: *Брайчевский М. Ю.* Римская монета на территории Украины. — К., 1959 // СА. — 1961. — № 1. — С. 303; *Его же*. Из истории римской торговли с Восточной Европой // Историко-археол. сб. (в честь А.В. Арциховского). — М., 1962. — С. 147—153; *Kropotkin V.V.* Liaisons économiques de l'Empire Romain avec l'Europe Orientale // VI Congr. inter. des sciences préhistoriques et protohistoriques. Les rapports et les informations des archéologies de l'URSS. — М., 1962. — P. 3—9; *Kropotkin V.V.* Liaisons économiques de l'Empire Romain avec l'Europe Orientale // Atti del VI Congr. Inter. delle Scienze Preistoriche e Protostoriche. — Tivoli, 1966. — P. 135—140.

¹³ *Кротошкин В.В.* Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4. — С. 14—15.

¹⁴ *Кротошкин А.В., Кротошкин В.В.* Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 168—184.

¹⁵ *Кротошкин В.В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. — М., 1967; *Его же*. Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР) // Acta Archaeol. Carpathica. — 1970. — II. — С. 227—230; *Его*

же. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе // НЭ. — 1971. — 9. — С. 76—97; *Его же*. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 197—202; *Его же*. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Berichte über den II Inter. Kongr. für Slavische Archæologie. — Berlin, 1973. — Bd. III. — S. 441—449; *Его же*. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 111—117; *Его же*. Булгарские монеты X века на территории Древней Руси и Прибалтики // Волжская Булгария и Русь. — Казань, 1986. — С. 38—62; *Kropotkin V.V.* Bulgarian Tenth-century coins in Eastern Europe and around the Baltic (Topography and distribution routs) // Commentationes de nummis saeculorum IX—XI in Suecia repertis. N. ser. 6. Sigtuna Papers. Proceed. of the Sigtuna sympos. on Viking-age coinage 1—4. June 1989 / Ed. K. Jonsson and B. Malmer. — Stockholm, 1990. — P. 197—201; *Гусев С.В., Кротокин В.В.* Находки сасанидских, византийских и куфических монет на территории Дагестанской АССР // Acta Orientalia: Acad. scient. Hungaricae. — Budapest, 1991. — T. 45 (2—3). — P. 403—423.

¹⁶ *Кротокин В.В.* Рец.: *Sevin H.* Die Gepiden. Munchen, 1955 // СА. — 1958. — № 2. — С. 314—317; *Его же*. Могильник Черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. // СА. — 1971. — № 4. — С. 229; *Его же*. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Культура та побут населення Українських Карпат: Тез. докл. — Ужгород, 1972. — С. 94—95; *Его же*. Проблема происхождения и этнической принадлежности черняховской культуры в свете новых антропологических исследований (по поводу книги Т.С. Кондукторовой «Антропология древнего населения Украины»). — М., 1972 // Slavia antiqua. — 1976. — 23. — С. 165—173; *Его же*. Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 147—163. До речі, погляд В.В. Кротокіна повністю підтверджений новітніми дослідженнями (див.: Магомедов, 2001).

¹⁷ *Кротокин В.В.* Черняховская культура и Северное Причерноморье // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 147—163.

¹⁸ *Кротокин В.В.* Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья: Дис. ... канд. истор. наук. — М., 1953.

¹⁹ *Кротокин В.В.* Рец.: *Материалы по археологии юго-зап. Крыма (Херсонес, Мангуп)*. — М.; Л., 1953 // СА. — 1956. — № 25. — С. 345—348; *Его же*. Могильник Суук-Су и его историко-археологическое значение (по данным погребального обряда) // СА. — 1959. — № 1. — С. 181—194.

²⁰ *Кротокин В.В.* Из истории средневекового Крыма (Чуфут-Кале и вопрос о локализации города Фуллы) // СА. — 1958. — № 28. — С. 198—204.

²¹ *Кротокин В.В.* Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья: Дис. ... канд. истор. наук. — М., 1953; *Его же*. Из истории средневекового Крыма (Чуфут-Кале и вопрос о локализации города Фуллы) // СА. — 1958. — № 28. — С. 207—212; *Его же*. Могильник Чуфут-Кале в Крыму // КСИА. — 1965. — Вып. 100. — С. 108—115.

²² *Кротокин В.В.* Раскопки Черняховского могильника в с. Рыжевка // АО-1965. — М., 1966. — С. 137—139; *Его же*. Черняховские памятники Среднего Побужья // АО-1966. — М., 1967. — С. 230—231; *Его же*. Исследования черняховских памятников в Среднем Побужье и Среднем Поднепровье // АО-1967. — М., 1968. — С. 228—229; *Его же*. Изучение черняховской культуры на Полтавщине // АО-1968. — М., 1969. — С. 310—311; *Его же*. Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. // СА. — 1971. — № 4. — С. 225—229; *Его же*. Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. (К вопросу о происхождении черняховской культуры) // Slavia Antiqua. — 1971. — 17. — С. 197—206; *Его же*. Раскопки поселения у села Ромош // АО-1973. — М., 1974. — С. 294—295; *Кротокин В.В., Кулаков В.И., Гей А.И., Панасюк О.А.* Раскопки поселения у села Ромош // АО-1974. — М., 1975. — С. 301—302; *Кротокин В.В.* Исследование поселения у с. Ромош // АО-1975. — М., 1976. — С. 344—345; *Его же*. Исследования на Волини // АО-1976. — М., 1977. — С. 314; *Его же*. Раскопки поселения у с. Ромош // АО-1977. — М., 1978. — С. 340; *Кротокин В.В., Кротокин А.В.* Раскопки Думановского могильника // АО-1978. — М., 1979. — С. 351; *Их же*. Раскопки Думановского могильника // АО-1979. — М., 1980. — С. 291; *Кротокин В.В.* Раскопки Думановского могильника // АО-1980. — М., 1981. — С. 266—267; *Его же*. Раскопки Думановского могильника // АО-1982. — М., 1984. — С. 282—283; *Его же*. Раскопки Думановского могильника // АО-1983. — М., 1985. — С. 299; *Его же*. Раскопки поселения у с. Ромош // АО-1984. — М., 1986. — С. 256.

²³ *Кротокин В.В.* Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. // СА. — 1971. — № 4. — С. 225—229; *Его же*. Могильник черняховского типа в с. Ризино Черкасской обл. (К вопросу о происхождении черняховской культуры) // Slavia Antiqua. — 1971. — 17. — С. 197—206; *Его же*. Золотая подвеска из Рыжевки // СА. — 1972. — № 1. — С. 264—269.

²⁴ *Кротокин В.В.* Новый могильник поморско-мазовецкой культуры у с. Городок Ровенской области // СА. — 1972. — № 4. — С. 255—256.

²⁵ *Кротокин В.В.* Пшеворские и поморско-мазовецкие памятники Западной Украины // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. — Киев, 1975. — Ч. 3. — С. 40—42.

Одержано 14.03.2002

НАШІ АВТОРИ

АРХІПОВА Єлизавета Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології Київської Русі.

БАБЕНКО Леонід Іванович — завідувач сектора Харківського історичного музею. Спеціаліст у галузі скіфської археології.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби енеоліту.

ГАВРИЛЮК Надія Арксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, співробітник Кримського відділу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ІВАНОВ Олексій Валерійович — науковий співробітник національного заповідника «Херсонес Таврійський». Фахівець у галузі середньовічної археології Криму.

КРАСОВСЬКИЙ Ігор Святославович — кандидат архітектури, завідувач сектора Центрального музею давньоруської культури та мистецтва ім. А. Рубльова (Москва). Фахівець у галузі давньоруської культури та мистецтва.

КРУЦ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі антропології.

КУРБАН Олександр Васильович — аспірант Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі первісної археології.

КУЧУГУРА Лідія Іванівна — старший науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею. Фахівець у галузі первісної археології.

МОВЧАН Іван Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології Київської Русі.

НАЗАРОВ Володимир Володимирович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі античної археології.

ПАНЧЕНКО Юрій — аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Спеціаліст у галузі археології доби неоліту.

ПІОРО Ігор Станіславович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі ранньосередньовічної археології.

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець в галузі теорії і методики археології, археології енеоліту — бронзи.

САЗАНОВ Андрій Володимирович — професор, доктор історичних наук Ісламського університету при Духовному управлінні мусульман Центрально-Європейського регіону Росії. Фахівець у галузі пізньоантичної та ранньосередньовічної археології.

СЕРГЕСЬВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

СМИНТИНА Олена Валентинівна — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Фахівець у галузі первісної археології.

УЖЕНЦЕВ Володислав Борисович — молодший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі античної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	— Археологический альманах
АВ	— Археологические вести
АДЛ	— Археологічні дослідження на Львівщині
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні (Київ)
АН	— Академия наук
АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АФ ІУ НАНУ	— Архів і фонди Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України
Бюл. МОИП	— Бюллетень Московского общества испытателей природы
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВДИ	— Вестник древней истории
ВЯ	— Вопросы языкознания
ЗОРСА	— Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
ІСН АН УРСР	— Інститут суспільних наук АН УРСР
ІФТУНГ	— Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
ИГАИМК	— Известия Государственной академии материальной культуры
КС	— Киевская старина
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
ЛДУ	— Львівський державний університет ім. І.Я. Франка
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы по археологии СССР
НА ИА НАНУ	— Научный архив Института археологии НАН Украины
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НЗХТ	— Национальный заповедник «Херсонес Таврический»
НМАПВ	— Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині
НТШ	— Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
ПИАУ	— Проблемы истории и археологии Украины
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СМАЭ	— Сборник Музея антропологии и этнографии
СЭ	— Советская этнография
ТАС	— Тверской археологический сборник
ХГПУ	— Харьковский государственный педагогический университет
Хсб	— Херсонесский сборник
ААС	— Acta Archaeologica Carpatica
MSROA	— Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
PMMAE	— Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛІВ «АРХЕОЛОГІЯ» ЗА 2002 р.

	№	С.
<i>Від редколегії</i>	4	3
Вітаємо з Державною премією	3	3
До 70-річчя Сергія Дмитровича Крижицького.....	4	5—6
До 75-річчя Володимира Даниловича Барана	3	5—6
КОЗАК Д.Н. Вельбарська культура: готи чи гепіди?	3	7—17
КУЛАКОВСЬКА Л.В. Біографічна довідка.	1	4—6
МАГОМЕДОВ Б.В., КУШТАН Д.П. Фібула з головою бика з Черкаської області	3	66—67
ПАЧКОВА С.П. Поховальний обряд зарубинської культури на Середньому Подніпров'ї	3	27—39
ПЕТРАУСКАС О.В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (Територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія)	3	40—65
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В. До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі	3	18—26
ТОЛОЧКО П.П. Від головного редактора	1	3

Статті

АЛЕКСЕЕВ В.П. «Общегреческое» и «ольвийское» в монетном искусстве Ольвии классического и раннеэллинистического времени	2	53—64
БЕЛЯЄВА В.І. Сезонність та довгочасність	1	31—37
ГАВРИЛЕНКО І.М. Списометалки в господарстві населення України доби мезо- літу — енеоліту	2	37—46
ДЕМИДЕНКО Ю.Е. Сюрень-І (Крим): загальний археологічний контекст і специфіка поселень носіїв індустрії раннього оріньяку типу кремс-дюрф	2	3—9
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Палеоліт та цивілізаційна концепція Шпенглера—Тойнбі	1	14—24
КОВАЛЕНКО С.А. О структуре и динамике импорта позднеэллинистической рельефной керамики в Северном Причерноморье	3	80—96
КОЛЕСНИК О.В. Система природокористування у середньому палеоліті Донбасу	1	57—65
КРОТОВА О.О. Господарсько-побутовий комплекс та проблема вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток	1	24—31
КРУЦ С.І. Антропологічні дані до кіммерійської проблеми	4	13—29
КУЛАКОВСЬКА Л.В. Деякі аспекти господарства середньопалеолітичних поселенців Королевого: сировинні ресурси комплексу ІІ	2	25—31
КУХАРЧУК Ю.В. Внесок І.Г. Шовкопляса у розробку питань економічної і суспільної організації пізньопалеолітичного населення північної України	1	7—13
КУЧИНКО М. Межі Волинської землі кінця Х — середини ХІV ст. у світлі археологічних, писемних та топонімічних джерел	1	66—71
МАЦКЕВИЙ Л.Г. Спосіб життя населення заходу України рубежу палеоліт— мезоліт	2	19—25
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П. Долотоподібні знаряддя у відтворенні деяких аспектів пізньопалеолітичного господарства	2	31—37

ПАНЧЕНКО Ю.В. До етнічної належності неолітичного населення Північно-Східної України	4	7—13
ПІОРО І.С. Етнічна належність похованих у плитових могилах римського часу в Південно-Західному Криму у зв'язку з проникненням сарматів на територію сучасної України	2	64—74
САЗАНОВ А.В. О хронології амфор IV—V вв. из Северного Причерноморья	4	29—50
САПОЖНИКОВ І.В. Велика Акаража та періодизація пам'ятників середнього етапу пізнього палеоліту азovo-причорноморських степів	3	68—80
СЕРГЄЄВА М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі	4	50—58
СМИНТИНА О.В. Поняття жилого простору в контексті дослідження мезолітичних культур степової України	1	44—51
СНІЖКО І.А. Модель розбирання здобичі амвросіівськими мисливцями	1	37—44
СТЕПАНЧУК В.М. Тенденції розвитку техніки у кам'яному віці	1	51—56
ТИТОВА О.М., КЕПІН Д.В. Про можливість використання етнографічних паралелей під час реконструкції неолітичних жител	2	47—53
УСИК В.І. Технологічні аспекти виготовлення клиноподібних нуклеусів у пізньому палеоліті	2	10—18

Публікації археологічних матеріалів

АРХІПОВА Є.І., МОВЧАН І.І. Нові знахідки прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.)	4	75—87
БАБЕНКО Л.І. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану № 8 біля с. Пісочин Харківської області	4	59—69
БЕЛІК О.О. Поясні набори із салтівських пам'яток як індикатор салтово-мадярських контактів	2	109—114
ГЛАДКИХ М.І., РИЖОВ С.М., СУХОВИЙ М.О. Нові палеоантропологічні рештки на Гірському Тікичі	1	72—75
ЖУРАВЛЕВ Д.В. Еще раз о деталях римского воинского костюма и конской сбруи из Херсонеса и Юго-Западного Крыма	1	90—98
ЖУРАВЛЬОВ О.П. З історії археозоологічних досліджень в Ольвії	1	127—131
ЗУБАР В.М., КОЗУБ Ю.І. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії	2	102—109
ІВАНОВ О.В. Археологічні пам'ятки перших століть н. е. на західному березі Балаклавської бухти	4	70—75
КОЗАК Д.Н. Енеолітичний комплекс із с. Хрениківка Демидівського району на Рівненщині	2	91—97
МАРКОВА О.В. Equus caballus з ольвійського поховання	1	109—126
МАЦКЕВИЙ Л.Г. Матеріали про використання печер у період трипільської культури	1	82—89
ПРИЙМАК В.В., ПОРЯДНЄВА В.О. Населені пункти на шляху з Чернігова до Білої Вежі й Тмутарокані	3	108—114
САПОЖНИКОВ І.В. Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Акаража	1	75—82
СИТНИК О.С., ЦИРЕК К. Пізньопалеолітична стоянка Галич (попередні результати досліджень)	2	75—84
СКРЖИНСЬКА М.В. Золоті вінки — нагороди ольвіополітів	2	97—102
ТКАЧЕНКО В. Про деякі культурно-історичні особливості пізньопалеолітичної пам'ятки Ключі	2	84—90
ТУАЛЛАГОВ А.А. Тамгообразные знаки боспорских царей	1	98—109
ХРАПУНОВ М.І. Преторій у середньовічному Херсонесі	3	101—107
ЯРОШЕВИЧ Ю.І. Кераміка околиць городища Орлівка	3	97—100

До історії стародавнього виробництва

ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О., КОЗЛОВСЬКА Н.Ф., КОРЕЦЬКА С.А. Про техніку виготовлення сарматських мечів і кинджалів із Середнього Подніпров'я	3 115—120
ГОРБАНЕНКО С.А. Зернотерки волинцевсько-роменського періоду	3 120—126

Дискусії

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Новітні міфи в індоєвропейській Східній Європі	4 88—97
ЗУБАР В.М. Із приводу інтерпретації й датування одного латинського напису з Херсонеса	1 132—136
КРАСОВСКИЙ И.С. Реконструкція архітектурного облика Десятинної церкви	4 98—107
САФОНОВ И.Е. О реконструкциях календарных систем населения восточно-европейской степи и лесостепи эпохи бронзы	3 127—133

Нові відкриття і знахідки

ГОРЕЛІК О.Ф. Фауністичні рештки в матеріалах рогалицько-передільських стайцій фінального палеоліту	2 115—122
КУРБАН О.В., КУЧУГУРА Л.І. Комплексна пам'ятка поблизу с. Вільне	4 120—122
МАЙКО В.В. Ранньохристиянська знахідка на салтово-маяцькому поселенні Тепсень у Північно-Східному Криму	1 137—138
ОВЧИННИКОВ Е.В., КВІТНИЦЬКИЙ М.В. Нові знахідки трипільської антропоморфної пластики з реалістичними рисами	3 134—143
ОХОТНИКОВ С.Б., ОСТРОВЕРХОВ А.С. Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному)	2 123—131
СМИНТИНА О.В. Розкопки пізньомезолітичного поселення Залізничне	4 108—118
УЖЕНЦЕВ В.Б. Жилой дом I—II вв. н. э. из цитадели Калос Лимена	4 123—133

Рецензії

ЛЮБИЧЕВ М.В. В.Д. Баран. Давні слов'яни / Серія «Україна крізь віки»	3 157—166
ПЕТРАУСКАС А.В. Єлена Цоль-Адамікова, Марія Дековна, Елізабета Марія Носек. Ранньосередньовічний скарб із Завади Ляскоронської (басейн верхньої Вісли)	1 139—140
РУСЯЄВА А.С., СТОЯНОВ Р.В. На краю ойкумени. Греки і варвари на северном берегу Понта Эвксинского. Каталог выставки в Государственном историческом музее	2 132—134

Хроніка

БУНЯТЯН К.П., ПАЧКОВА С.П. Сучасні проблеми археології	2 142—144
ВІДЕЙКО М.Ю. Між Балтикою і Понтом: відкриваючи сторінки праісторії Європи	4 139—140
До 70-річчя Валентини Іванівни Неприної	1 143
До 70-річчя Олени Василівни Цяк	1 142—143
До 65-річчя Ярослава Євгеновича Боровського	3 146—147
До 60-річчя Михайла Івановича Гладких	1 141
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Дослідження кам'яної доби в Україні за роки незалежності	2 135—139
ЗІНЬКО В.М. Міжнародна археологічна конференція «Треті Боспорські читання»	4 134—137
КАРАВАЙКО Д.В. Робота науково-археологічної конференції, присвяченої 10-річчю Національного університету «Києво-Могилянська академія»	2 140—142

КРАВЧЕНКО Е.А. Наукова конференція «Читання пам'яті Михайла Брайчевського (1924—2001)»	1 152—154
НАЗАРОВ В.В. Конференція «До 100-річчя підводної археології»	4 137—138
МУРЗІН В.Ю., РОЛЛЕ Р. Двадцять років роботи спільної Українсько-Німеської археологічної експедиції	1 144—152
ПЕТРАШЕНКО В.О. Інформація про роботу спеціалізованої вченої ради для захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за 1999—2001 рр.	3 148—151
ЧЕРНЯКОВ І. Він поєднав українську археологію з європейською (до 70-річчя Едуарда Альбертовича Балагури)	3 144—146

Пам'ять археології

БІЛАС Н.М. І.І. Шараневич та його внесок у розвиток археологічної науки ...	3 151—156
Пам'яті Анатолія Віссаріоновича Буракова	2 146—147
Пам'яті Валерія Сергійовича Ольховського	4 146—147
Пам'яті Надії Михайлівни Кравченко	4 145—146
Пам'яті Юрія Георгійовича Колосова	2 147—150
ПІОРО І.С. Все творче життя — науці археології (Пам'яті В.В. Кропоткіна) ..	4 147—152
ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Слово про Олімпіаду Гавриловну Шапошникову.....	4 142—144

На допомогу вчителю

БІЛАС Н.М. Розвиток археології у Львівському університеті у міжвоєнний період (1919—1939)	2 151—156
---	-----------

НАШІ АВТОРИ. № 1, с. 155—156; № 2, с. 157—158; № 3, с. 161; № 4, с. 153.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ № 1, с. 157; № 2, с. 159; № 3, с. 162; № 4, с. 154.

ПОМІЧЕНІ НЕДОЛІКИ

В №1 за 2002 рік на с. 155 в рубриці «Наші автори» написано:

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Археологічний музей Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології енеоліту—бронзи.

Слід читати:

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувачка відділу Археологічний музей Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, співробітник кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі первісної археології.

СОДЕРЖАНИЕ

От редколлегии	3
К 70-летию Сергея Дмитриевича Крыжицкого	5

Статьи

ПАНЧЕНКО Ю.В. К вопросу об этнической принадлежности неолитического населения Северо-Восточной Украины	7
КРУЦ С.И. Антропологические данные к киммерийской проблеме	13
САЗАНОВ А.В. О хронологии амфор IV—V вв. из Северного Причерноморья	29
СЕРГЕЕВА М.С. К истории игры в бабки в Киевской Руси	50

Публикации археологических материалов

БАБЕНКО Л.И. Женский головной убор IV в. до н. э. из кургана 8 возле с. Песочин Харьковской области	59
ИВАНОВ А.В. Археологические памятники первых веков н. э. на западном берегу Балаклавской бухты	70
АРХИПОВА Е.И., МОВЧАН И.И. Новые находки прикладного искусства в Киеве (по результатам раскопок 1998 г.)	75

Дискуссии

ЗАЛИЗНЯК Л.Л. Новейшие мифы в индоевропеистике Восточной Европы	88
КРАСОВСКИЙ И.С. Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви	98

Новые открытия и находки

СМИНТИНА Е.В. Раскопки позднемезолитического поселения Зализничное	108
КУРБАН А.В., КУЧУГУРА Л.И. Комплексный памятник у с. Вольное	120
УЖЕНЦЕВ В.Б. Жилой дом I—II вв. н. э. из цитадели Калос Лимена	123

Хроника

ЗИНЬКО В.Н. Международная археологическая конференция «Третьи Боспорские чтения»	134
НАЗАРОВ В.В. Конференция «К 100-летию подводной археологии»	137
ВИДЕЙКО М.Ю. Между Балтикой и Понтом: открывая страницы праистории Европы	139

Память археологии

ПУСТОВАЛОВ С.Ж. Слово об Олимпиаде Гавриловне Шапошниковой	142
Памяти Надежды Михайловны Кравченко	145
ГАВРИЛЮК Н.А. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского	146
ПИОРО И.С. Вся творческая жизнь — науке археологии (Памяти В.В. Кропоткина)	147

Наши авторы	153
-------------------	-----

Список сокращений	154
-------------------------	-----

Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 2002 г.	155
---	-----

**ОБЩЕСТВО
С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ
НАУЧНО-ПРОИЗВОДСТВЕННОЕ
ПРЕДПРИЯТИЕ «И Д Е Я»**

*Предлагает услуги по распространению
периодических изданий Украины
на территории Украины и стран СНГ*

Качество • оперативность • доступные цены

*83055, Украина, г. Донецк, ул. Артема, 84
Тел. / Факс: (038)(062) 3810932
(0622) 922022*

*Расчетный счет № 26004301750902
в ГУ ПИБ в Донецкой обл.
МФО 334635. ОКПО 31660584*

*Киевский филиал: 04070, Украина, Киев, ул. Борычев спуск, 13
Тел./Факс (038)(044) 568-57-15, 416-35-19*

*E-mail: info@idea.donetsk.ua
Dima@idea.kiev.ua*

Internet: www.idea-ltd.com

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2002, № 4. 1—160